T.C.

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

KOZAN MUTASARRIFI MUSA KÂZIM'IN "HÜKEMÂ-YI CİHÂN VE TA'LÎM VE TERBİYE TÂRİHİ" ADLI ESERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ VE TRANSKRİPSİYONU

Şaban ASLAN

19901001

Danışman

Prof. Dr. Hatip YILDIZ

Diyarbakır 2022

T.C.

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

KOZAN MUTASARRIFI MUSA KÂZIM'IN "HÜKEMÂ-YI CİHÂN VE TA'LÎM VE TERBİYE TÂRİHİ" ADLI ESERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ VE TRANSKRİPSİYONU

Şaban ASLAN

19901001

Danışman

Prof. Dr. Hatip YILDIZ

Diyarbakır 2022

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum "Kozan Mutasarrıfı Musa Kâzım'ın "Hükemâ-yı Cihân ve Ta'lîm ve Terbiye Târihi" Adlı Eserinin Değerlendirilmesi ve Transkripsiyonu" adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

…./…./2022

Şaban ASLAN

ÖN SÖZ

Tarihçi, öğretmen, pedagog ve devlet adamı olan Musa Kâzım Efendi, öğretmenlik, okul müdürlüğü, mektupçuluk, maarif müfettişliği ve mutasarrıflık dâhil çeşitli devlet kademelerinde görev almıştır. Tarih, pedagoji ve pedagoji tarihi alanlarında eserler veren Musa Kâzım, Mekteb-i Sultani'de (Galatasaray Lisesi) öğrenciyken kitap yazmaya başlamıştır. Kozan mutasarıflığından ayrıldıktan sonra kaleme aldığı eserlerinde Kozan Mutasarrıf-ı Esbakı Musa Kâzım ismini kullanmaktadır.

Musa Kâzım Efendi "Hükemâ-yı Cihân ve Ta'lîm ve Terbiye Târihi" adlı 160 sayfalık eserini 1911 (1327) yılında kaleme almıştır. Bu eser Ankara İdadi Mektebi müdürü iken yazdığı "Taşra Maarif Memurlarına Mahsus Rehber-i Tedris ve Terbiye II" adlı çalışmasının Pedagoji Tarihi adlı bölümünün genişletilmiş halidir. Musa Kâzım, eseri tanıtırken âlemin yaratılışından günümüze kadar gelen fikirleri, felsefi değerlendirmeleri ve insan fikrinin ilerlemesi ile yaygınlaşan ve gelişen eğitim-öğretim düşüncesi hakkında eserin genel olarak herkes için özel olarak da kadınlar için faydalı olacağını ifade etmektedir. 1908'de ilan edilen II. Meşrutiyet ile hükümet şeklinin değiştiğini belirttikten sonra bu yeni idare tarzına göre eserlerin yayınlanması gerektiğini savunmaktadır. Musa Kâzım, asıl maksadının Osmanlı unsurlarını felsefe ve bilime alıştırmak olduğunu söylemektedir.

Çalışmamızın konusunu Kozan Mutasarrıfı Musa Kâzım Efendi'nin Hükemâ-yı Cihân ve Ta'lîm ve Terbiye Târihi adlı eseri oluşturmaktadır. Pedagoji tarihinin işlendiği eserde özellikle Avrupa'da eğitim ve öğretime dair söz sahibi şahsiyetlerin eğitim ve öğretime katkıları anlatılmaktadır. Arap harfleriyle yazılan eserin bazı yerlerinde yazar ve kitap isimlerinin orijinal halleriyle verildiği görülmektedir. Bu eserin pedagoji tarihi alanındaki büyük bir eksiği giderdiği anlaşılmaktadır. Bu tez çalışmasıyla Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Dönemi ile başlayan batılılaşma teşebbüsleri sonucunda açılan okullarda öğretmenlik ve müdürlük, memleketin çeşitli yerlerinde mutasarrıflık yapmış devlet adamı ve eğitimci Musa Kâzım Efendi'nin bu

eserinin değerlendirmesi ve transkripsiyonu yapılarak bilim dünyasına katkı sunmak amaçlanmıştır.

Bu araştırmada desteğini esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Hatip YILDIZ'a, bölümden arkadaşım Ayetullah KIZIL'a, mesai arkadaşım Mehmet ÖNER'e, çalışma sürecinde fedekarlıkta bulunan eşime ve çocuklarım Erva Beril ve Hümeyra'ya teşekkür ederim.

Şaban ASLAN
Diyarbakır 2022

ÖZET

Hükemâ-yı Cihân ve Ta‘lîm ve Terbiye Târihi, Kozan Mutasarrıfı Musa Kâzım Efendi’nin pedagoji tarihine dair yazdığı önemli bir eserdir. Çalıştığımız bu eserde Hindistan, İslam öncesi İran, Antik Yunanistan ve Avrupa’daki eğitim ve öğretim tarihi anlatılmış ve pedagojiye katkı sunan önemli şahsiyetler konu edinilmiştir.

Eserin birinci bölümünde “İlkçağ ve Ortaçağ Eğitim ve Öğretimi” başlığı altında insanlığın ilk zamanları, vahşi kavimlerin özellikleri ile Hindistan, İran, Yunanistan, Roma ve Ortaçağ Avrupa’sında Hıristiyan ruhani cemiyetlerinin eğitim öğretim özellikleri anlatılmıştır. İkinci bölümde “Yeniçağ’ın Eğitim ve Öğretimi” başlığı altında on altıncı asrın eğitim anlayışına yön veren felsefeciler, Hıristiyan dini gruplar ve eğitim-öğretim amaçlı örgütlenmeler anlatılmaktadır. Üçüncü bölümde Yeniçağ’dan sonraki dönemin felsefecilerinin eğitim-öğretime dair görüşlerine değinilmiştir. Dördüncü bölümde on sekizinci yüzyıl felsefeci ve pedagoglarından on iki şahsiyet, Fransız Devrimi ve devrimden sonra eğitim alanındaki gelişmelerden söz edilmiştir. Kitabın beşinci bölümü olan “Zeyl” kısmında müellifin uygar memleketler olarak adlandırdığı Fransa, İngiltere, İtalya ve Rusya’nın eğitim sistemleri işlenmiştir.

Bu araştırmamız üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Musa Kâzım’ın hayatı ve eserleri anlatılmış, ikinci bölümde Hükemâ-yı Cihân ve Ta‘lîm ve Terbiye Târihi adlı eserin değerlendirmesi yapılmış ve üçüncü bölümde bu eserin transkripsiyonu verilmiştir.

Anahtar Sözcükler

Musa Kâzım, Kozan mutasarrıfı, pedagoji tarihi, eğitim ve öğretim

ABSTRACT

The Philosophers of The World and The History of Training and Education (Hükemâ-yı Cihân ve Ta‘lîm ve Terbiye Târihi) written by Kozan Governor Musa Kazım Efendi is an important work on the history of pedegogy. In this work, we are studying on, the history of education and training in India, pre-Islamic Iran, Ancient Greece and Europe is explained and important personalities who contributed to pedegogy are discussed.

In the first chapter of the work, under the title of “Ancient and Medieval Education ant Training”, the first times of humanity, the characteristics of savage tribes and the educational characteristics of Chiristian spirtual societies in India, Iran, Greece, Rome and Mediveal Europe are explained. In the second chapter philosophers, Christian religious groups and educational organizations that shape the understanding of education in the sixteenth century are described under “The Title of The New age of Educadion and Training”. In the third chapter, the views of the philosophers of the period after the New Age on education and training are mentioned. In the fourth chapter, twelve figures from the eighteenth century philosophers and pedagogues, the French Revolution and the developments in the field of education after the revolution are mentioned. In the fifth chapter of the book titled as “Additional”, the education systems of France, Englant, Italy and Russia, which the author refers to as civilized countries, are discussed.

This research consists of theree parts. In the first part, the life and works of Musa Kazım are explained, in the second part, the work called The Philosophers of The World and The History of Training and Education (Hükema-yı Cihân ve Ta‘lîm ve Terbiye Târihi) is evaluated and in the third part, the transcription of this work is given.

Keywords

Musa Kazım, governor of Kozan, history of pedagogy, education and training

İÇİNDEKİLER

Sayfa No

ÖN SÖZ.....I

ÖZET..... III

ABSTRACT.....IV

İÇİNDEKİLER V

KISALTMALAR VIII

GİRİŞ 1

BİRİNCİ BÖLÜM

KOZAN MUTASARRIFI MUSA KÂZIM'IN HAYATI VE ESERLERİ

1.1. HAYATI 8
1.2. ESERLERİ 10
1.2.1.Ta'rifeli Rehber-i Mükâleme-i Fransevî 10
1.2.2. Muhtasar Coğrafya-yı Osmani 11
1.2.3. Kadınlara Mahsûs Ta'lîm ve Terbiye Rehberi 11
1.2.4. Taşra Ma'arif Me'mûrlarına Mahsûs Rehber-i Tedrîs ve Terbiye I-II 11
1.2.5. Ta'lîm ve Terbiye-i İslâmiyeye Dair 12
1.2.6. Almanya ve Amerika Ta'lîm ve Terbiyesine Dair 12
1.2.7. Muhit-i İdâre ve Siyâsiyyât 12
1.2.8. Muhtıra-i Ricâl ve Siyâsiyyûn 13
1.2.9. Muhtasar Ta'lîm ve Terbiye Târihi 13
1.2.10. İcmâl-i Tevârih-i Cihân 13
1.2.11. Hükemâ-yı Cihân ve Ta'lîm ve Terbiye Târihi 13
1.2.12. Devr-i İstibdâd Ahvâli ve Müsebbibleri 14

İKİNCİ BÖLÜM

"HÜKEMÂ-YI CİHÂN VE TA'LÎM VE TERBİYE TÂRİHİ" ADLI ESERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

2.1. ESER HAKKINDA GENEL BİR DEĞERLENDİRME 15
2.2. BİRİNCİ KISMIN DEĞERLENDİRMESİ 16
2.3. İKİNCİ KISMIN DEĞERLENDİRMESİ 23
2.4. ÜÇÜNCÜ KISMIN DEĞERLENDİRMESİ 27
2.5. DÖRDÜNCÜ KISMIN DEĞERLENDİRMESİ 31
2.6. ZEYLİN DEĞERLENDİRMESİ 37

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KOZAN MUTASARRIFI MUSA KÂZIM'IN "HÜKEMÂ-YI CİHÂN VE TA'LÎM VE TERBİYE TÂRİHİ" ADLI ESERİNİN TRANSKRİPSİYONU

3.1. MUKADDİME 42
3.2. KISM-I EVVEL 43
3.2.1. Kurûn-ı Ûla ve Kurûn-ı Vusta Ta'lîm ve Terbiyesi 43
3.2.1.1. Ezmine-i Ûla Ta'lîm ve Terbiyesi 43
3.2.1.2. Akvâm-ı Vahşîye Ta'lîm ve Terbiyesi 44
3.2.1.3. Hindistan'ın Ta'lîm ve Terbiyesi 47
3.2.1.4. İran'ın Ta'lîm ve Terbiyesi 51
3.2.1.5. Yunanistan-ı Kadîm Ta'lîm ve Terbiyesi 53
3.2.1.5.1. Eflatun 55
3.2.1.5.2. Xénophon 57
3.2.1.5.3. Aristote 58
3.2.1.6. Roma Ta'lîm ve Terbiyesi 60
3.2.1.6.1. Varron 61
3.2.1.6.2. Quintilien 62
3.2.1.6.3. Plutarqe 62
3.2.1.6.4. Cicéro 63
3.2.1.6.5. Marc Auréle 63
3.2.1.7. Kurûn-ı Vusta Yâhûd Cem'iyet-i Rûhâniye-i Hıristiyaniye Ta'lîm ve Terbiyesi 63
3.3. KISM-I SÂNÎ 68
3.3.1. Kurûn-ı Uhra Ta'lîm ve Terbiyesi "On Altıncı Asır" 68
3.3.1.1. Erasme (Erasmus) 68
3.3.1.2. Rabelais 70
3.3.1.3. Ramus 74
3.3.1.4. Montaigne 75
3.3.1.5. Les gésuites (Cizvitler) 79
3.3.1.6. Oratoire 83
3.3.1.7. Port-Royal 85
3.3.1.8. Comenius 88

3.4. KISM-I SÂLİS 89
3.4.1. Kurûn-ı Uhradan Ma-Ba‘de “On Yedinci Asır” 89
3.4.1.1. La Bruyere 89
3.4.1.2. Bossuet 90
3.4.1.3. Locke 93
3.4.1.4. Madame de Moaintenon 95
3.4.1.5. Malebranche 97
3.4.1.6. L’Abbé Fleury 98
3.4.1.7. Fénelon 100
3.4.1.8. L’Abbé de Saint Pierre 101
3.4.1.9. Rollin 102
3.4.1.10. Dumarsais 104
3.4.1.11. Lambert 104
3.5. KISM-I RABİ‘ 105
3.5.1. Kurûn-ı Uhradan Ma-Ba‘de “On Sekizinci Asır” 105
3.5.1.1. Voltaire 105
3.5.1.2. Lamettrie 107
3.5.1.3. Rousseau 108
3.5.1.4. Diderot 110
3.5.1.5. Condillac 112
3.5.1.6. Helvésius 113
3.5.1.7. D’alembert 115
3.5.1.8. Basedou 116
3.5.1.9. Holbach 116
3.5.1.10. Kant 117
3.5.1.11. Bernardin de Saint Pierre 118
3.5.1.12. Pestalozzi 119
3.5.1.13. Fransa İnkılabı 121
3.5.1.14. Âsâr-ı Makbûle 124
3.6. ZEYL 127
3.6.1. Memâlik-i Mütemeddine Ma‘ârifi 127
3.6.1.1. Fransa 127
3.6.1.2. İngiltere 135
3.6.1.3. İtalya 140
3.6.1.4. Rusya 149
3.6.1.5. Hülâsa 154
SONUÇ 156

KAYNAKÇA 160

KISALTMALAR

BOA	**Osmanlı Arşivi**
a.g.e.	**Adı Geçen Eser**
a.g.m.	**Adı Geçen Makale**
c.	**Cilt**
Çev.	**Çeviren**
Der.	**Derleyen**
Haz.	**Hazırlayan**
Hz.	**Hazreti**
İ.DH	**İrade Dâhiliye**
MEB	**Millî Eğitim Bakanlığı**
M.Ü.	**Marmara Üniversitesi**
s.	**Sayfa**
S.	**Sayı**
T.C.	**Türkiye Cumhuriyeti**
vb.	**Ve benzeri**

GİRİŞ

Eğitim, insanın davranışlarında kendi yaşantısı yoluyla kasıtlı olarak istendik davranışlar meydana getirme süreci olarak tanımlanır. Öğretim ise okullarda eğitimin planlı ve programlı yönü olup profesyonel kişiler tarafından öğrenmede yol gösterme işi olarak açıklanabilir.[1] Osmanlılarda eğitim için "terbiye" öğretim için ise "talim" kelimeleri kullanılır. Bunların yanında tedrisat ve maarif kelimeleri de eğitim ve öğretim için kullanılmış kavramlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Avrupa'da ise genel olarak eğitim için "education" kelimesi kullanılmaktadır.

İslam'da eğitim, insanın yaratılış amacı olan Rabbini tanıma sürecinin temel noktası olduğundan çok önemli bir yeree sahiptir.[2] Kur'an-ı Kerim'in "Oku" emriyle başlaması, ilim kavramının sıkça tekrarlanması ve Kur'an-ı Kerim'de Kalem diye bir surenin oluşu Müslümanlar tarafından tesadüf olarak algılanmamıştır.[3] İslami eğitimin amacı dengeli ve iyi yetişmiş insan-ı kâmil (olgun insan) yetiştirmektir. Hz. Muhammed eğitime çok önem vermiş Medine'ye hicret ettikten hemen sonra Mescid-i Nebevi'nin yanında eğitim ve öğretim için "Suffa" denilen bir okul kurmuştur. İslam dünyasında eğitim ve öğretim çeşitli aşamalardan geçmiş ve İslam beldelerinde cami, medrese, saray gibi müesseselerde eğitim-öğretim faaliyetleri gerçekleştirilmiştir.[4]

Hz. Peygamberden sonra da Müslümanlar ilme ve eğitime önem vermiş, Abbasiler zamanında Bağdat'ta Beytü'l-hikme açılarak zamanının en önemli ilim merkezi haline gelmiştir. Büyük Selçuklular döneminde Vezir Nizamülmülk tarafından döneminin en büyük ilim merkezlerinden olan Nizamiye Medreseleri açılmıştır.[5]

---

[1] Erten Gökçe, Aliye Erdem, **Etkili Öğretmenlik**, Desen Ofset, Ankara 2015, s. 2-6.
[2] Mustafa Köylü, Nurullah Altaş, **Din Eğitimi**, Ensar Yayınları, İstanbul 2014, s. 23.
[3] İmadüddin Halil, **İslam Medeniyeti Üzerine**, Mehmet Yolcu (Çev.), Madve Yayınları, İstanbul 1987, s. 18.
[4] Ziya Kazıcı, **İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi**, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2003, s. 332-336.
[5] Kazıcı, **İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi**, s. 332-336.

Osmanlı Devleti de kuruluş yıllarından itibaren eğitime büyük önem vermiş, dönemin Ali Kuşçu gibi ilim ve bilim adamlarını hâkim olduğu topraklara davet etmiş ve eğitim kurumları inşa etmiştir. Osmanlılarda eğitimin masrafı başından itibaren vakıflar tarafından karşılanırdı.[6] Osmanlı Devleti'nde medreselerin iki önemli amaçla kurulduğu söylenebilir. Bunlar; İslam'ı öğrenip öğretecek müderrisler, kadılar yetiştirmek ve devlet düzenini devam ettirecek memurları eğitmektir.[7]

Osmanlı Devleti'nin ilk medresesi 1330 yılında İznik'te Orhan Gazi tarafından kurulmuştur. Medresenin yönetimi Osmanlı döneminin ilk müderrisi olan Davud-i Kayseri'ye verilmiştir.[8] Fetihlerin hızlanmasının ardından Bursa, Edirne ve İstanbul gibi yerler yoğun eğitim veren ilim merkezlerine dönüştüğü gibi Amasya, Manisa ve Kütahya gibi şehirler de şehzadelerin sancak beyi olarak görev yapmasından dolayı ilmi faaliyetlere sahne olmuştur.[9] Bunun yanı sıra Ankara, Konya, Kayseri, Sivas, Tokat, Erzurum, Diyarbakır, Van gibi kentlerde de medreseler vasıtasıyla geniş bir alanda ilmi canlanma meydana gelmiştir.[10]

Osmanlı Devleti'ndeki medreselerde eğitim ve öğretim açısından bir usul takip edilmiş olup sayıları arttıkça derecelerine göre bir düzenlemeye tabi tutulmuşlardır. Klasik dönemde beş altı yaşlarındaki çocuklara eğitim veren Sıbyan Mektepleri vardı. İptidai Mekteplerin açılışına kadar bu isim kullanılmıştır. Devletin çeşitli kademelerine memur ve devlet adamı yetiştirmek üzere Enderun Mektebi de açılmıştır. Diğer taraftan orta ve yüksek tahsil gerçekleştirilen medreseler bulunur ve medreseler ihtisas yapıldıkları alana göre Darü'l Kurra, Darü'l Hadis ve Darü't Tıbb adıyla isimlendirilmiştir.[11]

Osmanlı Devleti, güçlü olduğu Yükselme Dönemi'nde çıkan problemleri sorunsuz işleyen devlet teşkilatı sayesinde çözebilmiş ama ilerleyen dönemlerde mülki idarede başlayan sorunlar, uzun süren savaşlar, ekonomik problemler, dış

[6] Ziya Kazıcı, **Osmanlıda Eğitim Öğretim**, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2020, s. 63.
[7] Remzi Demir**, Osmanlılarda Bilimsel Düşüncenin Yapısı**, Epos Yayınları, Ankara 2001, s. 32.
[8] Kazıcı, **İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi**, s. 370.
[9] Kazıcı, **Osmanlı'da Eğitim Öğretim**, s. 65.
[10] Ahmet Turan Yüksel, **İslam'da Bilim Tarihi Başlangıçtan Osmanlı Döneminin Sonuna Kadar**, Kitap Dünyası Yayınları, Konya 2002, s. 95.
[11] Kazıcı, **Osmanlı'da Eğitim Öğretim**, s. 101-124.

müdahaleler, rüşvet ve iltimasla iş görülmesi ve bazı devlet adamlarının liyakatsiz oluşu sebebiyle gerilemeler baş göstermiştir. Bu aksaklıkların giderilmesi için çeşitli çareler aranmış ve yenileşme çabası içerisine girilmiştir.[12] Bu yenileşme alanlarından biri de eğitimdir. Ancak savaşlarda alınan yenilgiler, önceliğin askeri eğitime verilmesine neden olmuştur. İlk olarak 1734'te Mühendishane, 1795 yılında Mühendishane-i Berri-i Hümayun, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra askeri yeniliklerin devamı kapsamında 1827'de Mekteb-i Tıbbiye, 1834 yılında Mekteb-i Harbiye kurulmuştur.[13]

Tanzimat Dönemi'nde eğitim işlerinin merkezi bir teşkilat tarafından planlanması ve icraya konulması amacıyla 1846'da Daimi Meclis-i Maarif ile sıbyan ve rüşdiye mekteplerinin işlerinin görülmesi amacıyla Mekatib-i Umumiye Nezareti kurulmuştur.[14] Yine bu dönemde ortaokul seviyesinde eğitim veren rüşdiyeler, lise düzeyinde eğitim veren idadiler ve sultaniler, yükseköğretim seviyesindeki darülfünun açılmıştır. Tanzimat Dönemi'nde sivil eğitim kurumlarına da ağırlık verilmiştir. Bu kapsamda Ebe Mektebi (1842), Ziraat Mektebi (1847), Mekteb-i Osmani (1855), Kız Rüşdiyeleri (1858), Orman Mektebi (1859) Telgraf Mektebi (1860), İbtidai Mektepler (1862), Mahrec-i Aklam (1862), Mekteb-i Sanayi (1864), Lisan Mektebi (1864), Darüşşafaka (1873), Maadin Mektebi (1872) ve Müze Mektebi (1874) gibi okullar açılmıştır.[15]

Osmanlı Devleti'nde ortaokul seviyelerinde modern eğitim veren rüşdiyeler çoğaldıkça öğretmen ihtiyacı da o oranda artmış ve bu ihtiyacı karşılamak üzere 16 Mart 1848 tarihinde bir darülmuallimin (öğretmen okulu) açılmıştır. Sonradan paşa unvanı alacak Ahmet Cevdet Efendi, darülmuallimine müdür olarak atanmış ve okul onun tarafından gerçek kimliğine kavuşturulmuştur. Okul için bir nizamname hazırlayarak oldukça ileri bir anlayış getirmiştir.[16]

---

[12] Necdet Hayta, Uğur Ünal, **Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri XVII. Yüzyıl Başlarından Yıkılışa Kadar**, Gazi Kitabevi, Ankara 2018, s. 2-5.

[13] Nafi Atuf Kansu, **Türkiye Eğitim Tarihi**, Levent Eraslan ve Umut Karadoğan (Haz.), Nobel Akademi Yayıncılık, Ankara 2016, s. 32-36.

[14] A. Teyfur Erdoğdu, **"Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı"**, ("Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul 1995, 27-34.

[15] Kuddusi Doğan, **Tanzimatın Kıblesi**, Ölçü Yayınları, İstanbul 1991, s. 154.

[16] Cavit Binbaşıoğlu, **Başlangıçtan Günümüze Türk Eğitim Tarihi**, Anı Yayınları, Ankara 2014, s. 135.

1869 yılında yayınlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile zorunlu hale getirilen ilköğretim, II. Abdülhamid Devri'nde anayasal bir altyapı kazanarak Kanun-i Esasi'de yer almıştır: *"Osmanlı efrâdının kâffesince tahsil-i ma'arifin birinci mertebesi mecbûri olacak ve bunun derecâtı ve teferruâtı nizâm-ı mahsûs ile ta'yin kılınacaktır."* Anayasaya bu maddenin konmasıyla kız ve erkek çocukların eşit şekilde eğitimden yararlanması kanuni teminat altına alınmıştır.[17] Bu nizamname ile Batılılaşma sürecinin başından beri yapılmak istenen eğitim düzenlemeleri artık parça parça değil teşkilatlandırılmış bir devlet işi olarak ele alınmıştır.[18] Bu devirde ilk ve ortaöğretim yaygınlaşmış, ilköğretim sıbyan ve iptidai mektepleri vasıtasıyla verilmiştir. Eğitimin halka ulaştırılması ve önceliğin Müslüman tebaaya verilmesi bu dönemin eğitim politikası haline gelmiştir. Yine pek çok vilayet merkezinde öğretmen yetiştirmek maksadıyla darülmualliminler tesis edilmiştir. Gayrimüslimlerin Osmanlı aleyhine çalıştığı ve Müslümanların da Avrupa hayranı olarak yetiştiği rapor edilen Mekteb-i Sultani'ye (Galatasaray Lisesi) II. Abdülhamid Devri'nde Türk müdür atanarak millileştirilmeye çalışılmış, bunda da büyük ölçüde başarılı olunmuştur.[19]

Osmanlı Devleti'ndeki ilk modern ve sivil yükseköğretim kurumu olarak Mekteb-i Mülkiye, II. Abdülhamid döneminde entelektüel ve yeni düşüncelerin destek gördüğü bir okul olarak devam etti. Ek olarak en az on sekiz yeni yüksek ve mesleki eğitim veren okul daha kuruldu. Bunların arasında maliye, hukuk, ticaret, güzel sanatlar, veterinerlik, polis, gümrük ve bir tıp okulu sayılabilir.[20]

Sadrazam Said Paşa'nın bir darülfünun açılması yönündeki teklifini önce reddeden II. Abdülhamid, gençlerin üniversite okumak için izin alarak veya kaçarak Avrupa'ya gittiğini ve orada nezaret altında olmadıklarından düşüncelerinin ve ahlaklarının bozulduğuna dair yazılan bir raporun kendisine takdim edilmesi üzerine

---

[17] Bayram Kodaman, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 67.

[18] Sibel Hayta, **"1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Türk Eğitimine Katkıları"**, ("Yanınlanmamış Yüksek Lisans Tezi", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1995) s. 55.

[19] Seher Bölükbaşı, **"Rehber-i Tedris ve Terbiye Adlı Eserine Göre Musa Kâzım'ın Eğitim ve Öğretim Üzerine Görüşleri"**, ("Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi", Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kastamonu 2016) s. 18.

[20] Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Boğaç Babür Turna (Çev.), Arkadaş Yayınevi, Ankara 2018, s. 246-247.

darülfününun yeniden açılmasını kabul etmiştir. Böylece darülfünun 19 Ağustos 1900 yılında tekrar açılmışıtır. Burada İlahiyat, Fen ve Edebiyat fakülteleri açılmış daha önce kurulmuş olan Tıp ve Hukuk fakülteleri de ilave edilmiştir.[21]

II. Meşrutiyet Dönemi'nde millileşme çabaları görülmüş, anayasada devletin resmi dilinin Türkçe olduğu kabul edilmiş ve 20 Nisan 1916'da Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti kurulmuştur. Emrullah Efendi, Satı Bey, Ziya Gökalp ve Prens Sabahattin gibi düşünürler talim ve terbiye hakkında çeşitli fikirler ileri sürmüşlerdir. Eğitimde gelişmeyi öngören ve eğitimdeki sorunları bütüncül ele alan layihalar Emrullah Efendi tarafından hazırlanmış, eğitimde birliğe yönelik adımlar atılmış ve vakıf ve eğitim işleri bir birinden ayrılmıştır. En önemli gelişmelerden biri de mesleki ve teknik eğitim, öğretmenlik ve öğretmenlerin yetiştiği darülmuallimlere önem verilmiş olmasıdır.[22]

İslam düşünce tarihinde ilk zamanlardan itibaren eğitim-öğretimin konu edildiği ve ilmin öneminin vurgulandığı eserler kaleme alınmıştır. İbn Sahnûn'un Adâbü'l muallimin, Cahiz'in Risaletü'l muallimin, Farabi'nin Fusûlü'l medeni, Kabisî'nin er-Risaletü'l mufassıla li ahvali'l müteallimîn ve ahkami'l muallimin ve'l müteallimîn, Gazzali'nin İhya'ü ulumi'd dîn, Bedreddin İbn Cemaa'nın Tezkiretü's sami' ve'l mütekellim fi edebi'l alim ve'l müteallim, İbn Haldun'un Mukaddime, Zeynüddin bin Ali bin Ahmed el Amilî'nin Münyetü'l mürid fi edebi'l müfid ve'l müstefid adlı eserleri bunlardan bazılarıdır.[23]

Osmanlı klasik döneminde medreselerde pedagojik olarak dini esasları içeren ahlak, amel ve geleneksel eğitime dayalı nasihatleri kapsayan kitaplar işleniyordu. Bu kitapların da başında İmam Gazali'nin İhya'ü Ulumi'd-din ve Kınalıazade Ali'nin Ahlak-ı Alai isimli kitapları gelmektedir. Amasyalı Ali bin Hüseyin'e ait 1453 yılında yazılan "Tarîkü'l Edeb" adlı eser de Osmanlı klasik dönem eğitim

[21] Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, c.8, s. 394.
[22] Hayta, **Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri**, s. 207-208.
[23] Ziya Kazıcı, Halis Ayhan, "Talim ve Terbiye", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2010, C. 39, s. 515-523.

sistemi ve temel eğitimi hakkında bilgiler içeren önemli bir eserdir.[24] Tanzimat Devri'yle birlikte Avrupa'yı da tanıyan bazı münevverler Batılı eserlerden de faydalanarak İslami ahlak ve felsefi anlayışlarını Batı ile kıyaslayarak ortak yönlerini bulmayı amaçlayan kitaplar yazmışlardır. Bunlardan bazıları hakkında bilgiler mevcuttur.

Beden Eğitimi (Jimnastik) Kitabı, Miralay Hacı Mustafa tarafından yazılmış ve 1859 senesinde Takvimhane-i Amire'de basılmıştır. Kitapta ifade edilen anlayışa göre ilk önce Galatasaray Lisesi'nde jimnastik dersi adıyla uygulamaya konulmuş daha sonra Deniz Harp Okulu, Maçka Askeri Lisesi ve Darüşşafaka'da ders olarak işlenmiştir. Diğer bir eser Selim Sabit Efendi'nin Rehnüma-yı Mualliman (Öğretmen Kılavuzu) adlı eseridir. Sıbyan mekteplerinin düzenlenmesi düşünülürken 1890'da ilkokul öğretmenleri için kaleme aldığı bir eserdir. Sıbyan mekteplerinde görülen derslerin uygulama yöntemleri ve öğrencilerin yönetimi ve eğitimine dair bazı konuları açıklamaktadır. Ayşe Sıdıka'nın İstanbul'da Kız Öğretmen Okulu öğretmeni iken beş yıllık görev süresinin sonunda yazdığı Usul-ı Talim ve Terbiye adlı kitabı da bu minvalde yazılmış bir eserdir. Öğretmen okulunda görev yaparken 1897 yılında yazdığı bu eserinde mutluluğa ulaşabilmek için nasıl bir eğitim ve öğretim usulü takip edilmesi gerektiğiyle ilgili uzun bir açıklama yapar.[25] Eğitim ve öğretimin tanımı ve ne amaçla yapıldığı, eğitimcide bulunması gereken özellikler, beden eğitimi ve düşünce eğitimi gibi konular örnekler verilerek açıklanmıştır.[26] Aristoklis'in yazdığı ve Süleyman Paşazade Sami'nin çevirdiği Yenidoğanın Bilimsel Açıdan Eğitimi (İlm-i Terbiye-i Etfal) adlı kitap da pedagoji alanında yazılmış bir eserdir.[27] Musa Kâzım Efendi'nin kendi tecrübelerinin ürünü olan ve iki kitapçık şeklinde yayımladığı Rehber-i Tedris ve Terbiye adlı eseri ilk pedagoji kitaplarından biri olarak değerlendirilebilir.[28]

---

[24] Hatip Yıldız, Gülşen İstek, "Tarîku'l Edeb'e Göre Sıbyan Mekteblerinde (İlkokul) Öğretmen-Öğrenci İlişkileri ve Benzer İçerikli Bazı Eserlerle Mukayesesi", **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,** Ekim 2015, S. 15, s. 88.

[25] Kansu, **Türkiye Eğitim Tarihi**, s. 19-24.

[26] Hatip Yıldız, Abdullah Cengiz, **Ayşe Sddîka Hanım Usûl-i Tâlim ve Terbiye Dersleri**, Sonçağ Akademi, Diyarbakır 2020, s. 10.

[27] Kansu, **a.g.e.**, s. 19-24.

[28] Hatip Yıldız, **Musa Kâzım Taşra Maarif Memurlarına Mahsus Rehber-i Tedris ve Terbiye I-II**, Sonçağ Akademi, Ankara 2021, s. 22.

Meşrutiyet Dönemi eğitiminin öncü isimlerinden biri olan Musa Kâzım'ın 1911 yılında yayımladığı Hükemâ-yı Cihân ve Talim ve Terbiye Tarihi adlı eseri öğretmen okullarında pedagoji tarihi dersine duyulan ihtiyaç sonucu hazırlanmıştır. Musa Kâzım'ın yabancı dil bilmesi, özellikle Fransızca eğitim almasının sonucu olarak Avrupa'da telif edilmiş eserleri tetkik ederek Fröbel, Pestalozzi ve Rousseau gibi Avrupa tarihinin en büyük eğitimcilerini tanımasına ve kitaba dahil etmesine neden olmuştur.[29] Musa Kâzım'a göre yeniden ilan edilen Meşrutiyet'ten sonra kurulan yeni yönetim şekline göre eserler yayımlamak gerekir. Musa Kâzım da Hükema-yı Cihan ve Talim ve Terbiye Tarihi adlı kitabını bu yeni tarza göre yazmıştır. Ona göre eğitimin amacı memlekete fikri ve ahlakı yükesek insanlar yetiştirmektir. Zamanında sıradan bir halk olan ve zayıf bir bünye ile birlikte sınırlı bir görüşe sahip olan İngilizler, eğitim-öğretime önem vermekle yükselmeye başladılar. Musa Kâzım bu eserinde Avrupa'daki filozof ve eğitimcilerin hayatlarından kesitler sunarak onları yüzyıllara göre incelemiştir.[30]

Hükema-yı Cihan ve Talim ve Terbiye Tarihi adlı kitabında Avrupa'daki eğitimcileri ve eserlerini zaman sırasına göre ve kaynak göstermeden aktaran Musa Kâzım, tercüme işine önem vermiş ve memleketin sağlam bir temele dayanması için Avrupa'da eğitime dair yazılan eserlerin Türkçeye tercüme edilmesi gerektiğini savunmuştur. Kitapta bahsettiği kişiler hakkında hatırı sayılır bilgi sahibi olduğu anlaşılan Musa Kâzım, dönemindeki Avrupa devletlerinin eğitim teşkilatları, dersleri, öğrenci ve okul sayıları hakkında da önemli bilgiler aktarmıştır.

[29] Cavit Binbaşıoğlu, **Türkiye'de Eğitim Bilimleri Tarihi**, MEB Yayınları, İstanbul 1995, s. 78.
[30] Mehmet Karataş, **Hükemâ-yı Cihan ve Ta'lim ve Terbiye Tarihi Kozan Mutasarrıf-ı Esbakı Musa Kâzım**, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2020, s. 11-12.

BİRİNCİ BÖLÜM

KOZAN MUTASARRIFI MUSA KÂZIM'IN HAYATI VE ESERLERİ

1.1. HAYATI

Kozan[31] Mutasarrıfı[32] Musa Kâzım, nüfus tezkiresine[33] göre 1863 (H. 1279) senesinde dünyaya gelmiştir. Bazı akademik araştırmalarda Osmanlı Devleti'nin son dönem (1916-1918) şeyhülislamlarından Musa Kâzım ile karıştırılmaktadır. Doğum tarihi de sehven Şeyhülislam Musa Kâzım'ın doğum tarihi olan 1858 tarihi verilmektedir. Mutasarrıf Musa Kâzım Efendi'nin doğum yeri, Balkan Savaşları sonucu Osmanlı Devleti'nin hakimiyetinden çıkan ve günümüzde Yunanistan'a bağlı bir şehir olan Yanya Vilayetinin yine günümüzde Arnavutluk'a bağlı bir şehir olan Ergiri Kasabasıdır. Babası, ziraatle meşgul olan Mehmed Mehdi Efendi'dir.[34] Doğduğu kasabada sıbyan ve rüştiye mekteplerini okuyan Musa Kâzım, bir süreliğine medresede de tahsil görmüştür. İstanbul'daki Mekteb-i Sultani'den (Galatasaray Lisesi) 1887 yılında mezun olmuştur. Mekteb-i Mülkiye-i Şahâne'nin dördüncü senesine devam edip tasdikname almıştır. Türkçe, Fransızca, Arnavutça ve Rumca konuşabilen Musa Kâzım; Arapça, Farsça ve Latince'ye aşinadır.[35]

Musa Kâzım Efendi, İlk olarak 30 Haziran 1888 tarihinde mekteb-i idadinin coğrafya ve hesap dersleri muallimlikleri dâhil edilerek 1146 kuruş maaş ile Adana Vilayeti Maarif Müdürlüğüne tayin olunmuştur. Bu görevi üç ay yürüttükten sonra Fransızca ve tarih-i tabii dersleri muallimlikleri de eklenerek Kastamonu İdadi Mektebi Müdürlüğüne tayin edilmiştir. Buradan da 20 Kasım 1889 tarihinde Fransızca ve coğrafya dersleri öğretmenlikleri de ilave edilerek Bolu İdadi Mektebi Müdürlüğüne atanmıştır. 18 Mayıs 1891 tarihinde Fransızca, tarih-i tabii ve umumi muallimlikleri de eklenerek Ankara İdadi Mektebi Müdürlüğü görevine verilmiştir.

[31] Kozan, bugün Adana'ya bağlı bir ilçenin adıdır.
[32] Mutasarrıf, tımar sisteminin bozulmasından sonra Osmanlı yönetim sisteminde sancak yöneticisine verilen isim.
[33] Günümüzde nüfus cüzdanı olarak bilinen nüfus tezkiresi Osmanlıda Sicil-i Nüfus Ahali İdare-i Umumiyesi adı verilen bir kurum tarafından ilk olarak 1889 yılında Devlet-i Aliye-i Osmaniye Tezkiresi adıyla dağıtıldı.
[34] BOA, İ. DH, 1459/7.
[35] Hatip Yıldız, **Musa Kâzım**…, s. 7-8.

Buradaki müdürlüğü sırasında maaşında ve verdiği derslerde değişiklikler olmuş ve Ankara Darülmuallimin'inde de bazı derslere girmiştir. 19 Aralık 1895 tarihinde idadi mektebinin kavanin ile ahlak ve edebiyat dersleri öğretmenlikleri dâhil edilerek Adana Maarif Müdürlüğüne yeniden atanmıştır. Burada da fazla durmayarak 21 Mayıs 1896 tarihinde iki bin kuruş maaşla Ankara Maarif Müdürlüğüne atanmıştır.

Musa Kâzım, öğretmenlik ve okul idareciliği dışında Dâhiliye Nezareti bünyesinde resmi bir dairenin yazı işlerini yürütmekle yükümlü yüksek görevli manasına gelen mektupçuluk[36] gibi görevlerde de bulunmuştur. 26 Ekim 1896 tarihinde saniye rütbesi ve üç bin kuruş maaş ile Manastır Vilayeti mektupçuluğuna atanmış, ancak 13 Mart 1897 tarihinde maaşı iki bin yedi yüz kuruşa düşürülmüş ve yazı işlerindeki başarısızlığı sebebiyle becayiş yoluyla aynı maaşla Sivas Vilayeti mektupçuluğuna gönderilmiştir. Bu görevde bulunduğu esnada bir müddet Karahisar-ı Şarki mutasarrıflığına da vekâleten bakmıştır.

Sivas'taki görevinden alınarak 20 Ağustos 1899 tarihinde Siird Sancağı mutasarrıflığına atanan Musa Kâzım, burada tabur ağası ile yaşanan anlaşmazlık dolayısıyla Muş mutasarrıflığına gönderilmiştir. Buradaki görevinde başarısız bulunarak yerine başkası atanmış, o da 18 Mart 1901 tarihinde Kosova ve Manastır vilayetleri maarif müfettişliğine getirilmiştir.

Taşoz mutasarrıflığına geçmek için müfettişlik görevinden ayrılan Musa Kâzım, 15 Temmuz 1902 tarihinde beş bin kuruş maaş ile adı geçen mutasarrıflığa atanmıştır. Kötü yönetiminden ötürü bu görevinden azledilen Musa Kâzım, 5 Aralık 1904 tarihinde Ertuğrul Sancağına mutasarrıf olarak tayin edilmiş ancak bir müddet sonra Draç Sancağı mutasarrıflığına gönderilmiştir. Buradan da Kozan mutasarrıflığına atanan Musa Kâzım, buradaki görevine 5 Kasım 1907'de başlamış ve 22 Ağustos 1908 tarihinde bu görevinden azledilerek kendisine mazuliyet maaşı bağlanmıştır.

Üzerine atılı suçlardan dolayı temize çıkan Musa Kâzım, tekrar memuriyet görevi verilmesi için talepte bulunmuş ve bu talebi Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesince yapılan görüşme neticesinde uygun bulunmuş ve yeniden memuriyet

[36] Tarih Terimleri Sözlüğü, "Mektupçu", Tük Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1981.

yapabileceğine dair izin çıkmıştır. Bu dönemdeki memuriyeti bazı komisyonlarda görev almak olan Musa Kâzım'ın ismi Meclis-i Tedris'in üyeleri ve Tarih-i Osmani Encümeninin yardımcı üyeleri arasında geçmektedir.

Memuriyet yaşamında asaleten yürüttüğü son görev olan İçel mutasarrıflığına 10 Haziran 1911 tarihinde atanan Musa Kâzım, halkın şikâyetleri dolayısıyla 12 Ocak 1913 tarihinde buradaki görevinden azledilmiştir. Adana Valiliğine vekâleten atanmış ve buradan emekliliğe sevk edilmiştir. İstanbul'a yerleşen Musa Kâzım emekliliğinde maddi sıkıntılar çekmiş, kalabalık ailesini geçindirmekte zorlanmıştır. Bu sıkıntıları aşmak için hukuk diploması almış ve kendisini büroya yazdırarak avukatlık yapmaya başlamıştır. Ölüm tarihi ile ilgili olarak elimizde yeterli bilgi bulunmamaktadır.[37]

1.2. ESERLERİ

Öğretmenlik, okul müdürlüğü, maarif müdürlüğü mektupçuluk ve mutasarrıflık yapmış olan Musa Kâzım Efendi'nin memuriyet hayatı çalkantılı ve hareketli geçtiği halde zamanını iyi değerlendirmiş tarih, pedagoji ve pedagoji tarihine dair eserler neşretmeyi başarabilmiştir. Yazdığı eserlerde Kozan mutasarrıflığından ayrıldığı tarihe kadar olan zamanlarda genellikle sadece Musa Kâzım ismini kullanırken bu tarihten sonraki dönemlerde kaleme aldığı eserlerde isminin başında "Kozan Mutasarrıf-ı Esbakı" unvanını kullanmıştır. Eserlerinin önemli bir kısmı yayınlandığı halde basım izni alınan bazı eserlerinin basılıp basılmadığı bilinmemektedir.[38] Tarih, eğitim ve eğitim tarihi alanlarıyla iştigal eden Musa Kâzım'ın tespit edilen başlıca eserleri şunlardır:

1.2.1.Ta'rifeli Rehber-i Mükâleme-i Fransevî

Musa Kâzım'ın Galatasaray Lisesinde öğrenciyken Mehmed Zeki ile birlikte hazırladığı eser, 13 Eylül 1886 yılında İstanbul'da basılmıştır.[39]

[37] Yıldız, Musa Kâzım..., s. 8-16.
[38] Yıldız, a.g.e., s. 19-20.
[39] Yıldız, Musa Kâzım…, s. 16.

1.2.2. Muhtasar Coğrafya-yı Osmani

Mütercimleri arasında Musa Kâzım'ın da olduğu bu eser Fransız edebiyatçı Jan Lapir'e ait bir eserdir. Ebuzziya Matbaası'nda basılan bu eser 68 sayfadır. Basım yeri olarak İstanbul yerine Kostantiniyye geçmektedir.[40] 19 Ocak 1888 tarihinde basılan eser, Musa Kâzım'ın memuriyete başlamadan önce tercüme ettiği bir kitaptır.[41]

Eserde "İfade-i Meram" başlığı altında açıklamalarda bulunan mütercimler, Osmanlı ülkesinde coğrafya ilminin doğru düzgün öğretilemediğinden ve bu konuda yeteri kadar eserin vücuda getirilemediğinden bahsetmektedirler. Çevirdikleri eserin bu tür mahzurları ortadan kaldırabilecek yeterlilikte olmasını arzulamaktadırlar.

Eser; Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye Coğrafyası, Coğrafya-yı Tabiî Hududları, Coğrafya-yı Politika, Coğrafya-yı Ekonomiyye ve Taksimât adlı başlıklardan oluşmakta ve eserde Osmanlı coğrafyasına ait bir lügat ve atlas bulunmaktadır.[42]

1.2.3. Kadınlara Mahsûs Ta'lîm ve Terbiye Rehberi

Ankara İdadi Mektebi müdürü iken müsveddesini yazdığı bu eseri 19 Temmuz 1894 tarihinde Maarif Nezareti'ne takdim etmiş ve 6 Kasım 1894 tarihinde eserin basılabileceğine dair ruhsat verilmiştir. Ancak eserin basılıp basılmadığı ile ilgili bir bilgi yoktur.[43]

1.2.4. Taşra Ma'arif Me'mûrlarına Mahsûs Rehber-i Tedrîs ve Terbiye I-II

Musa Kâzım Efendi'nin Ankara İdadi Mektebi müdürü iken Ankara Darülmuallimininde verdiği dersleri içeren iki ciltlik bir eser olup ilki 1894'te ikincisi 1897'de basılmıştır.[44] Öğretmenlere ve taşrada çalışan maarif memurlarına rehberlik yapması amacıyla hazırlanan bu eser, okullarda okutulmuş ilk pedagoji

[40] Nebahat Göçeri, "Kozan Mutasarrıf-ı Esbakı Musa Kazım'ın Kitapları I", **Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi**, C.3, S. 2, Aralık 2018, s. 115.
[41] Yıldız, Musa Kâzım… s. 16.
[42] Göçeri, "Kozan Mutasarrıf-ı …", s. 115-116.
[43] Yıldız, a.g.e., s. 19.
[44] Binbaşıoğlu, **Türkiye'de Eğitim Bilimleri Tarihi**, s. 49.

kitaplarından biri sayılabilir.[45] 32 sayfa olarak basılan ilk cildinde Musa Kâzım, öğretmen adaylarının hayatlarında önem vermeleri gereken konuları on iki derste işlemeye çalışmaktadır.[46] Dört ana kısımdan oluşan eserin ikinci cildi 68 sayfa olarak basılmıştır.[47]

Eserin Selim Sabit Efendi'nin eserinden sonra düzenli bir pedagoji kitabı olması değerini arttırmaktadır.[48] Bir geçiş dönemi kitabı olarak değerlendirilebilecek olan bu eser batılı kaynaklardan yararlanılıp yazılmış olsa da geleneksel eğitim modelinden de kopmamıştır. Eğitime dinsel bir bakış açısıyla mı bilimsel bir bakış açısıyla bakıldığı eserde net olarak görülememektedir.[49]

1.2.5. Ta'lîm ve Terbiye-i İslâmiyeye Dair

Musa Kâzım 30 Mart 1895 tarihinde eseri Maarif Nezareti'ne takdim etmiş ve bazı yerlerin tashih edilmesi şartıyla kitabın neşrinde beis görülmemiştir. Ancak mevcut haliyle basılmasının uygun olmadığı belirtilmiştir. Kitabın basılıp basılmadığıyla ilgili bilgi mevcut değildir.[50]

1.2.6. Almanya ve Amerika Ta'lîm ve Terbiyesine Dair

Encümen-i Teftiş ve Muayene tarafından incelenmesi yapılan Musa Kâzım'ın bu eseri, 12 Ağustos 1896 tarihinde basım izni almıştır. Fakat basılıp basılmadığına dair bilgi yoktur.[51]

1.2.7. Muhit-i İdâre ve Siyâsiyyât

Eser 1909 yılında İstanbul'da İkbal-i Millet Matbaası'nda basılmıştır. Musa Kâzım'ın aslında "Külliyât-ı İdâre ve Siyâsiyyât" adıyla otuz ciltlik bir eser yazdığı ama o dönem bu eseri yayınlayamadığı için eseri kısalttığı ve risaleler halinde bastırdığı bilgisi bulunmaktadır. Bu otuz ciltlik eserin ilk kitapçığı Muhit-i İdâre ve

[45] Mustafa Şanal, "Musa Kâzım Bey'in (1858–1919) Türk Eğitim Tarihindeki Yeri ve Öğretmenlik Mesleğine İlişkin Görüşleri", **Akademi Bakış Dergisi**, S.26, Eylül-Ekim 2011, s. 3.
[46] Yıldız, Musa Kâzım…, s. 22.
[47] Yıldız, a.g.e., s. 28.
[48] Nebahat Göçeri, "Kozan Mutasarrıf-ı Esbakı Musa Kâzım Pedagoji Kitapları", **Route Educational and Social Science Journal,** S.6 (4), Mart 2019, s. 673.
[49] Şanal, "Musa Kâzım Bey'in…" s. 3.
[50] Yıldız, a.g.e., s. 19-20.
[51] Yıldız, a.g.e., s. 20.

Siyâsiyyât'tır. 23 sayfa olan bu eser ahval-i dahiliyye, ahval-i İslamiyye ve ahval-i gayrimüslime veya Hıristiyaniyye başlıkları altında üç kısımda tertip olunmuştur.[52]

1.2.8. Muhtıra-i Ricâl ve Siyâsiyyûn

Eser, 1910 yılında İstanbul'da Amidi Matbaası'nda basılmıştır. 546 sayfa olan eserin mukaddimesinde Musa Kâzım şu bilgileri veriyor: "*Tarih ilmi yalnız 6910 senelik olayları içeriyor. Hazret-i Âdem'den önce meydana gelen değişiklikler (tahavvülât), bozulmalar (tağyîrât) ve ilerlemeler (tekamülât) kimse tarafından tam bir doğruluk ile bilinemez. Onları bilmek şöyle dursun yaratılış ile Hz. Âdem'in dünyaya atılması, düşürülmesi dahi türlü türlü rakamlara tesadüf edilir.*" Musa Kâzım, 6910 sene içinde gelişen olayları eserde dört bölümde inceliyor.[53]

1.2.9. Muhtasar Ta'lîm ve Terbiye Târihi

Ankara İdadi Mektebi Müdürü iken yazdığı bu eserin basımı için 27 Şubat 1894 tarihinde talepte bulunulmuş ama bazı sayfalarının kaybolması, kitabın bazı yerlerinin düzeltilmesinin istenmesi, Musa Kâzım'ın tayininin çıkması vb. nedenlerden dolayı basımı gecikmiş ancak 1911 yılında yayımlanabilmiştir.[54]

1.2.10. İcmâl-i Tevârih-i Cihân

Eser 1911 yılında İstanbul Uhuvvet Matbaası'nda 48 sayfalık küçük bir risale şeklinde basılmıştır. Bu eserin Miftah başlığı altında Musa Kâzım, insanlık tarihini yedi bin seneye yaymakta ve bu yedi bin sene içerisinde meydana gelen vakaların bu eserde toplandığını ve özetlendiğini belirtmektedir.[55]

1.2.11. Hükemâ-yı Cihân ve Ta'lîm ve Terbiye Târihi

Bu eser 1897 yılında Musa Kâzım Efendi tarafından yazılan "Taşra Maarif Memurlarına Mahsus Rehber-i Tedris ve Terbiye II" adlı çalışmanın bir bölümü olan Pedagoji Tarihi isimli dersin genişletilmiş halidir.

---

[52] Göçeri, "Kozan Mutasarrıf-ı…, s. 102-103.
[53] Göçeri, "Kozan Mutasarrıf-ı…", s. 106-107.
[54] Yıldız, Musa Kâzım…, s. 17-19.
[55] Göçeri, a.g.m., s. 104.

Eser İstanbul'da Uhuvvet Matbaası'nda 1911 senesinde basılmıştır. Kitabın eğitim tarihi alanında büyük bir eksikliği karşıladığı ifade edilebilir. J.J. Rousseau ve Pestalozzi gibi önemli düşünür ve pedagogları o zamanın yabancı dil bilen insanlarının ancak tanıyabildiğini göz önüne alırsak Meşrutiyet Dönemi'nin eğitiminin hareketli olmasının arkasında bu eserlerin basılmış olmasının rol oynadığını belirtebiliriz.[56]

1.2.12. Devr-i İstibdâd Ahvâli ve Müsebbibleri

Eser 1911 yılında İstanbul'da Karabet Matbaası'nda basılmıştır. Risale şeklinde küçük boyutta basılan eser 80 sayfadan ibarettir. Musa Kâzım eseri tanıtırken şu bilgilere yer verir: "*1293 senesinden itibaren tarih-i inkılaba değin hükümet-i seniyyenin ittihaz etmiş olduğu meslek-i elimi ve müsebbiblerin kimler olduğunu ve Ermeni İhtilali'nin sebebini havi gayet müfid bir eserdir."* Otuz iki yıl süren II. Abdülhamit Dönemini bu eserinde istibdad dönemi olarak tanımlayan Musa Kâzım, eserde o dönemde yaşanan olumsuzlukları anlatmıştır.[57]

[56] Binbaşıoğlu, **Türkiye'de Eğitim Bilimleri Tarihi**, s. 78.
[57] Göçeri, "Kozan Mutasarrıf-ı…", s. 110-113.

İKİNCİ BÖLÜM

"HÜKEMÂ-YI CİHÂN VE TA'LÎM VE TERBİYE TÂRİHİ" ADLI ESERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

2.1. ESER HAKKINDA GENEL BİR DEĞERLENDİRME

Mutasarrıf Musa Kâzım Efendi'nin eğitim ve öğretime dair yazdığı Hükemâ-yı Cihân ve Ta'lîm ve Terbiye Târihi adlı eseri 1911 (1327) yılında İstanbul'da Bab-ı Âli Caddesi 20 numaralı adreste yer alan Uhuvvet Matbaası'nda basılmıştır. Müellifi Kozan Mutasarrıf-ı Esbakı Mûsa Kâzım olarak geçen eser 160 sayfa olup 4 kısım ve 1 zeylden (ek) oluşmaktadır. Eserin Fransızca isminin de verildiği kapağında âlemin yaratılışından günümüze kadar eğitime dair fikir ve mütalaaların işleneceği ve genel olarak herkes için özellikle de kadınlar için faydalı bir eser olduğu belirtilmektedir. Eserin mukaddimesinde hükümet şeklinin değiştiği ve bu yeni şekle göre eserlerin tertip edilmesi gerektiği belirtilerek "maksad-ı asli anâsır-ı Osmâniyeyi ulûm ve felasifeye alışdırmak ve şu maksad ile şekl-i idâre-i hükûmete göre yeni bir terakki ve medeniyet kapusı açmakdır"[58] denilerek eserin yazılış amacı açıklanmaktadır.

Arap harfleriyle yazılan eserde yer yer eser ve yazar isimlerinin Latin harfleriyle verildiği görülür. Musa Kâzım bu eserinde İlkçağ, Ortaçağ, Yeniçağ (On altıncı yüzyıl, on yedinci yüzyıl ve on sekizinci yüzyıl) ve Yakınçağ olmak üzere dört çağ ve eğitim-öğretim alanında söz sahibi 41 kişi ve kurum hakkında bilgiler vermiştir fakat verdiği bilgilere kaynak göstermemektedir. Sadece eğitim ve öğretim ilmiyle birkaç yıl meşgul olduğunu ve bu ilme dair Avrupa'daki bütün eserleri tedkik ettiğini belirtmektedir.[59] Eserin kapağında "hilkat-ı âlemden zamânımıza kadar" denmesine rağmen Hindistan, İran (İslam öncesi), Yunanistan, Fransa, Almanya, İngiltere, İtalya ve Rusya olmak üzere sekiz farklı coğrafyanın eğitimine değinilirken Abbasi Halifesi Harun Reşid'in eğitime verdiği desteği dışarıda tutarsak Osmanlı Devleti dâhil İslam Coğrafyası ve Müslüman filozoflardan örnek gösterilmemektedir.

[58] Musa Kâzım, **Hükema-yı Cihan ve Ta'lîm ve Terbiye Tarihi**, Uhuvvet Matbaası, İstanbul 1911 (1327), s. 3.
[59] Musa Kâzım, Hükemâ-yı Cihân…, s. 4.

Bu eserinde Galatasaray Lisesi'nde Fransızca eğitim almasının da etkisiyle daha çok Fransızları işleyen Musa Kâzım, kitabın 54, 75 ve 84. sayfalarında olduğu gibi kendi fikirlerini de beyan etmiştir. Birbiriyle çelişik görülen bilgiler de veren yazar, günümüzde tartışılan kalabalık sınıflar, ders saatinin azaltılması ve ezber yapma gibi konularda da görüş belirtir.

Eserde Latin harfleriyle verilen isimler olduğu gibi, Arap harfleriyle verilenler de orijinal halleriyle verilmiştir. Kitabın transkripsiyonu yapılırken eserin orijinal sayfası parantez içerisinde gösterilmiştir. Osmanlı Türkçesi ile yazılan Fransızca ve diğer yabancı dillerdeki kelimeler ya orijinal halleriyle ya da Osmanlı Türkçesi kurallarına göre okunup yazılmıştır.

2.2. BİRİNCİ KISMIN DEĞERLENDİRMESİ

Kitabın birinci bölümü olan Kısm-ı Evvel, "Kurûn-ı Ûla ve Kurûn-ı Vusta Ta'lîm ve Terbiyesi" adını taşımakta ve kitabın 5-39 arası sayfalarını içermektedir. Bu başlık altında Ezmine-i Ûla, Akvâm-ı Vahşiye, Hindistân, İrân, Yunanistân, Roma ve Kurûn-ı Vusta Yahud Cem'iyet-i Rûhâniye-i Hıristiyaniye konuları işlenmektedir.

Musa Kâzım, "Ezmine-i Ûla Ta'lîm ve Terbiyesi" başlığı altında bu dönem insanlarının ev ve silah yapmayı bilmediklerini ve vahşi hayvanların insanları aciz görerek saldırdıklarını ve perişan ettiklerini belirtmektedir. Can korkusu yaşayan bu insanların çocuk büyütmeye ve onları terbiye etmeye vakit bulamadıklarını, dönemin insanlarının ova ve ormanlardan mağaralara sığındıklarını ve insan kurban etme ritüelini zorunlu olarak yaptıklarını iddia eder. Böyle bir zamanda doğal olarak talim ve terbiyeden bahsedilmeyecektir.

Cenab-ı Hakk'ın insanı mükemmel bir şekilde yarattığını ifade eden Musa Kâzım, insanın vücudunun mükemmeliyeti sayesinde zamanla taştan balta ve kazma imal edip suni mağaralar yapmaya ve ağaç parçalarını birbirlerine değdirerek ateş yakmaya teşebbüs ettiklerini belirtir. İnsanların bazı ihtiyaçlarını karşıladıkları için güneş, ay, yağmur ve bitki gibi nesnelere ibadet ettiklerini belirten Musa Kâzım, akıl ve muhakeme güçlerinin örtülü kaldığını söylemiştir. Bu dönem insanlarında din,

ahlak, eğitim, idare ve hakikatin ihtiyaca göre belirlendiğini ve insanın vahşiliğinin ve medeniyetinin de tecrübeden geçtiğini ifade eder. İnsanın birinci öğretmeninin "tecrübe" olduğunu söyleyen Musa Kâzım, gençlere ilim ve fen okutmadan önce onların bir işte çalıştırılması gerektiğini belirtir. Müellifin aktardıkları bilgilerden İlkçağ'daki insanların totem ve pagan inancına sahip olduklarını çıkarmak mümkündür. Öğrenmeyi ve alet yapımını insan yaratılışının mükemmeliyetine bağlaması Musa Kâzım'ın insanlığın gelişimine dair fikrinin dinsel bir zeminde olduğunu gösterir.

"Akvâm-ı Vahşiye Ta'lîm ve Terbiyesi" başlığında ise vahşilerin eğitimin değerini henüz kavramadıklarını ve çocuklarına eziyet ettiklerini aktaran Musa Kâzım, bu insanlarda düşünce ve dilin gelişmediğini, eşyaya isim vermediklerini daha çok işaret ederek eşyaları tarif ettikleri bilgisini verir. Yazara göre ahlak ve dinden habersiz olan bu vahşiler, tanrı olarak addettikleri mabudun gazabını çekmemek için ona kurbanlar keserlerdi. Namus ve iffetten yoksun olan bu insanlar hastalarına bakmazlar ve yaşlılarını ya öldürürler ya da pişirip yerlerdi. Şefkat ve merhamet duyguları gelişmemiş olan bu vahşiler kabileler arası savaşları severlerdi. Vahşi kavimlerin en büyük düşmanının eğitim ve hüner olduğunu izah eden yazar, zulmetmek, avlanmak ve çalmanın öğretildiğini ifade eder. Aktarılanlar yaşamını devam ettirme güdüsüyle hareket eden bu vahşi kavimlerin çocuk, yaşlı ve hastalara yönelik kötü muameleleri sosyal hayatta ve ilişkilerinde güçlü olan hayatta kalır mantalitesiyle orman kanunlarıyla hareket ettiğini gösterir. Ayrıca aktarılanlar tanrı inancının ve ibadet ritüelinin oluşmasında korkunun belirleyici bir unsur olduğunu ortaya çıkarmaktadır.

Musa Kâzım, "Hindistan'ın Ta'lîm ve Terbiyesi" adlı başlıkta Hindistan'daki eğitime dair bilgiler verir. Eğitim ve öğretim ilminin temellerini atanın Hintliler olduğunu belirttikten sonra bazı yöntemlerinin uygunsuz olduğunu ama buna rağmen Hindistan'ın insaniyet ve eğitimin beşiği olduğu bilgisini aktarır. Müellif Hindistan'daki sınıflar ve dini yapı hakkında malumatlar verir. Sınıflar arasında bir yakınlaşma ve karışma kesinlikle yasaktır. Brahma ve Buda Hindistan'da başlıca tanrılardır. Veda'a diye isimlendirilen din kitabının birçok yerinde eğitim ve öğretimden söz edilir. Buda mezhebi Brahma mezhebine oranla daha yaygındır.

Hindistan'da hükümdar dâhil herkes tarafından çocuk kutsal sayılır ve ateşin oğlu olarak bilinir idi. "*Sınıflar arasında bir yakınlaşma ve karışmanın kesinlikle yasak olması"* bilgisi Hindistan'da sınıflar arası geçişin katı bir şekilde engellendiği bir kast sisteminin[60] varlığına işarettir.

Çocukların babasının yardımcısı sayıldığını ve geçmiştekilerin ahlak ve davranışlarını korumaya mecbur olduklarını aktaran Musa Kâzım, çocukların toplum içindeki yeri ve eğitimi ile ilgili bilgiler sunar. Öldürmeyle sonuçlanmayan suçlar için çocuklar idam edilmezlerdi. Çocuklar dört aylık olmayana kadar dışarı çıkarılmaz, altı aylık oluncaya kadar süt ve pirinçten başka gıda verilmez ve sağlıklarına çok ehemmiyet verilirdi. Üç yaşında din eğitimi başlar, dua öğretilir ve dokuz yaşından sonra mesleği belirlenirdi.

Hindistan'da eğitim ve terbiye etme görevinin ruhban sınıfına özgü olduğunu ifade eden müellif, çocuğun öğretmeninden öğrendiğinin dışına çıkamayacağını belirterek şüphe üzerine soru soranın hemen kovulacağını söyler. Çocuk öğretmenine saygı gösterir, itaat eder ve öğretmenini eleştiren öğrencilerin ahirette çeşitli hayvanlara dönüşeceği inancı vardı.

Kadınların toplumdaki durumundan da bahseden müellif, kız çocuklarının hasta olması durumunda evlendirilmediğini evlendirilse bile kızın bir uzvunun sakat veya özürlü çıkması halinde düğün masrafının babası tarafından karşılandığını belirtir. Kadın ev işlerini yapmak, çocuk doğurmak ve bakmak, dini görevlerini zamanında yapmakla mükellef idi. Görüşlerinde hiçbir zaman bağımsız olmayan kadın, bekârken babasının, evli iken kocasının, dul iken oğullarının dediğini yapmak zorundaydı. Çocuk doğurmayla görevli olan kadın eğer evliliğinin sekizinci senesine kadar çocuk sahibi olmaz ise veya hep kız doğuracak olsa onuncu senesinde terk edilirdi.

Sınıfların devamının eğitimle teminat altına alındığını belirten Musa Kâzım, her sınıfa ait çocukların kendi sınıfı dışındaki çocuklarla görüştürülmediğini ve

[60] Rusya'nın güney steplerinden göç hareketini başlatıp İran ve Hindistan üzerinden iki kola ayrılan Arilerin Hindistan'da egemenliği ele geçirdikten sonra azınlık olmasından dolayı egemenliğini sürdürebilme tehlikesi ortaya çıkmıştır. Arilerin çoğunluk içerisinde asimile olmamak için bu sistemi geliştirdikleri bilinmektedir.

sadece kendi mezhebiyle alakalı mesleği ve ilmi öğrenebildiğini ifade etmiştir. Ona göre bu metot itibar edilebilir ve kabul edilebilir bir yöntem değildir. Çünkü bir tüccarın çocuğu yaratılış itibariyle askerliğe kabiliyetliyse ticarette başarılı olması mümkün değildir. Çocuklara bir şeyler öğreten yaşlılara saygı gösteren Hintliler, ölen bu yaşlılar için resmi günler düzenlerler ve onlar için kurbanlar keserlerdi.

Hintlilerde akraba ile yakın ilişki kurmanın zorunluluk olduğunu söyleyen Musa Kâzım, sevgiye dikkat ettiklerini ve işlerini sevgi ve yumuşaklıkla gördüklerini aktarır. Musa Kâzım'a göre "*emir ile gördürülen iş ricâ ile dahâ iyi gördürülmek mümkün idi*."[61]

Müellif, Hinduların tanrı ve dini eğitimleriyle de ilgili bilgiler verir. Tanrıları insan cinsindendir ve tanrılarına güçlü, parlak ve çabuk hareket eden gibi sıfatlar verirlerdi. Brahma mezhebinin rahipleri çok mutaassıp ve cahildirler. Bu rahipler dua ile derse başlarlar ve dua ile dersi bitirirlerdi. Dini duaları bilmeyen öğrenci kibâr sınıfına giremiyordu. Aşikâr ve sesli bir şekilde dua etmenin zenginlere ait bir özellik olduğunu ifade eder. Şayet öğrenci ile öğretmen arasına kedi, yılan, akrep, fare veya bir inek girse derse bir gün ara verilirdi.

Hindistan'da eğitime dair ince bir düşünce ortaya konduğunu ama bazı uygunsuzlukların da olduğunu ifade eden Musa Kâzım, Buda mezhebinin Hindistan'ın uyanışına katkıda bulunduğunu belirtir. Mezhebin kuruluşundan sonra sınıfların kaldırıldığını ve özgürlüğün geldiğini aktarır. Görevini yapanlar için mükâfatın yapmayanlar içinse cezanın geldiğini söyler. Güvenlik genişledi ve sanat ve eğitim-öğretim genişleyip yaygınlaştı.

Müellif "İran'ın Ta'lîm ve Terbiyesi" adlı başlıkta şu bilgilere yer verir: İranlılar eğitime dair olgun bir eser vücuda getiremediler. İran'ın gelenek ve göreneklerine ait bir eser yazan Yunanlı meşhur Xénophon, eğitim-öğretime dair çokça bilgiler verir. Anlattığına göre İranlılar at binmeyi ve kılıç talimi yapmayı severlerdi. Küçük çocuklara ok ve yay eğitimi verilirdi. Çocuklar üç yaşında eğitime tabi tutulur, yirmi yaşına geldiklerinde diploma alıp mezun olurlardı.

[61] Musa Kâzım, Hükemâ-yı Cihân…, s. 14.

Yalan ve zulüm gibi hoş sayılmayan alışkanlıklara sahip olanların İran'da topluluklara kabul edilmediğini belirten müellif, bunların nefret edilen şeyler olduğunu söyler. Dünyadaki en eski hukuk okulunun İran'da bulunduğunu ifade eder. Hukuk okulunda ceza ve mükâfata önem verilir, kimin ödüle layık olduğunu öğrencilerin diğerleri hakkında verdikleri bilgilere göre tayin ederlerdi. İnsanlarının kanaatkâr olduğu ve dilencilerin olmadığı İran'da ziraata çok önem verilirdi ve ziraatla uğraşmayanlar zararlı kabul edilir, başka ülkelere gönderilirdi.

İran'daki eğitim ve öğretimden sonra "Yunanistan-ı Kadîm Ta'lîm ve Terbiyesi" adı altında başka bir başlığa geçen Musa Kâzım, pedagoji ilmini ortaya çıkaranların Yunanlılar olduğunu izaha çalışır. Kuruluşları zamanında Yunanlıların birçok tanrıya taptıklarını ama Sokrat'tan sonra tek bir ilahı tasdik ettiklerini belirtir. Zeki olan Yunanlılar resmi törenlerde beden, akıl ve ahlaka hizmet eden oyunlara önem verirlerdi.

Öncelikle dillerini düzelten Yunanlılar akla önem verdiler, akıl ve hikmete aykırı iş yapmadılar. Güzel ahlakın yayılması için tiyatrolar oynadılar ve çocuklara genelin menfaatinin korunmasını tavsiye ettiler. Tembelliği tahkir eden Yunanlılar kazandıklarını her sene kayıt altına aldırırlardı. Yunanistan'daki çocukların her şeyde eşit olduklarını ifade eden müellif, fakir bir kişinin çocuğu olsa dahi yüksek memuriyetlere gelebileceğini anlatır.

O zamanlardaki okulların "Jimnaz" diye isimlendirildiklerini söyleyen müellif, bu okullarda güreş, çalgı, müzik, yüzme gibi birçok dersin verildiğini ve bu derslerin ilk seneden son seneye kadar devam ettiğini aktarır. Okul eğlence yeri olarak kabul edilir, okula giden çocuklar hem eğlenip hem de ders görürlerdi. Her çocuk devlete olan görevlerini ezberlerdi.

Yunanistan'da eğitim ve öğretime dair birçok kişinin söz söylediğini belirttikten sonra pedagojik olarak üç kişinin mükemmel eser yazdığını ifade eden Musa Kâzım, bunları şöyle sıralar: Eflatun, Xénophon ve Aristo. Her biri için bir başlık açar.

Eflatun'un Sokrat'ın arkadaşı olduğunu ve ölene kadar gerçeği aradığını izah eden müellif, Eflatun'un matematik ilimlerine çok önem verdiğini ve bu ilimleri felsefeye uygulamaya çalıştığını aktarır. Eflatun, birçok yerinde çocukların eğitimiyle ilgili bilgiler içeren ve diğer Avrupa dillerine çevrilen "La Republik" adında bir kitap yazmıştır. Çocukların ailelerinden alınıp devlete verilmesini ve devlet işlerinin akıl sahibi kişilere teslim edilmesi gerektiğini savunur. Pedagoji biliminin kurucusu olan Eflatun, "Akademi" adında bir okul kurmuştur.

Hem bir tarihçi hem de filozof olduğunu söylediği Xénophon hakkında bilgiler veren yazar, onun bir müddet İran'a gittiğini aktarır. Xénophon, içeriği eğitim ve öğretime has güzelce kaleme alınmış Keyhüsrev'in[62] eğitimine dair bir roman yazmıştır. Anne ve babasının çocuğun eğitimine karışmaması gerektiğini savunan Xénophon, çocuğun devlete teslim edilmesini ister. Adaletin ders kitapları gibi çocuklara öğretilmesini ifade eder.

En son Aristo hakkında malumat veren Musa Kâzım, bu zatın tüm ilimlere aşina olduğunu ve felsefeye önemli ölçüde vakıf olduğunu belirtir. İlkçağ'da bunun kadar meşhur bir kişinin olmadığını söyler. Ona göre Ortaçağ'ın eğitimi onun eserlerinden ibaret idi. İskender'e öğretmen olan Aristo'nun fikirlerine karşı gelenler küfür ile itham edilirlerdi. Aristo'ya göre insan Tanrıya ibadet etmek için yaratılmıştı. Çocuklar yedi yıl jimnastik ve üç yıl kadar da fen ilimleriyle iştigal etmelidir. Çocukları kötülükten men etmek yerine iyiliğe alıştırmalı ve gençleri kışın evlendirmelidir. Lise adıyla Atina'da bir okul kuran Aristo, günde iki saat okula gelir ve akıl, ahlak ve beden eğitimine dair dersler verirdi. Paris'te Aristo'nun kurduğu lise taklit edilerek 1787 yılında bir okul açılmıştır. Pedagoji tarihinde isim bırakan Aristo'nun hatası varsa o da okullar için düzenli bir program yapmamasıdır.

Musa Kâzım Roma'daki eğitime dair bilgileri "Roma Ta'lîm ve Terbiyesi" başlığı altında verir. Romalıların kanunnamelerinde eğitim ve öğretime dair pek bir malumat bulunmadığını ifade ederek Romalıların Yunanlılar kadar eğitim dünyasına katkılarının olmadığını izah eder. Daha çok vatanseverlik ve cesarete önem veren Romalılar bunu yaparken de başarılı oldular.

[62] Keyhüsrev: İran'ı M.Ö. 900-775 yılları arası yönetmiş hanedan üyesi hükümdarlardan ve Firdevsi'nin eski İran efsaneleri üzerine yazdığı Şahnâme'nin karakterlerinden birisidir.

Roma'da milattan önce üç yüz yıl öncesinde hiçbir okul olmadığı gibi çocukların eğitimi ya babaları ya da esirler tarafından verilirdi. Daha sonra eğitimin önemini anladıkları gibi Yunanistan'dan öğretmen getirtip okullarını Yunan okullarına benzetmeye çalışmışlardı.

Roma'da eğitime dair başlıca üç kişinin eser yazdığını söyleyen müellif, adlarını şu şekilde verir: Varron, Quintilien, Plularqe. Varron'un eserinde bütün ilimlerden bilgi verildiğini ama özellikle edebiyata vurgu yapıldığını ifade eder. Quintilien'in eğitime dair birçok nasihat verdiğini ve kadın öğretmenlerin de erkekler kadar irfana sahip olması gerektiğini söyler. Plularqe, eğitimin anne ve babaya özel bir sanat olduğunu savunur. Beceri ve öğretimin zor ile değil seçim ile elde edileceğini ifade eder. Başlığın sonunda Cicéro ve Marc Aurele'den bahseden müellif, Ortaçağ'ın eğitim ve öğretimine geçer.

Birinci Kısmın son başlığı "Kurûn-ı Vusta Yahûd Cem'iyet-i Rûhâniye-i Hıristiyaniye Ta'lîm ve Terbiyesi" dir. İlkçağ'ın bin dört yüz seksen yıl sürdüğünü ve dünyanın milattan dört bin dört sene önce yaratıldığının iddia edildiğini belirttikten sonra yazar, Hz. İsa'nın doğumundan dört yüz yetmiş altı yıl sonra Batı Roma İmparatorluğunun yıkılarak Ortaçağ'ın başladığını ifade eder. Müellif, Ortaçağ'ın pedagojik anlamda İlkçağ'ın gerisinde kaldığını vurgular. Ortaçağ on asır sürmüş ve Osmanlı Devleti'nin 1453 yılında İstanbul'u fethetmesiyle Ortaçağ son bulmuştur. Bu kadar zaman geçmesine rağmen Ortaçağ'da eğitim ve öğretim ilerlememiş, insanın fikri gelişimi yerinde saymıştır. Yazara göre bu gerilemenin sekiz nedeni vardır. Bunlar; skolastik usulü, barbarların saldırısı, büyük devletlerin yokluğu, derebeylik belası, kitap ve risale yokluğu, eğitimde dayak ve tehdit, Katolik kilisesinin müdahale ve taassubu ile muallim ve mürebbiyelerin gururu. Yazar bu maddeleri tek tek açıklama yoluna gider.

Ortaçağ'da yukarıda sayılan sebeplerden dolayı okulların açılmadığından söz eden müellif, ders vermenin kiliselerdeki rahiplere tevdi edildiğini ve usul dışına çıkmaya izin verilmediğini anlatır. Kiliseden altı kişinin eğitimin kıymetini anladığını belirtir ve bu altı zatın isim, doğum tarihi ve ölüm tarihini sırasıyla verir. Bu altı kişiden başka eğitime Harun Reşid, Şarlman, Alkuan, Abalar, Jarsun ve Anaas'ın da katkı sunduğunu söyleyip bunların nasıl hizmet ettiklerini izah eder.

Bölümün sonunda Osmanlı Devleti'nin ortaya çıkışını ve ilk Osmanlı sultanlarının maarife önemli katkılar sunduğunu açıkladıktan sonra Musa Kâzım, yeni eğitim sisteminin Osmanlılar tarafından tesis edildiğini beyan ederek bölümü sonlandırır.

2.3. İKİNCİ KISMIN DEĞERLENDİRMESİ

Kitabın ikinci bölümü olan Kısm-ı Sâni, "Kurûn-ı Uhra Ta'lîm ve Terbiyesi On Altıncı Asır" adını taşımakta ve kitabın 40-70 arası sayfalarını içermektedir. Bu başlık altında on altıncı asırda yaşamış Erasme, Rabelais, Ramus, Montaigne, Les gesuites (Cizvitler), Oratoire, Port Royal ve Comenius gibi kişi ve kurumları konu edinmiştir.

Musa Kâzım'ın bu kısımda ilk ele aldığı kişi (Erasmus) Erasme'dır. Bu kişinin doğum ve ölümü hakkında bilgi veren Musa Kâzım, onun Felemenk Devleti'nde meşhur olduktan sonra Avrupa'da da isminin duyulduğunu belirtir. Erasme, Ortaçağ öğretmenlerini cezaya fazlasıyla başvurdukları ve az okudukları, kendi dönemindekilerini ise temizliğe önem vermedikleri ve az şey bildikleri gerekçesiyle eleştirir. Edebiyata meraklı olan Erasme, edip ve öğretmenlerin üslubunun taklit edilmesini ama kelime, ibare ve cümlelerinin çalınmamasını veya kopya edilmemesini söyler. Arı tüm çiçeklerden faydalanıp kendine özgü balı ortaya çıkardığı gibi öğretmenin de güzel eserlerden istifade edip kendi fikrini ortaya koymasını ister.

Erasme fakir olduğu halde kazandığı parayı elbiseye değil de kitaba harcadığı olmuştur. Martin Luther, Katolikliğin aleyhinde görüşler serdettiği zamanlarda Erasme onunla aynı fikirde olmuş ve Protestan mezhebinin ortaya çıkmasında rolü olmuştur. Filozof olmadığı halde filozoftan daha iyi tefekkür eden Erasme "Bir Prensin Ta'lîmi" adında bir eser yazmış ve bu eseri Şarlken'e sunmuştur. Baba ve çocukların eğitimiyle ilgili de bir eser yazan Erasme, çocuklarıyla ilgilenmeyen babanın ebeveynlik görevini yerine getirmediğini savunur.

Reformda olduğu gibi Rönesans'ta da Erasme'nin katkısı vardır. Latinceye ilgisi olup bu dilin öğrenilmesini kolaylaştırmak için birçok sözlük ve risale

yazmıştır. Okullarda önce edebiyatın sonra fen ilimlerinin öğretilmesini ve ikisi için ayrı diplomaların verilmesini ilk talep eden kişi Erasme'dir.

Müellifin ikinci olarak işlediği konu Rabelais'dir. Bu kişinin Fransalı olduğunu ve manastırda yetiştiğini fakat ruhbanlara karşı olduğunu ifade eder. Rabelais eğitimde büyük bir devrim peşindedir ama meslektaşlarının kötülük etmesinden korktuğu için niyetini gizlemektedir. Sonunda uyanış vaktinin geldiğini düşünerek fikirlerini başka bir tarzda ifade etme gereği hissetti. Rabelais eğitim ve öğretime dair düşüncelerini roman olarak kaleme aldığı Gargantua isimli eserinde ayrıntılı bir şekilde izah etti. Niyeti Ortaçağ'ın ve zamanının eğitim ve öğretimi ile alay etmekti. Niyetini anlayan ruhban takımı bu eseri toplatıp yakmak istedilerse de geç kalmışlardı. Rabelais'nin tek eksikliği ahlak eğitimine gereken önemi vermemesidir.

Rabelais'den sonra üçüncü başlık olarak Ramus adlı filozofu konu alan Musa Kâzım, onun özgür düşünceli ve Aristo'nun eserlerine açıkça itiraz eden bir zat olduğunu izaha çalışır. Ortaçağ tutucularını endişeye sevk eden filozof, skolastik usule karşı çıkan ve Reformun yayılması için çalışan kişiler arasındadır. Fransızcaya özgü bir sarf kitabı vücuda getiren filozof, Fransızcanın yayılmasına yardım ettiği gibi darülfünunda Fransızcaya önem verilmesi gerektiğini o günkü hükümete kabul ettirdi. Çok fazla şey ile zaman geçirdiği için eğitime dair eser bırakamayan Ramus, 24 Ağustos 1572'de hükümetin Protestanlara yönelik saldırısında öldürülmüştür.

Dördüncü başlıkta müellif, Fransız Montaigne hakkında bilgiler vermektedir. Onun zeki bir kişi olduğunu ve eğitimde şiddetin kaldırılmasını tavsiye ettiğini söyler. Montaigne'in eğitim yöntemleri hakkında izahatta bulunur. Montaigne kendi döneminin öğretmenlerini çokça eleştirmiş ve onları kitap taşıyan eşeklere benzetmiştir. Ona göre öğretmenler öğrencilerini iyi tanımalı ve dersi öğrencilerin katılımıyla soru-cevap şeklinde işlemelidir.

Montaigne'e göre dil eğitiminde dilbilgisine değil daha çok konuşarak öğrenmeye önem verilmelidir. Kendi milli dilini öğrendikten sonra diğer dilleri öğrenmeye başlamalıdır. Eğitim için mekânın öneminin olmadığını savunan

Montaigne, leylî (yatılı) usule karşı çıkardı. Öncelikle çocuğun kabiliyetinin ortaya çıkarılması daha sonra mesleğinin buna göre belirlenmesi taraftarıydı.

Musa Kâzım, Montaigne'in eğitim hakkındaki görüşlerini serdettikten sonra kendi fikirlerini ortaya koyar: "Bizim fikre göre çocuk yedi sekiz sene bi'l-cümle ulûm ve fünûnla iştigâl itmeli ve sonra öğrendiği ulûm ve fünûndan birisine intisâb idib o ilmin iktizâ eylediği meslekde yed-i tûla sâhibi olmalı ve ara sıra ulûm-ı sâireye göz gezdirmeli ve yevmî gazeteleri mutâla'a iderek ahvâl-ı âlemden bî-haber bulunmamalıdır."[63]

Son olarak Montaigne'in 1592'de vefat ettiğini ve 16. yüzyılın pedagojisini Rabelais ve Montaigne'in düzelttiğini belirttikten sonra yazar, Cizvitleri anlatır.

Cizvitleri anlattığı beşinci başlıkta müellif, önce Cizvit kelimesinin anlamını "İsa Şirketi" olarak verdikten sonra şirketin kurulma sebebi, kurucusu İspanyalı İnyas ve şirket hakkında bilgi vermektedir. Papa Üçüncü Poul tarafından kurulmasına izin verilen Cizvit tarikatı topladığı yardımlar aracılığıyla okullar kurmuştur. Giderek artan Cizvitlerin sayısı elli yıl içerisinde otuz bini geçmiştir. Zamanla şubelere bölünen tarikatın her bir şubesi farklı bir görev ile vazifelendirilmiştir.

Aristo mantığını izleyen Cizvitler okullarında felsefe, ahlak ve edebiyat derslerine yer vermişler ama tarih dersini tümüyle terk etmişlerdir. Eğitimde şiddet kullanmayı pek tercih etmeyen Cizvitler, öğrencilere genellikle merhametli davranmışlardır. Düzen ve itaate çok dikkat ederler, öğrencilerin kadınlarla konuşmalarına izin vermezlerdi.

Cizvitlerin bir şubesi olan Fererler, çocukların eğitim ve öğretimiyle alakadar olmuş rahipliğe bulaşmamışlardır. On beş bin kişilik bir sayıyla eğitim ve öğretimle ilgilenen Fererler, dünyanın dört bir tarafına yayılmış ve üç binden fazla okul açmışlardır. Bunların otuzu Osmanlı Devleti sınırları içerisindedir. Leylî (yatılı) usulü benimseyen Fererler, Paris'teki okullarında bin iki yüzden fazla yatılı öğrenci barındırmışlardır.

[63] Musa Kâzım, a.g.e., s. 54.

Cizvitlerin yayılışından sonra Avrupa'da Galileo, Kepler ve Descartes gibi büyük filozofların ortaya çıktığını ve Cizvitlerin fedakârlıklarını inkâr etmediğini söyleyen müellif, İslam bilim adamlarının da çaba ve gayretlerinin hakkının verilmesini ister.

Musa Kâzım, ikinci kısmın altıncı başlığında "Oratoire" adındaki ilim heyetinin eğitime sunduğu katkılardan bahseder. Bu heyetin 1550 yılında Saint Philip tarafından kurulduğunu ve gençlerin eğitimleriyle ilgilendiklerini, onlara Oratorinler dendiğini ifade eder. Bu gençler hem çocuklara dersler verir hem de halkı ibadet etmeye davet ederlerdi. Katolik mezhebine hizmet eden bu heyet Fransa'da 1611 yılında bir okul açmış, bu okul Fransız Devrimi (1789) esnasında yıkılmıştır.

Oratoire'ın eğitim sistemi hakkında malumat veren yazar, derslerinde Fransızcayı kabul ettiğini ve diğer dilleri öğretmeye çok önem verdiklerini izah eder. Ders esnasında öğrencilere not tutturulmaz, öğretmen dersi tekrar ettirerek öğrencilere bellettirirdi. Oratorinler tarikatlarını ayakta tutabilmek için daima yardımlaşırlar ve desteklerini birbirinden asla esirgemezlerdi.

Yazar, yedinci başlıkta Paris'te kadınlara özel manastır olan Port Royal'dan, onların ruhi yapıları, eğitim yöntem teknikleri ve içinden çıkan önemli kişilerden söz eder. Bu okul sonraları Jansenist olan Katolik mezhebini benimsemiş bir topluluğa teslim edilmiştir. 1643 yılında birkaç okul kuran Jansenistler inziva hayatını tercih etmiş ve çocukların eğitimine kendilerini adamışlardır. Okullarını kız ve erkeklere ait iki kısma ayıran tarikat, Cizvitlerin saldırılarına maruz kaldıkları halde onlara karşılık vermemişlerdir. 14. Louis mezhep çatışmalarının önüne geçmek için bu heyetin dağıtılmasını emretmiş ve öğrencilerini velilerine teslim etmiştir.

Bu kısmın sekizinci ve son başlığı 1592 senesinde doğup 1671 yılında ölen eğitimde üstün bir birikime sahip Avusturyalı Comenius'tur. Çocukların eğitimi için dersler ve program düzenleyen bu zat; eğitim için sırasıyla beş duyu, hafıza, zekâ, muhakeme ve kavramanın şart olduğunu öne sürer. Avusturya'dan kısa süreliğine kovulan Comenius, İngiltere, İsveç, Norveç, Felemenk ve Prusya'ya davet edilmiş ve bu devletlerin eğitim sistemini düzene koymuştur. Eğitime dair eserler yazan Comenius, Amsterdam'da vefat etmiştir.

2.4. ÜÇÜNCÜ KISMIN DEĞERLENDİRMESİ

Kitabın üçüncü bölümü olan Kısm-ı Sâlis, "Kurûn-ı Uhradan Ma-ba'd On Yedinci Asır" adını taşımakta ve kitabın 71-95 arası sayfalarını içermektedir. Bu başlık altında on yedinci asırda yaşamış Labruyere, Bossuet, Locke, Madame de Moaintenon, Malebranche, L'Abbe Fleury, Fénelon, L'Abbe de Saint Pierre, Rollin, Dumarsais ve Lambert adlı kişileri konu edinmiştir.

Yazarımız, on bir bölüme ayırdığı bu kısmın ilk başlığında 1646'da doğup 1696'da vefat eden Fransa'nın ilim ehlinden Labruyere'yi konu almaktadır. Labruyere, 1685 yılına kadar Bourbon Dükalığında tarih öğretmeni olarak görev yapmıştır. 1688 yılında Le Karakter eserini yayınlamış ve bu eserin onun yetkinliğini tasdik etmesi sebebiyle 1693'te Akademiye alınmıştır. Öğrencilerin düşünmeye harcadıkları zamanın dersleri görmekten daha fazla olması gerektiğini savunan Labruyere, kendi dilinden başka en az bir dil daha öğrenmeleri gerektiğini belirtir.

İkinci başlıkta Bossuet hakkında bilgiler veren müellif, onun bir avukatın oğlu olduğunu ve 1627 yılında doğup 1704 yılında vefat ettiğini kaydettikten sonra "*maskat-ı re'si (doğum yeri) Dijon şehridir.*" der. Dijon'da Cizvitlerin okulunda birkaç sene okuduktan sonra Paris'e gitti. 14. Louis'nin güvenini kazanan Bossuet, önce 1771'de Encümen-i Daniş üyeliğine sonra Dauphin'in (veliaht) öğretmenliğine tayin edildi. Veliaht prensin tembelliği ve Bossuet'in öğrencisine şiddet uygulaması sonucu Bossuet öğretmenlikten usanacak seviyeye gelmiştir. Nihayet öğrencisi eğitimden tam anlamıyla istifade edememiş ve kral olmadan vefat etmiştir.

Müellif Musa Kâzım, Bossuet'in eğitim verirken hangi derslere daha fazla önem verdiğini açıkladıktan sonra onun dikkate ehemmiyet yüklediğini izah eder. Bosuet'in soğuk mizaçlı olduğunu belirterek onu eleştirir ve "*Kendisi ne kadar büyük ise mu'allimlik içun hatâsı dahi o nisbetde büyüktür. Bir mu'allimin en büyük fazîleti ruşenlikdir. Ruşen olmayan mu'allim hem kendisini şâkirdâna sevdiremez hem de hiçbir şeye muvaffak olamaz. Fikr-i kâsirâneme göre mu'allim şâkirdin ayinesidir. Ayine donuk olur ise karşusındaki şahsın resmi donuk ve soğuk görünmesi*

tabi'îdir"[64] der. Başlığın sonunda 14. Louis'den söz ederek onun eğitiminden ve zamanındaki eğitime katkılarından örnekler vererek konuyu bitirir.

Üçüncü başlıkta İngiliz filozof Locke'u konu edinen yazar, Locke'un 1632'de doğup 1704 yılında öldüğünü ifade ettikten sonra onun ünlü Oxford Üniversitesi'nde eğitim gördüğünü ve bitirdikten sonra kendini felsefeye adadığını açıklar. Locke, bazen kendisine itiraz ettiği Descartes'ı örnek almış ve felsefede bir çığır açarak bilgilerin duyu organları ve vicdan ile elde edildiğini savunmuştur. Çocuk eğitimine dair eserler kaleme alan Locke, bazı güzel davranışların ninniler aracılığıyla çocuklara aşılanmasını önermiştir.

Müellif, Locke'un müzik, şiir ve hitabet gibi dersleri sevmemesini eleştirmiş ve bunun bir eksiklik olduğunu söylemiştir. Locke, dil öğrenimine ziyadesiyle önem vermiş, dilin sentaks yoluyla değil pratik yolla öğrenilebileceğini ifade etmiştir. Sanatın öğrencilere öğretilmesini isteyen Locke'un mesleki eğitimle ilgili kendine has görüşleri mevcuttur.

Musa Kâzım bölümün dördüncü başlığında kendisini zeki bir kadın diye övdüğü, kocası meşhur bir şair olan Madam de Moaintenon'nu anlatır. 14. Louis'nin refakatçisi olan Madam, 84 sene yaşayıp 1719'da vefat etmiştir. Kocası öldükten sonra fakir hayatı yaşayan Madam, kendini ilim tahsiline adamıştır. 1684 senesinde tekrar saraya kabul edilen Madam kralın ölümünden sonra bir kasabaya çekilmiş ve burada bir kız okulu kurarak müdireliğini üstlenmiştir.

Madam'ın eğitimle alakadar eserler vücuda getirdiğini izah eden yazar, kurduğu okuldaki idari düzen, okuttuğu dersler, kazandırmak istediği davranışlar ve kızların mezun olduktan sonra hangi görevleri üstleneceklerine dair bilgiler verir.

Beşinci başlıkta 1637 tarihinde Paris'te doğup 1715'te vefat eden Malebranche'ı anlatan Musa Kâzım, onun insanlara gerçeği nasıl arayacağını öğrettiğini, eserleriyle Avrupa'nın zihinsel yapısını etkilediğini ve eğitimde inkılap yaptığını nakleder. Yazar, Malebranche'ın genel görüşün aksine dil, tarih, coğrafya ve fen ilimleri gibi derslerin gereksiz olduğunu savunduğunu söyler. Müellif, biraz

[64] Musa Kâzım, a.g.e., s. 76.

abartılı bulduğu Malebranche'ın düşünmek üzerine olan mütalaası hakkında açıklamalarda bulunur. Onun zekâ ve çalışkanlığın kalıtım yoluyla geçtiği fikrinde olduğunu aktarır ve onun bir kâtibin oğlu olduğu, Descartes'a sevgisinin olduğu, Oratorinlerden ders aldığı ve Sorbon Darü'l-fünûnu'na girdiği bilgisini vererek başlığı bitirir.

Daha sonra L'Abbe Fleury'yi anlattığı altıncı başlığa geçen müellif, doğum tarihi olarak 1640 ve ölüm tarihi olarak da 1723 tarihini kaydeder. Fleury'nin zamanının eğitim usulünden şikâyet ettiğini ve köylü, fakir ve işçi kesimi için eğitimin gereksiz olduğunu düşündüğünü söyler. Fleury, bir ders süresinin on beş dakikadan fazla olmaması, bir günde üç dersten fazla dersin olmaması ve her sınıfta en fazla kırk kişinin olması gerektiğini savunur. Biri 1687 ve diğeri 1688 tarihinde olmak üzere iki eser yazan Fleury, Fransızcaya ve Fransız edebiyatına çok fazla hizmet etmiştir.

Burada dikkat edilmesi gereken bir husus Musa Kâzım, Fleury'yi konu aldığı bu başlıkta birbiriyle çeliştiği izlenimi veren cümleler kurmuştur. Şöyle ki eserin seksen yedinci sayfasında "*Bu iki eseri sâyesinde Fleury, iktidâr ve liyâkatı hükûmet tarafından tasdîk olunub kendisi 1696'da encümene a'zâ ta'yîn edilmişdir*" dedikten sonra yine aynı sayfanın ve başlığın sonunda "*Bir genc içun her şeyin tahsîli elzem olduğunu söylemiş ise de hassâsiyet, hayâl ve karîhaya ehemmiyet virmediğinden ta'lîm ve terbiye âleminde makbûl ve mu'teber bir müellif değildir*" demektedir. Yine eserin seksen beşinci sayfasında "*Kızlar içun ulûm ve fünûnun ahlâka muzır olduğunu îma itmiş ve âmele gürûhuna tahsilin fâidesiz olacağını söylemişdir. Fukarâ, köylü ve 'amele gürûhu kût-ı lâ-yemûtu istihsâl itmekden başka bir şey ile meşgûl olmamalılardır."* diyerek bazı kesimler için eğitimin gereksiz olduğundan ve bunların sadece karınlarını doyuracak kadar çalışmaları gerektiğinden söz ederken eserin seksen yedinci sayfasında "*L'Abbe, ahlâk, hıfzu's-sıhha ve mantık ilimlerinin her sınıf ahâli üzerine ta'mîm olunmasını tavsiye eyledi."* diyerek toplumun her kesiminin bazı ilimleri görmesi gerektiğini tavsiye ettiğini belirtiyor.

Müellif yedinci başlıkta kendisinden övgüyle bahsettiği ve 1651 yılında doğup atmış dört sene yaşadığını söylediği meşhur Telemak eserinin sahibi Fénelon'u konu edinir. Bossuet'den ders okuduğunu ve öğretmenini ilim anlamında

geçtiğini belirtir. Onun 1689 yılında 14. Louis'in torunu Burgonya Dükasına öğretmen tayin edildiğini ve Dükayı nasıl eğittiğini açıklamaya çalışır. Dükaya hangi dersleri verdiğini ve devlet yönetimi hakkında onu nasıl eğittiğini izah eder. Son olarak Fénelon'un kızların eğitimi hakkında görüşler serdettiğini ve bu konuda ileri gittiğini vurgulamıştır.

Sekizinci başlıkta L'Abbe de Saint Pierre hakkında bilgi veren yazar, onun 1658 senesinde doğup 1743 senesinde öldüğü bilgisini paylaşarak Fransız dilinin gelişmesine katkı sunduğunu söyler. Kızların eğitimine çok önem verip bu konuda bir eser de yazan Pierre'in bu eseri yayınlamaktan korktuğunu ifade eder.

Musa Kâzım, dokuzuncu başlıkta doğum-ölüm tarihleri (1661-1741), lakabı (Le Bon Rollin) olan altmış sene öğretmenlik ve müdürlük yapan Rollin'in hayatı ve eğitime dair görüşleri hakkında bilgiler vermiştir. Öte yandan Fransız okullarında eğitim dili olan Rumca ve Latince uygulamasına son verip tavsiyeleriyle Fransızcayı zorunlu eğitim dili haline getirmesi bilgisi aktarılmıştır. Aktarılanlar, Fransız eğitim siteminde Rumca ve Latince tahakkümünün son bulması ve milli dil olan Fransızcanın eğitim dili olmasında Rollin'in önemli bir yer edindiğini gösterir. Din ve ahlak eğitimine çok önem verdiğini belirterek Rollin'in akli ilimlere teveccüh göstermediğini ifade eder. Yine okulları ilk kez genel ve özel şeklinde sınıflandırmaya gidenin Rollin olduğu vurgulanmıştır. *''Çocuklara hilm ve nezâketle muamele olunması, ceza ve ödülün kullanılması''* ifadeleri Rollin'in eğitime yaklaşımı ve metodu hakkında bilgi vermektedir. *''İfadelerinin tatsız, gereğinden fazla örnek verilmesi ve nazariyattan tamamen uzak olması''* gibi ifadeler üzerinden Musa Kâzım, Rollin'in eserlerindeki üslubu ve içeriği hakkında bilgiler aktarmıştır.

Onuncu başlıkta Musa Kâzım, doğum-ölüm tarihleri (1676-1756), doğum yeri (Marsilya), mesleği (avukat) fakirlik ve ihtiyaç içerisinde yaşayıp öldüğü ifadeleri üzerinden Dumarsais'nın hayatından bilgiler aktarmıştır. *''Üç tür eğitim tarzının gerekliliği, Latincenin kolaylıkla öğrenilmesine dair bir dil bilgisi kitabını yazdığı, eserlerinin bir dil grameri ve mantık kitabından ibaret olduğu''* ifadeleri üzerinden müellif, Dumarsais'nın eğitim çalışmaları ve eserlerine dair bilgiler vermiştir. Dumarsais, üç çeşit eğitime ihtiyaç olduğunu vurgulamasına rağmen bu türlerin neler olması gerektiğini belirtmemiştir.

Müellif bu kısmın on birinci ve son başlığında doğum ve ölüm tarihleri (1728-1777) yıllarına tesadüf eden Fransız filozof Lambert'i işler ve onun ahlak, matematik ilimleri, asal sayılar ve trigonometri gibi bilgi alanlarında ihtisas sahibi olduğunu açıklar. Özel öğretmenliklerde bulunduğu için fazlaca seyahat ettiğini ve bu seyahatlerde çok kütüphane gezdiği için bilgi birikimini artırdığını izah etmiştir. Yazarın Lambert'in doğum ve ölüm tarihini (1728-1777) verdiği halde onu 17. yüzyıl filozofları başlığı altında vermesi hakkında bir bilgi verilmemiştir. Yine daha önce Fénelon'un da doğum ve ölüm (1651-1715) tarihlerini verdiği halde "*Fénelon, Lambert'in eserini mütala'a idub fevkalade takdir ve tahsîn eylemişdi.*"[65] diyerek Lambert'ten daha önce yaşayan Fénelon'un onun eserlerini takdir ettiğini ifade ederek yanlışlık yapmıştır.

2.5. DÖRDÜNCÜ KISMIN DEĞERLENDİRMESİ

Kitabın dördüncü bölümü olan Kısm-ı Râbi', "Kurûn-ı Uhradan Ma-ba'd On Sekizinci Asır" adını taşımakta ve kitabın 96-126 arası sayfalarını içermektedir. Bu başlık altında on sekizinci asırda yaşamış Voltaire, Lamettrie, Rousseau, Diderot, Condillac, Helvesius, D'alembert, Basedou, Holbach, Kant, Bernardin de Saint Pierre, Pestalozzi ile Fransa İnkılabı ve Asâr-ı Makbûle adlı kişiler ve konular işlenmiştir.

Musa Kâzım, Kısm-ı Rabi' diye isimlendirdiği bölüme Fransa'nın meşhur edebiyatçı ve filozoflarından Voltaire hakkında verdiği bilgilerle başlar. Müellif, Voltaire'in doğum ve ölüm tarihlerini 1694-1778 olarak kaydeder. Onu Aristo ile birlikte dünyada tüm ilimleri kendi bünyesinde toplayan iki kişiden biri olarak tasvir eder. Voltaire'in eleştirel yönünün çok etkili olduğunu ve bu yüzden onun dönemindeki yazarların bundan çekinip eserlerini daha özenli yazmaya dikkat ettiklerini belirtir. Onun çalışkan yönünü öven yazar, 84 eserden müteşekkil bir külliyatının olduğunu ve kendisinin eğitim konusunda yetkin olduğu halde bunların içerisinde eğitime dair bir kitabın bulunmadığını aktarır. Voltaire'in bir müddet İngiltere'ye sürgün edildiğini buradan Berlin'e gittiğini son olarak Paris'e dönüp burada vefat ettiğini söyler. Müellif, Voltaire'in İslam Dini'ni sevdiğini ve her zaman

[65] Musa Kâzım, a.g.e., s. 95.

övdüğünü ifade ederek "Bir dîne intisâb itmekliğim lâzım gelse behemehâl İslam olurdum."[66] sözünü nakleder. Verilen bu bilgiler okuyucuda Voltaire'in İslam hakkında bilgi sahibi olduğu ve hiçbir dine mensup olmadığı kanaatini uyandırıyor.

Bu kısmın ikinci başlığında müellif, tıp ve felsefe ile uğraştığını söylediği Fransız filozof Lamettrie'yi konu edinir. Verdiği bilgilere göre Lamettrie, 1709 senesinde Fransa'da doğmuş tıp aleyhine bir makale yazdığı gerekçesiyle Almanya'ya sürgün edilmiş ve 1751 yılında Berlin'de vefat etmiştir. Beden sağlığına çok önem veren Lamettrie, eğitim ve öğretime dair önemli fikirleri olan ve bu yönde eser yazan bir zattır. Yine bu başlıkta yazarın birbiriyle çelişkili görünen ifadelerine rastlıyoruz. Şöyle ki; Lamettrie'nin *tababet ve felsefe ile iştigal ettiğini, sıhhat-i bedene pek ziyade ehemmiyet verdiğini, kaviyyü'l-bünye olan zatın zeki ve mustaid olacağını iddia ettiğini, muallim ile hâkimlerin tabib olmalarını tavsiye ettiğini*[67] belirtirken devamında *tababet ve etıbba aleyhinde bir makale yazmış olduğundan Almanya'ya nefyedildiğinden*[68] söz eder. Sağlığa çok dikkat eden birinin tıp aleyhinde yazı yazması düşünülemediğinden ya sonradan fikir değiştirmiştir ya da müellif konu ettiği kişi hakkında yeteri kadar bilgi vermemiştir.

J.J. Rousseau yazarın üçüncü başlıkta hakkında bilgi verdiği başka bir Fransız filozoftur. Doğum tarihini 1712, doğum yerini Cenevre ve ölüm tarihi olarak da 1778 yılını verdiği Rousseau'nun kısa bir biyografisini verir. Eğitim ve öğretimin son kumandanı olarak tanıttığı filozofun Emil adında bir eser yazdığını ve bu eserde beyan ettiği görüşlere karşı Avrupa'daki müelliflerin ona karşı saldırıya geçtiğini ve bundan dolayı inzivaya çekildiğini söyler. Bu eserde birbirine zıt ve münasebetsiz fikirlerin de mevcut olduğunu buna rağmen eserin bir daha yazılamayacak derecede önemli bir kitap olduğunu izah eder. Rousseau'nun özel hayatına da değindiği bu başlıkta müellif, onun Cenevre'de doğup hayatının zorluklar içinde geçtiğini ve geçim sıkıntısı yüzünden birçok ülke gezdiğini en son Paris'e gelip hayatından bıktığı için intihar ettiğini belirtir.

[66] Musa Kâzım, a.g.e., s. 98.
[67] Musa Kâzım, a.g.e., s. 105.
[68] Musa Kâzım, a.g.e., s. 106.

Müellifin dördüncü başlıkta konu edindiği kişi 1713 yılında doğup 1782 yılında vefat eden Cizvit okullarında eğitim gördüğünü söylediği Diderot'dur. Yazar Diderot'un ömrünü fakirlik içerisinde geçirdiğini belirterek Rusya kraliçesi Katerina'nın yıllık beş bin kuruş maaş teklifini kabul ederek Rusya'ya gittiğini aktarır. Katerina'nın kendisinden eğitim ile alakalı bir layiha istediğini ve Diderot'nun da 1813'te Almanya'daki okullardan iktibas ile "Rusya Hükûmetine Mahsûs Bir Darü'l-fünûn Planı" adlı layihayı Kraliçe Katerina'ya sunduğunu belirtir. Müellif bu eserdeki eğitimin tanımı, faydaları ve metodu hakkında bilgiler verir. Yazarın Diderot'nun 1784 olan ölüm tarihini 1782 ve layihayı Katerina'ya kendi ölümünden sonraya denk gelen bir tarih olan 1813 olarak sehven yanlış yazdığı tahmin edilmektedir. Musa Kâzım başlığın sonunda Diderot'nun eserlerinin mütalaa edilmesi gerektiğine dair tavsiyede bulunur.

Yazar beşinci başlıkta doğum tarihini vermeyip sehven 1771 yılında öldüğünü belirttiği Condillac'ı[69] işler. Müellif, onun felsefede çığır açtığını ifade edip felsefesi hakkında detaylı bilgiler verir. Condillac'ın 1768 senesinde 16 ciltlik bir eser yazıp encümene girdiğini açıklayan yazar, şöhret kazandıktan sonra inzivaya çekildiği bilgisini paylaşır. Paris'te Diderot ve Rousseau ile görüştüğünü ve bu görüşmeden sonra fikirlerini daha cesur bir şekilde paylaştığını aktarır. Eğitim modeli olarak bilinenden bilinmeyene metodunu kullandığını belirterek bu metodu detaylıca anlatır. Son olarak Condillac'ın eserlerinin mütalaa ve ahlakından istifade edilmesi tavsiyesinde bulunur.

Altıncı başlıkta doğum ve ölüm tarihini vermediği yalnızca 18. yüzyılda yazılan eserlerin birincisi olarak övdüğü Traite De l'Esprit adlı kitabın yazarı Helvetius[70] hakkında bilgi aktaran müellif, Batı Avrupa'nın cehaletini giderenin bu filozof olduğunu söylemektedir. Onun ziraatla uğraşan zengin ve hayırsever bir insan olduğunu ve eğitimin halkın geneline yayılması gerektiğini savunduğunu izah eder. Helvetius'un eserinin dikkatlice incelenmesini, kendisinin Batılı yazarlara ait yüzlerce eseri incelediğini ve tetkik ettiği eserler içerisinde en fazla istifade ettiği eserin bu olduğunu gördüğünü belirtmektedir. Helvetius'un Osmanlı sultanlarının

[69] E.B. Conddillac'ın doğum ve ölüm tarihi 1714-1780'dir.
[70] C.A. Helvetius'un doğum ve ölüm tarihi 1715-1771'dir.

eğitime teşvik edişini vatandaşlarına örnek olarak sunduğunu ifade eden müellif, Batının eğitimine hizmet ettikten sonra inzivaya çekilerek ibadetle meşgul olduğunu ve elli altı yaşında vefat ettiğini aktarır.

Müellifin yedinci başlıkta hakkında malumat verdiği kişi Fransız matematikçi ve filozof d'Alambert'dir.[71] Doğum tarihi ile ilgili bilgi vermediği filozof hakkında ölüm tarihini 1783 olarak vermektedir. d'Alambert'in Paris'te hukuk eğitimi gördükten sonra adliyede avukatlık gibi çeşitli işlerde çalıştığını belirterek onun edebiyata merak sarıp Diderot ile birlikte Ansiklopedi dergisini çıkardığını söylemektedir. Voltaire ile dostluğunun olduğunu ve onunla mektup aracılığıyla çokça haberleştiğini ifade eden yazar, bu mektuplaşmanın eğitime dair olduğunu izah ederek d'Alambert'in bu mektuplardan başka eğitimle alakalı ayrıca bir eserinin olmadığını açıklar. Filozofun özel ders taraftarı olduğunu, Latinceyi okullardan çıkarıp Fransızcayı tedrisat dili olarak belirlediğini, mühendislik ve trigonometri gibi ilimlerle iştigal ettiğini ve ilimlerle ilgili birçok meseleyi çözdüğünü aktarır. Müellifin yine burada çelişkili ifadelerine rastlanmaktadır. Rollin'i (1661-1741) işlediği üçüncü kısmın dokuzuncu başlığında "*Fransa mekteblerinden Rumca ve Latince olan tedrisatı kaldıran Rollin'dir. Rollin'e gelinceye kadar Fransa fesahat ve belağatı sırf Rum ve Latin ıstılahatından ibraret idi."*[72] dediği halde d'Alambert'i (1717-1783) anlattığı bu başlıkta "*d'Alambert, Latinceyi Fransa mekteblerinden çıkarmış ve tedrisatın Fransızca olarak icrasını temin eylemişdi.*"[73] demektedir.

Musa Kâzım sekizinci başlıkta Alman Basedou ile ilgili bilgiler vermektedir. Onun 1723'te Hamburg'da doğup 1790 yılında Magdeburg Kasabasında vefat ettiğini söyler. Uzun bir süre Danimarka'da öğretmenlik yaptıktan sonra Almanya'ya dönüp burada Rousseau usulüne uygun dünyaya örnek olduğunu iddia ettiği bir okul kurduğunu belirtir. Çok çalışkan olduğu halde önemli bir eser bırakmadığını sözlerine ekler.

Bu kısmın dokuzuncu başlığını müellif, d'Holbach'a ayırmıştır. d'Holbach'ın 1723 senesinde Bad Dukalığında doğduğunu ve 1789 senesinde öldüğünü beyan

[71] J.R. d'Alembert'in doğum ve ölüm tarihi 1717-1783'tür.
[72] Musa Kâzım, a.g.e., s. 91.
[73] Musa Kâzım, a.g.e., s. 111.

ederek onun Sistema Della Natura (Doğanın Sistemi) ismiyle bir eser ortaya koyduğunu belirterek bazı güzel hasletlerinden söz etmektedir. Aşağıdaki sözlerin ona isnat edildiğini belirtir:

Bilgisizliği yenecek hiçbir güç yoktur.

Terbiye; halkların görgü kuralları, adetleri ve hükümetin idaresiyle çatışır.

Evlenmenin amacı devlete hayırlı gençler yetiştirmektir.

Eğitim rahiplerin eliyle olmalı yani dine dayanmalıdır.[74]

Çocukları iyi yetiştirmek anne ve babanın başlıca görevidir.

Öğretmenler her zaman yumuşak huylu ve güler yüzlü görünmelidir.[75]

Alman filozof Immanuel Kant[76] yazar tarafından dördüncü kısmın onuncu başlığına konu edinilir. Kant'tan Alman felsefesinin mucidi ve Königsberg filozofu olarak bahseden müellif, onun Königsberg'da doğup 1800 senesinde yetmiş altı yaşındayken vefat ettiğini dile getirir. Kant'ın La Pedagoji ismiyle bir eser yazdığını dile getirerek onun eğitim ile ilgili görüşlerini serdeder. Doğum yeri olan Königsberg'den hiç dışarıya çıkmadığı halde Kant'ın özel eğitim ile dünya gündemine vakıf olduğunu ve Batı'da Amerikalı Franklin ile birlikte güzel ahlakı ve insan sevgisiyle meşhur olan iki zattan birincisi olduğunu ifade eder.

Bu kısmın on birinci başlığının konusu yazarın Fransalı meşhur bir edebiyatçı olarak takdim ettiği Bernardin de Saint Pierre'dir. Musa Kâzım onun Havre'de 1737'de doğduğunu ve 1814'te vefat ettiğini aktarıp onun hakkında şu bilgileri vermiştir: Cizvitlerde eğitimini tamamladı ve mühendis okulundan diploma aldıktan sonra birkaç arkadaşıyla birlikte maişetini kazanmak ve seyahat amacıyla Fransa'nın sömürgelerine gitti. Özel eğitim taraftarı olup okul öğretmenlerine gerek olmadığını savundu. Bonaparte'ın övgüsünü kazandı ve darülmualliminde ahlak dersi öğretmenliğine tayin edildi. Ona göre kızların en büyük okulu ve öğretmenleri

[74] Materyalist olan ve Hıristiyanlık aleyhine yazılar yazan d'Holbach'ın bu sözü söylemesi pek mümkün görünmemektedir.
[75] Musa Kâzım, a.g.e., s. 113.
[76] I. Kant'ın doğum ve ölüm tarihi 1724-1804'tür.

kocalarının vasiyet ve nasihatleridir. Bernardin duygu yüklü bir insandır fakat eğitimde önemli bir kişi değildir.

Musa Kâzım on ikinci başlıkta Pestalozzi adındaki İsviçreli pedagogu işler ve hemen paragrafın girişinde onu Eflatun, Aristo, Fénelon ve Rousseau ile kıyaslayarak onlar kadar mürebbi bir kişilik olduğunu ifade etmektedir. Onun doğum ve ölüm tarihlerini (1746-1827) vererek kendine has bir eğitim modeli kurduğunu belirtip bu modeli açıklamaya çalışmaktadır. Bu modelin Fröbel tarafından ıslah edilerek tamamlandığını belirtmektedir. Pestalozzi'nin eğitim için üç tane kanun koyduğunu söyler. Bunlar;

1-Eğitim doğal kanunlar üzerine kurulmalıdır.

2-Eğitimde akli kuvvetlere eşit derecede önem verilmelidir.

3-Her ilim akli kuvvetlerin genişlemesi ve beceri ve sanayinin genelleşmesi ve yayılmasına uygulanmalıdır.

Müellif, bu eğitim modeline Pestalozzi, Fröbel, Comenius ve Basedow'un hizmet ettiğini ama Pestalozzi'nin modelin kaidelerini derlediği için onun ismi ile meşhur olduğunu savunur.

On üçüncü başlıkta yazar, 1789 yılında meydana gelmiş Fransa Devrimi'ni ve bu tarihten sonra eğitim alanındaki gelişmeleri konu edinir. 1789 yılına kadar düzensiz bir eğitim sisteminin olduğunu söyleyerek bu tarihten sonra sözü edilen ilmin yükselmesi için çok çalışılarak bugünkü seviyesine getirildiğini ifade eder. Eğitim ve öğretim ilminin tek başına bir disiplin olduğu gerçeğini göz ardı etmemekle birlikte kaide ve kurallarının psikoloji ilmine dayandığını açıklar. Fransız Devrimi'nden sonra Fransa'daki edebiyatçı ve filozofların bu iki ilme çok hizmet ettiklerini belirtip bu konularda farklı ilimlerde meşhur olmuş yirmi iki kişinin isimlerini sayarak hangi alanlarda ne tür bir katkıları olduğunu açıklamaya çalışmıştır.

Bu kısmın on dördüncü ve son başlığında 1789 yılından sonra eğitim ve öğretim alanında birçok önemli eser yazıldığını söyleyen Musa Kâzım, Paris

kütüphanelerindeki eserlerin mütalaa edilmesinin lazım geldiğini ve her öğretmenin kütüphanesinde bulundurması gerektiğini düşündüğü elli beş eserin ismini ve yazarını sayarak bölümü bitirir.

2.6. ZEYLİN DEĞERLENDİRMESİ

Kitabın beşinci bölümü olan Zeyl, "Memalik-i Mütemeddine Ma'ârifi" adını taşımakta ve kitabın 126-160 arası sayfalarını içermektedir. Bu başlık altında müellifin uygar memleketler olarak tanımladığı ülkeler olan Fransa, İngiltere, İtalya ve Rusya'nın o dönemdeki eğitim sistemleri işlenmiştir.

Bölümün ilk başlığında Fransa'nın eğitim sistemini işleyen müellif, Fransa'da okulların iptidaiye, taliye ve aliye olmak üzere üç kısma ayrıldığını belirterek bunlar hakkında bilgiler vermektedir. İptidaiye kısmının dokuz sınıfa ayrıldığını ifade ederek her bir sınıfta hangi derslerin verildiğini şu şekilde açıklar: Birinci sınıf okulları anaokulu diye isimlendirilir. İlim ve fenne dair bir şey öğretilmez. Oyun tarzında nezaket kuralları öğretilir. İkinci sınıfta okuma yazma öğretilir. Üçüncü sınıfta ahlak, kıraat, hesap, tarih ve coğrafya gibi dersler okutulur. Dördüncü sınıflar iptidaiyeye devam edemeyenlere tahsis edilmiştir. Beşinci sınıfta hesap, hendese, resim, edebiyat, tarih, coğrafya, dil, sağlık ve ziraat dersleri verilir. Altıncı sınıf rüştiye programlarından ibaret olsa da sanayi ve ticaret yönüne ağırlık verilir. Yedinci sınıf ıslahhanelere örnek gösterilebilir. Bunlarda anaokulu, iptidaiye ve rüştiye kısımları bir aradadır. Sekizinci sınıf kadın öğretmen okulları mesabesindedir. Dokuzuncu sınıf okulları rüştiye derecesinin üzerinde bir takım okullardır.

Sayılanlardan başka erkek ve kadına mahsus darülmuallimlerin bulunduğundan söz eden müellif, bu okulların hangi dersleri verdiği ve nasıl denetlendiği ile alakalı bilgiler verir. İptidai düzeyde eğitim veren okulların en üstte vali olmak üzere Vilayet Maarif Meclisi tarafından denetlendiğini, bu meclisin kimlerden oluştuğunu belirten yazar, meclisin daima okulların durumunu müzakere ettiklerini açıklar. Yaz mevsiminde savaş bakanlığı tarafından elden geçirilmiş silahlar ile öğrencilere nişan talimi yaptıkları bilgisini de verir.

Müellif, taliye okullarının devlete ait olan sultani ve halka ait olan idadi olmak üzere iki kısma ayrıldıklarını ve bu okullardan sorumlu kişinin maarif müdürü

olduğunu belirttikten sonra aliye diye isimlendirilen yüksekokul türüne geçer. Bu okulların darülfünun olarak bilindiğini ve her birinin ilahiyat, hukuk, tıp ve felsefe olmak üzere dört fakülteye ayrıldığını söyler. Bu fakültelerin müdürüne duayen denildiğini aktarır. Bu okulların maarif müdürlerinin nezaretinde olduğunu ve müdürlerin emrindeki on sekiz müfettiş ile taliye ve aliye okullarını denetlediğini ifade eder. Maarif müdürünün gözetimi altında tüm okulların müdür, öğretmen ve diğer memurlarının oluşturduğu heyete akademi denildiğini ve Fransa'da on yedi akademinin bulunduğu malumatını verdikten sonra bu akademilerin hangileri olduğunu kuruluş tarihleriyle birlikte saymaktadır.

Paris maarifinin beş akademiden oluştuğunu, bu akademilerin diğer vilayet akademilerine benzemediğini ve ilmi bir cemiyet hükmünde olduğu bilgisini veren yazar, bu beş akademinin ismiyle birlikte üstlendiği görevi izah eder. Paris'te belli başlı on adet yüksekokul vardır der ve bunları isim isim sayar. Son olarak Fransa'da 70 bin 179 okul ve 4 milyon 722 bin öğrenci olduğunu ve okuma yazma oranının yüzde 13 olduğu bilgisini paylaşır.

İkinci başlık olarak İngiltere'nin eğitim sistemi ele alınır. 1833'e kadar İngilizlerin orta ve yükseköğretime önem verip ilköğretime önem vermediğini ve iptidai eğitimin ruhban sınıfının idaresinde olduğunu kaydeden yazar, bu okullarda din ilimlerinden başka bir şeyin öğretilmediğini belirtir. Kraliçe Victoria'nın tahta geçmesinden sonra eğitimle ilgili daha önce yazılmış bazı raporların meclisin gündemine alındığı bilgisini paylaşır. Her kasabada maarif meclislerinin bulunduğunu söyler. İptidai okulların zorunlu olup fakirlere ücretsiz zenginlere ise ücretli olduğu bilgisini veren müellif, bunların dışında sadece fakir ve fabrikada çalışan kişilere yönelik de okulların varlığından bahseder. İdadilerin inşa edilmesinin şirketlere tevdi edildiğini ve binası kurulurken okul, kütüphane, müze, spor salonu ve öğretmenlere özgü dairelerin de yapıldığını aktarır.

İdadilerdeki eğitim, yönetim, disiplin ve temizlik hakkında izahatta bulunan müellif, İngilizlerin okullardan beklentilerinin bünyesi kuvvetli gençler yetiştirilmesi olduğunu vurgular. İngiltere'nin en tanınmış on bir kolejinin ismini tek tek vererek her şehrin kolejinin diğerine göre değişiklik gösterebileceğini ifade eder.

İngiltere'deki yükseköğretim okullarının bağımsız olarak idare edildiğini belirten Musa Kâzım, en meşhur dokuz darülfünunun isim ve kuruluş tarihlerini en eskiden yeniye doğru tek tek verir. Oxford ve Cambirdge üniversitelerinin Ortaçağ'dan beri var olduğunu ve Londra Üniversitesi'nin ise bir sınav merkezi olarak kullanıldığını orada ders okutulmadığını ifade eder. Hukuktan diploma alanların avukat şirketlerinden birinde bir müddet staj yaptıktan sonra avukatlık veya adliye işlerinden birinde çalışmaya ehliyet kazanabildiklerini söyler. Yine doktorluk yapmak isteyenlerin de diploma aldıktan sonra tecrübeli doktorların olduğu bir şirketten bu işe ehliyetli olduklarını gösteren bir belge almaları gerektiğini aktarır. Yazar en son okuma yazma oranının yüzde 12 olduğu İngiltere'de 58 bin 55 okulun ve 5 milyon öğrencinin bulunduğu bilgisini verir.

Üçüncü olarak İtalya'daki eğitim sistemini anlatan müellif, bu işle yetkili olarak bir bakan, bir başkan ve üç müdürün ilgilendiğini aktarır. Sayılan kişilerin üyesi olduğu, eğitim ve öğretim için bir meclisin varlığından bahseden yazar, üyelerinin yedi sene için seçildiğini ve haftada üç sefer toplanarak bakanın gönderdiği evrakı incelediğini söyler. Bu toplantıda müfettişler de bulunur fakat görüş belirtme yetkileri olmadığı için sadece kendilerine sorulduğunda cevaplamakla görevlidirler.

Her vilayetin eğitim sistemini merkezden bağımsız olarak kendilerinin idare ettiğini izah eden müellif, vilayetlerin bu konudaki işleyişi hakkında bilgiler verir. Halktan maarif vergisinin alındığını söyleyerek okulların gelirlerinin merkezden değil yerelden geldiğini belirtip bu durumun yedi tane faydasını sıralar. İtalya'nın eğitim açısından 69 vilayet ve 509 sancağa bölündüğünü 117 müfettişin görev yaptığını açıklar. İtalya'daki okulların iptidaiye, taliye ve aliye olmak üzere üçe ayrıldığını ve öğretmen yetiştirmek için darülmualliminlerin kurulduğunu ifade ederek bunların yapısını anlatır. İtalya'daki bazı okul türleri ve öğrenci sayıları hakkında bilgi verir.

Musa Kâzım, 1874 yılında Muallim Şirketi adlı bir kurumun varlığından bahsederek öğretmenlerin kazandıkları paraların bir kısmını daha sonra kendilerine ödenmek üzere şirketin sandıklarına koyarak öğretmenler için emeklilik sisteminin getirildiğini açıklar.

Orta dereceli okulların ilmi ve sınai olarak iki kısma ayrıldığını ve sınai okullarına giren öğrencilerin hangi dersleri göreceğini anlatan müellif, bu okulların isimleri, öğrenci sayıları ve nerelerde bulunduklarına dair bilgiler verir. Bu mektep mezunları yükseköğretim kurumu olan darüsınaaya kabul edilirler. Sınai mekteplerine üç darüssınaalara dört yıl devam etmek mecburidir. İtalya'da 229 sınai mektebi ve bu okullara devam eden 19 bin 517 öğrenci mevcuttur.

İtalya'da kadın ve erkekten müteşekkil beş yüz kadar cemiyetin eğitim için seferber olduğunu söyleyen yazar, bunların en meşhurlarının isimlerini sıralar. Yazar, içerisinde darülfünun veya yüksekokul bulunan şehirlerin isimlerini vermektedir. Darülfünunların hukuk, tıp, felsefe ve ulum ve fünun adıyla dört fakülteye ayrıldığını ilahiyat fakültelerinin bulunmadığı bilgisini vermektedir. Eğitim süresi dört yıl olan üniversitelere girebilmek için liselerin birinden mezun olmak gerektiğini ifade eder. Son olarak İtalya'da görev yapmış eğitim bakanlarının isimlerini verip okuma yazma oranının yüzde 6 olduğunu belirterek başlığı sonlandırır.

Dördüncü başlık olarak Rusya'nın eğitimini izah etmeye çalışan Musa Kâzım, Rusya'daki okulların kurucusunun Büyük Petro olduğunu belirttikten sonra onun 1714 yılında başkentte birkaç okul yaptırdığını söyler. Büyük Katerina'dan sonra sancak mekteplerinin açıldığını aktarıp bu okullarda görülen dersleri ve tahsil sürelerini verir. 1862'de maarif nizamnamesinin düzenlendiğini ve bakanlığın sadece müdür ve öğretmenleri tayin ettiğini, yazışmaların Küratör adında bir memur tarafından yapıldığını belirtir. Üç sene için seçilen bu memur, içişleri ve eğitim bakanlıklarının tensibi ve ruhani meclisin onayıyla atanırdı.

Vilayet, sancak, kaza ve nahiyelerde maarif meclislerinin bulunduğunu aktaran yazar, bu meclislerin kimlerden oluştuğunu ve nasıl idare edildiğini anlatmaktadır. Müellif 1869 senesinden sonra darülmuallimlerin sayısının arttığı bilgisini verdikten sonra Rusya'da yetişen meşhur öğretmenlerin isimlerini ve eserlerini vermektedir. Ta'lîm ve terbiye meclislerinin yöneticileri, görev ve sorumluluklarını belirten müellif, Rusya'daki Zimnaz okullarının nerelerde kaç tane olduklarına dair bilgiler verir. Kadın eğitimine çok önem verildiğini örneklerle izah eden Musa Kâzım, kadınlara özgü yedi tane okulun ismini sıralamaktadır.

Rusya'daki darülfünunların isimleri, kuruluş tarihleri, öğrenci ve kitap sayılarını liste halinde vermektedir.

Kitabın sonuna Hülasa diye bir başlık ekleyen Musa Kâzım, verdiği bilgilerden Avrupa'nın eğitim düzeninin bir miktar anlaşıldığını belirterek İsviçre, Norveç, Danimarka, Prusya Eyaleti ve Amerika Birleşik Devletleri'ndeki okul sayısı, öğrenci sayısı ve eğitime ayırdıkları meblağı bir liste halinde vererek kitabını tamamlamaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KOZAN MUTASARRIFI MUSA KÂZIM'IN "HÜKEMÂ-YI CİHÂN VE TA'LÎM VE TERBİYE TÂRİHİ" ADLI ESERİNİN TRANSKRİPSİYONU

3.1. MUKADDİME

Lehü'l-hamd idâre-i hükûmet başka bir şekle girdi. Şimdi bu yeni tarz idâreye göre eserler neşrine girişmeliyiz. Hayât-ı milel terbiye-i milliyeye tâbi'dir. Bir kavim istediği kadar kânûn yapabilir. Kavânînin rûhu akvâm ve cemâ'âtın hüsn-i ta'lîm ve terbiyelerine müstenid olmaz ise rûhu'l-kavânîn meyyit hâlinde kalmış olur. Kânûn güzel bir nâsihdir, nesâyih-i kânûniyeyi isğâ ve îfâ eyleyecek hey'et müctema'-ı milliyedir; millet bidâyeten ne derecede hüsn-i terbiye idilir ise kavânîn ve nizâmât dahi ol nisbetde semeredâr olur. Sahrâ-yı kebîr akvâmı içun ne kadar güzel bir nizâm yapılsa yine netice hiçdir, zîrâ o kavânîni kabûl ve tatbîk ve husûsen hazm ve te'mîn eyleyecek o ülke ve iklîmin ahâlîsidir.

Bu nazariye-i mühimmenin netâyicidir ki Avrupa ve Amerika hükûmât-ı meşrûtası şekl-i hükûmetlerinin tahvîl ve tağyîrini müte'âkib ta'lîm ve terbiye usûlünün tebdîl ve tensîkine mecbûr olmuşlardır. Biz hakîkî bir hükûmet-i meşrûta olabilmek ve ni'met-i meşrûtiyetden bihakkın istifâde ve istifâza eylemek içun kavânîn ve nizâmâtdan evvel şu terbiye-i umûmîye usûlüne bir inkılâb-ı azîm virmeliyiz. Terbiye-i umûmîyede nice yalnız talâkat-ı beyân ve zarâfet-i lisân keyfiyeti anlaşılmamalıdır; terbiye: bir milleti şekl-i idâreye göre menâfi'-i âmmeye da'vet eylemek ve mülkümüzde fikren, cismen, ahlâken yüksek adamlar yetişdirmek dimekdir. El-yevm (s. 2) cihânın mağbûtu olan İngilizler vaktiyle âdî bir kavim ve mahdûdü'r-re'y ve da'îf-ül bünye bir cemâ'ât idi. Ta'lîm ve terbiye ilmi tevessü' ve tekemmül itdikçe İngilizler dahi cisim ve beden ve fikir ve iz'ân-ı i'tibâri ile yükselmeye başladılar. Aynı hâl Cermen akvâmında dahi görüldü. Az bir müddet zarfında Asya ve Afrika ve Avustralya ve Avrupa'nın aksâm-ı mühimmesini tasarruf ve temellük iden Arablar çöl mahsûlü ve hayme sükkânı iken nûr-ı İslâmiyetden

iktibâs eyledikleri feyz-i bülend sâyesinde gâyet âli bir terbiye alarak aktâr-ı âlemi müstağrak-i emn ve emân ve nâil-i sa‘âdet ve irfân eylemişlerdi.

İşte Osmânlı kardaşlarımı dahi başka bir şahrah-ı terakkî ve te‘âli süllemine is‘âd eylemek ve onlara düvel-i kadîme ve milel-i hâdıra ta‘lîm ve terbiyesinden bir fikir icmâli virmek üzere on üç sene evvel tertîb eylediğim işbu eser-i nâçizânemin sâha-i matbû‘âta vaz‘ını münâsib gördüm.

Zâhir hâle nazaran eser-i kemterânem sarf-ı ta‘lîm ve terbiye ilmine münhasır gibi görülüyorsa da maksad-ı asli anâsır-ı Osmâniyeyi ulûm-ı felâsifeye alışdırmak ve şu maksad ile şekl-i idâre-i hükûmete göre yeni bir terakkî ve medeniyet kapusu açmakdır. Gerçi insân teemmül ile kıyâs ile her şeyi bulabilir ise de akvâl ve etvâr-ı eslâf bize gâyet fâideli olur. Umûr ve husûsât-ı mücerrebeye sâlik olan mesâ‘isini azaltır ve cüz’î bir sa‘yden menâfi‘-i azîme istihsâline muvaffak olur.

Bu ta‘lîm ve terbiye ilmi ile birkaç sene iştigâl eylediğim içun bu ilme dâir olan bütün Avrupa müellefâtını tedkîk ile beraber ekser tetebbu‘ât âcizi dahi felsefeye ma‘tûf ve münhasırdır. Hele hükemâ-yı cihânın (s. 3) hayât-ı ilmiye ve asâr-ı muhallede-i merğûbeleri aynen tezkâr ve ta‘dâd kılınmış ve merâtib-i hükemâ asra göre ta‘kîb ve tedkîk idilmişdir. Ümidvarım ki ba‘demâ bu misillü âsârın lisânımıza nakl ve tercümesiyle mu‘azzez vatanımızın hâl ve istikbâli rasîn bir esâsa isnâd ve ittikâ ile iki yüz seneden beri uğramakda olduğumuz zayi‘ât ve görmekde olduğumuz ta‘n ve ta‘ridât me‘âli-i terakkîyât ile rehîn-i nisyân ve indirâs olur. (s. 4)

3.2. KISM-I EVVEL

3.2.1. Kurûn-ı Ûla ve Kurûn-ı Vusta Ta‘lîm ve Terbiyesi

Mebâhisi: 1-Ezmine-i Ûla. 2-Akvâm-ı Vahşîye. 3-Hindistân. 4-İrân. 5-Yunanistân. 6-Roma 7-Kurûn-ı Vusta Yahûd Cem‘iyet-i Rûhaniye-i Hıristiyaniye

3.2.1.1. Ezmine-i Ûla Ta‘lîm ve Terbiyesi

Ezmine-i Ûla insânları ev yapmağı ve silâh kullanmağı bilmezler idi. Vahşî hayvânlar o zamân insânları âciz görerek üzerlerine hücûm ile mahv ve perîşân iderler idi.

Cân korkusuyla bu adamcağızlar çocuk büyütmeğe ve çocuk terbiye eylemeğe vakit bulamazlar idi. Bir müddet geçdikden sonra ova ve ormanlardan çekilerek mağâralara sığındılar ve senelerce sefîl olarak mağâralarda yaşadılar. Dar bir mağâraya sığınan kırk elli belki yüz elli kişinin yaşayışı elbette hayvânâtın yaşayışından iyi olamaz. Adam yimek ve hîn-i hâcette adamları kurbân eylemek gibi cinâyetler mecbûren irtikâb idilmişdir. Şu hâlde böyle bir zamânda ta‘lîm ve terbiyeden bir fikir hâsıl olamayacağı tabi‘idir. (s. 5) Mürûr-ı zamânla mağâra insânları sâika-i beşeriyetle tecrübe sâhibi oldular ve biraz terakkîye yüz tutdular ve güç hâl ile vahşet derecesini buldular.

Cenâb-ı Hakk insâna mükemmel ve her şeye müsâ‘id bir vücûd virmişdir. Vücûdunun mükemmeliyeti sâyesinde mağâra sükkânı ihtiyâcâtını bizzât def‘ eylemeğe başladı. Taşdan balta ve kazma i‘mâl idub sun‘i mağâralar yapmağa ve ağaç parçalarını ziyâdece oğuşdurarak ateş yakmağa teşebbüs eyledi.

Çi fâide ki ihtiyâcını def‘ eyleyen şems, kamer, bârân ve nebâtât gibi şeylere ta‘abbud eylemeğe meyyâl oldu. Akıl ve hâkime gibi kuvveler zarûret yüzünden mestûr kalıb mevhûmât dâiresi tevessü‘ eylemiş ve ta‘assub kânûn ve hikmet sırasına geçmişdir. Mevhûmât ile ta‘assub, akıl ve hikmete galebe çaldıkdan sonra zulüm ve te‘addi mağâra insânları içun bir hüner ve ma‘rifet sırasına geçdi. Beşeriyet ulviyyeti ayak altına alındı. Ta‘lîm ve terbiye lekelenerek vücûd gösteremez oldu. Mağâra ahâlîsinin âmiri ihtiyâc idi. Diyânet, ahlâk, terbiye, idâre ve hakîkat ihtiyâcın keyfine tabi‘ idi.

Mağâra insânlarını mağâradan çıkarub vahşet hâline koyan tecrübe olduğu gibi hâl-i hâzır medeniyetine getiren de yine tecrübedir. Dimek oluyor ki insânın birinci mu‘allim ve mürebbisi tecrübedir. Binâberîn gençlere ulûm ve fünûn okutmakdan ziyâde onları bir müddet bir işde istihdâm idub tecrübe sâhibi itmek ve ameliyâtı nazariyâta tefevvuk itdirmek îcâb ider. (s. 6)

3.2.1.2. Akvâm-ı Vahşîye Ta‘lîm ve Terbiyesi

Mağâralarda yaşayan insânlar gibi vahşîler dahi ta‘lîm ve terbiyenin kadir ve kıymetini fehim ve idrâk idemediler. Hayvânlar yavrularına karşu bir hiss ve

muhabbetle mütehassisdirler. Vahşîler ise hiss ve muhabbet-i hayvânîden kâmilen bi-haber bulundular. En büyük muhabbetleri evlâdlarına ezâ ve cefâ itmek, hidemât tâkat-fersâda istihdâm eylemek ve kız çocuklarını beşeriyet zümresinden büsbütün çıkarmakdan ibâret idi.

Vahşîlerde pederin evlâd üzerine fevka'l-'âde bir hakk ve salâhiyeti var idi. Peder evlâdına hayvân gibi ağır yük taşıtmağa, pazara çıkarub satmağa ve istediği vakit i'dâma kadar darb ve tehdîd eylemekde hür bulunur idi.

Melanezya[77], Polinezya[78] ve Yeni Kaledonya[79] vahşîlerinin ta'lîm ve terbiyesi akla hayret virir bir tâkım usûl ve âdât-ı garibeden ibâret idi. Bunlar hem erkek ve hem de kız çocuklarını sünnet iderler idi. Tenâsül mahallerini oyub kerîh bir hey'ete vaz' eylemeğe ve erkek çocuklarının bir husyesini çıkararak bu zu'm ve zehâb ile ikiz doğurtmak âdetini men' itmeğe çalışırlar idi. Kız çocuklarını sünnet eylemek bir nev' hüsn-i ahlâk addolunur idi.

Ba'zı akvâmda çocukların başı iki tahta arasında kısdırılır ve burnu ezdirilir idi. Bundan maksad dimâğa takviyet ve metânet virüb çocuğu akıl ve irfân sâhibi itmek idi. (s. 7) Burun, dudak, yanak ve kulakların deldirilmesi, vücûdun birçok mahallerinde hayvânât ve nebâtâta müte'allik garîb garîb resimlerin tersîmi zînet makâmında icrâ olunur idi.

Akvâm-ı vahşîyenin fikir ve lisânları pek mahdûd idi. Birden ona kadar saymak bilmedikleri gibi iki kere iki, dört itdiğini dahi idrâk idemezler idi. Eşyâyı işâret ile ta'rîf idüb her şeyin ismi yoğ idi.

Ahlâk ve diyânetden bi-haber idiler. Tekellüm eyledikleri lisânda ahlâk ve diyânete müte'allik bir ta'bîr görülmüyor. Yalnız ma'bûd ittihâz eyledikleri şeye bir isim virüb ondan gayri isim yoğ idi. Ma'bûdlarını hadîd ve şedîd farz iderler idi. Ma'bûdlarının tehevvür ve gazabını teskîn eylemek üzere münâsib günlerde kurbânlar keserler idi. Ma'bûdlarının korkusundan derin derin düşünmeğe ve bir

[77] Büyük Okyanusta Avustralya'nın kuzeyinde ve Endonezya'nın doğusunda yer alan ada öbeği.
[78] Büyük Okyanustaki üç büyük ada öbeğinden birine verilen ad. Hawai, Paskalya Adası ve Yeni Zelanda arasındaki üçgen biçiminde alana dağılmış ada öbeği.
[79] Büyük Okyanusta Melanezya ada öbeği içerisinde Fransa'ya bağlı ada.

günlük ömür içun üç günlük nafaka aramağa cesâret idemezler idi. Zihinleri dâimâ mevhûmât içinde bulunur idi.

Nâmûs ve iffet ciheti kâmilen mechûl idi. Setr-i avret olmadığı gibi fuhşiyât içun dahi bir nizâm ve kâ‘ide yoğ idi. Düğünlerde zinâ itmek ve def‘-i ihtiyâc fikriyle ve cüz’î bir ücret mukâbilinde âileyi komşuya veyâhûd diğer bir adama istifrâş itdirmek mu‘ayyebâtdan ma‘dûd değil idi.

Garibi şu ki iffet ve ismetden bir fikir hâsıl olmamış iken kendilerince yalın ayak gezmek fevka’l-‘âde bir nâmûssuzluk addedilur idi.

Ebeveyn ile evlâd arasında bir şefkat ve muhabbet görünmez idi. İhtiyâr erkekler ve işe yaramayan kadınlar evlâdları tarafından ya katledilur, ya diri diri toprağa gömülür veyâhûd ateşte pişirilib yenilir idi. (s. 8) Ba‘zı akvâmda genç bir kadın öldüğü vakit ufak çocuklarıyla beraber defin olunur idi.

Vahşîler hastaya asla bakmazlar idi. Efrâd-ı âileden birisi hastalandığı vakit derhâl dışarıya atdırılıb i‘dâm olunur idi.

Akvâm-ı vahşîye arasında şefkat ve merhamet gibi evsâf-ı insâniyeden eser yoğ idi. Bir kavmin efrâdı akvâm-ı sâire indinde külliyen menfûr ve muhakkar idi. Vahşîler kavim ve kabile söndürmeği ve kanlı muhârebeler itmeği severler idi.

Akvâm-ı vahşîyenin en büyük düşmanı hüner ve ma‘ârif idi. İçlerinden birisi bir şey düşünse veyâhûd ehemmiyetsiz bir şey îcâd etse derhâl tekfîr ve i‘dâm idilur idi.

Tecrübe ve ihtiyâc vahşîleri biraz uyandırmış ise de yine vahşet dâiresinden çıkamadılar. İlk terbiyeleri zulüm ve sirkat oldu. Av avlamak, harb edevâtı tedârik eylemek, giyinub meskene mâlik olmak, düşmana karşu gelmek, ihtiyâc zamânında hîle ve hud‘a kullanmak ve vücûdun sıhhatini muhâfaza itmek en son muvaffakiyetleridir.

Hindistan hükûmetinin teşekkülüne karîb bir zamânda yaşayan akvâm-ı vahşîye çobanlıkla zirâ‘atin ıslâhına ve mesâkinin tezyînâtına dikkat ve i‘tinâ

eylemişler ise de dâhilî muhârebelerden baş kaldıramayub usûl ve kâ‘ide tahtında yapılmış bir hüner ve ma‘rifet göstermediler.

Hâsılı mağâra insânları vahşet hâlinde yaşamışlar ise de Hotanto[80] ve Polinezya vahşîleri gibi insâniyet, ahlâk ve ta‘lîm ve terbiyeyi lekedâr itmemişlerdir. (s. 9)

3.2.1.3. Hindistan'ın Ta‘lîm ve Terbiyesi

Mağâra insânları ta‘lîm ve terbiye ilmine hiçbir hizmet itmemişler ise de akvâm-ı vahşîye kadar insâniyete madarratları görülmemişdir. Vahşîler ta‘lîm ve terbiye ilminin terbiye-i cismâniye cihetine biraz ehemmiyet virdiler. Ma‘amâfîh virdikleri ehemmiyet hiç mesâbesindedir. Mağâra ve akvâm-ı vahşîye insânları vahşet, betâet, intikâm ve zulüm ve te‘addi ile insâniyeti lekedâr itmekden başka bir iş göremediler.

Ta‘lîm ve terbiye ilminin esâsını kuran Hindlulardır. Hindistan terbiyesi mükemmel bir terbiye değil ise de o zamâna göre dahâ mükemmeli tasavvur olunamaz. Ba‘zı münâsebetsiz usûllerle beraber Hindistan kıt‘ası mehd-i insâniyet ve mâder-i terbiyedir. İbtidâları Hindistan meskûn bir kıt‘a değil idi. Sonra Avrupa kıt‘asından (Arya) nâmında bir adam Asya yaylalarına geçub orada sâhib-i mesken olmuşdur. Ma‘amâfîh Hindlular kendilerini pek eski addiderek Arya'nın neslini kabûl itmemek fikrindedirler.

Hindlular muhârib ve tâcir gibi isimler ile birçok sınıfa münkasım idiler. Sınıflar beyninde adâvet berkemâl idi. Ünsiyet ve ihtilât kat‘iyen memnû‘ idi.

Arya fevka'l-‘âde muhibb-i âile bir adam idi, çok def‘alar âile muhabbetinden ve bu muhabbetin ulviyyet ve kudsiyetinden bahsitmişdir. "Brahma" ve "Buda" Hindluların başluca ma‘bûdlarıdır. Hindluların dîn kitâbı "Veda" tesmiye olunur idi. Veda'nın birçok mahallerinde ta‘lîm ve terbiyeden bahsolunmuşdur. Brahma'ya nisbetle Buda mezhebi oldukça dahâ ma‘kûldür. (s. 10)

[80] Güneybatı Afrika'da yaşayan ilkel bir kabile.

Hindistan'da çocuk ateşin oğlu addedilirdi. Ateş çocuğun ma'işetini te'mîn eylemekle mükellef idi. Bu fikir ve zehâb üzerine çocuk mukaddes tanılır ve herkes ve hatta kükümdâr tarafından hürmet ve iltifât görür idi.

Çocuk pederinin mu'âvini sayılur idi ve ecdâdının ahlâk ve etvâr ve harekâtını muhâfazaya mecbûr idi.

Hâriku'l-'âde bir cinâyet irtikâb itmeyince bir çocuğun i'dâmına gidilmez idi. Kız çocukları hakkında sert ve mütenevvi' cezâlar var idi. Fakat bir cünha ve kabâhatle ithâm idilmeyen kızlara harf-endâzlık idenler veyâhûd bir kıza velev bir çiçekle olsun dokunanlar derhâl cezâya çarpılur ve herkes indinde muhakkar addolunur idi. Dört aylık olmayan çocuk kapudan dışarı çıkarılmaz idi. Ufak çocukların sıhhatine fevka'l-'âde dikkat ve i'tinâ olunur idi. Hatta altı aylık oluncaya kadar çocuğa süd ve pirinçden gayrı bir şey içirilmez ve yedirilmez idi. Üç yaşından sonra çocuğa dîne dâir du'â öğredilir ve dokuz yaşından sonra mesleği ta'yîn olunur idi.

Mu'allimlik ve mürebbilik vazîfesi rûhbâna mahsûs idi. Ulûm ve fünûn dîn kitâblarından ibâret idi. Çocuk mu'alliminden öğrendiği şeylerin hâricine çıkamazdı. Bir mesele-i mezhebiye üzerine (acabâ) deyub mu'allime bir şey sorsa derhâl iskât olunur idi. Hindistan rûhbânı içun ta'akkul ve muhâkeme câiz değil idi. Bununla beraber terbiye-i akliyenin ba'zı aksâmına pek ziyâde ehemmiyet virilur idi. Ezcümle hıfz eyleyen nisyân idenden ve anlayan ale'l-'amyâ ezberleyenden dahâ makbûl ve mu'teber idi. (s. 11)

Çocuk mu'allimine fevka'l-'âde hürmet itmeğe ve haysiyetli bir ta'bîr ile yâd eylemek mecbûriyetinde idi. Mu'allimin yanında terbiyeli oturacak ve her sözüne itâ'at eyleyecek idi. Mu'allimi zemmeden çocuk ahiretde himâr, aleyhinde bulunsa kelb, mâlını çalsa böcek ve garaz gösterse kurt olacağı telkîn ve bu sûrete i'timâd olunur idi.

Şâkird mu'allimin âilesine dâimâ hürmet ve mu'âvenet itmeğe ve teehhül iderken mu'allim ile âilesinden me'zûniyet istemeğe mecbûr idi. İkmâl-ı tahsîl itmeyen çocuk mu'allimine hiçbir hediye virmez idi.

Hindlular çocukların teehhül cihetine dikkat iderler idi. Saçı kırmızı, hasta, verem, frengi ve bunlara mümâsil emrâza mübtelâ olan kız kocaya virilmez ve bunu hiçbir kimse alamaz idi. Kızını veren ağırlık nâmıyla hiçbir şey almaz idi. Fakat kızın bir uzvu sakat veyâhûd özürlü çıkar ise pederi damadına düğün masrafını verir ve akd-i izdivâc feshedilur idi.

Kadın çocuk büyütmek, hâne işlerine bakmak, zevcinin vâridât ve sarfiyâtını tekâbül içun iltizâm-ı tasarruf ve iktisâd eylemek ve merâsim-i dîniyeyi vakit ve zamânıyla edâ itmek vezâifiyle mükellef idi.

Kadın hiçbir vakit re'yinde müstakil değil idi. Bâkir iken pederine, teehhül zamânında zevcine ve dul iken oğullarına itâ'at idecek idi.

Kadın çocuk doğurmak vazîfesiyle mükellef idi. Hâmile olmayan sekizinci senede ve bütün çocukları vefât iden ve dâimâ kız doğuran karı onuncu senede terk olunur idi. Hiddet ve şiddet Hindistan kadınları içun (s. 12) büyük bir nakısa olub bu kötü hûyun tahakkuku hâlinde izdivâc fesholunur idi.

Bir sınıf çocukları sınıf-ı aher çocuklarıyla görüşdürülemezdi. Her sınıf mezhebe âid kitâbı mütâla'a eyledikden sonra sınıfına müte'allik ilm ve san'atı ileri götürmeğe mecbûr idi. Bu usûl sâyesinde sınıfların devâmı taht-ı te'mîne alınmışdı. Lâyıkıyla düşünülürse Hindlulerin bu usûlü makbûl ve mu'teber bir usûl değildir. Zîrâ ilm-i ahvâl rûhda tamâmıyla tahakkuk ve ta'yîn itmişdir ki meselâ bir tâcirin çocuğu hilkaten askerlik isti'dâdını hâiz olub binâen aleyh askerliği seven bir tâcir çocuğunun ticârete muvaffak olması gayr-ı kâbildir.

Hindlular çocuklara hürmet eyledikleri gibi çocukları büyüden ve onlara bir şey öğreden ihtiyârlara dahi fevka'l-'âde hürmet ve ri'âyet iderler idi. Çocuklara hizmet idub vefât iden ihtiyârlar içun eyyâm-ı resmiyede kurbânlar keserler idi.

Veda kitâbına nazaran erkek teksîr-i nüfûs ve te'mîn-i ma'işet-i âile vezâifiyle mükellef bulunur idi. Kızlara ağır işler gördürülmez idi. Bunların gördüğü iş su taşımak ve inekleri sağmak gibi şeylerden ibâret idi. Kız birâderlerinin fikrine hizmet eylemeğe mecbûr idiyse de zevc intihâbında hür bulunur idi.

Akrabâ ve ta‘allukâtla ülfetde bulunmak mecbûriyeti cârî idi. Hatta hala ve amucaya vâlide ve pedere yakın birer isim virilur idi.

Hindlular muhabbete fevka’l-‘âde dikkat ve i‘tinâ iderler idi. Her işi muhabbet ve hilm ve mülâyemetle gördürmek fikrinde idiler. Emritmek makbûl bir şey (s. 13) değil idi. Zîrâ emir ile gördürülen iş ricâ ile dahâ iyi gördürülmek mümkün idi. Hindistan’da kelb ile file muhabbet ve hürmet olunur idi

Hindluların i‘tikâdınca ma‘bûdlar insân cinsinden idiler. Ma‘bûdlarına kavi, parlak ve seri‘ü’l-intikâl gibi sıfatlar isnâd iderler idi.

Brahma mezhebine mensûb olan râhibler gâyet muta‘assıb ve câhil idiler. Çocukların zihnini bayağı şeyler ile doldurub zehirler idi. Kendilerini hâriku’l-‘âde göstermek isterler idi. Re’yleri munzam olmayınca dünyâda hiçbir şey yapılamayacağını iddi‘â iderler idi. Râhibler du‘â ile derse başlarlar ve du‘â ile tedrîse hitâm virirler idi. Dîne âid du‘âları bilmeyen çocuk kibâr sınıfına dâhil olamadığı gibi birkaç du‘â hıfzetmeyenler dahi i‘dâm idilur idi. Alenen ve cehren du‘â okumak zengîn fâdıllara mahsûs bir imtiyâz idi.

Her mu‘allimin elinde bir değnek bulunacak idi. Mu‘allim oğluyla şâkirdinden gayrı kimseye değnek uramaz idi. Darb ve tehdîd kat‘iyen memnû‘ bulunmuş ise de ahvâl-i fevka’l-‘âde içun şâkirdin arkasına bir iki değnek urulur idi. Mu‘allim ile şâkird arasından şâyed bir kelb, bir kedi, bir yılan, bir akreb, bir fare veyâhûd bir inek keçse bir gün ve bir gice ders ta‘tîl olunur idi.

Hindistan’da okuryazar olanlara pek çok hürmet ve ri‘âyet olunur idi. Vazîfede ikdâm ve mahâret gösterenler umûmun teveccühünü kazanır idi.

Hindliler hakîkat ve adâleti pek ziyâde severleri idi. Çi fâide ki hakîkati arayub bulmak içun ta‘akkul ve muhâkeme resmen men‘ olunmuşdu.

Hindlilerde evlâdlık usûlü cârî idi. Garîbdir ki evlâd (s. 14) doğurmayan ve evlâd-ı ma‘nevî edinmeyen kadının hısım ve akrabâ ile münâsebât-ı nâ-meşrû‘ada bulunması memnû‘ değil idi.

Ta‘lîm ve terbiyeye dâir Hindliler epeyce bir fikir hâsıl eylemişler idi. Şu kadar ki fikirlerinde ba‘zı münâsebetsiz hâller görülüyor. Diyânet ve ahlâk cihetleri şâyân-ı tezyîfdir. İlm ve fen tahtında hiçbir şey kabûl ve ihdâs eylememişlerdir. Buda mezhebi Hindistan’ın intibâhına hayli yardım itdi. Bu mezhebin ihdâsından sonra sınıflar kaldırıldı. Hürriyet tohumu ekildi. İctihâd kapısı açıldı. Vazîfeyi îfâ idenler içun mükâfât ve itmeyenler içun mücâzât ta‘yîn ve i‘lân olundu. Ahz ve i‘tâya meydân virildi. Emniyet ve i‘tibâr tevessü‘a başladı. Ba‘zı âlât ve edevâtın i‘mâline müsâ‘ade idildi. Hüner ve ma‘ârif ta‘ammum ve intişâra yüz tutdu.

3.2.1.4. İran’ın Ta‘lîm ve Terbiyesi

Eski İranîler ta‘lîm ve terbiyeye dâir mükemmel ve mazbût bir eser bırakmadılar. Yunanistanlı meşhûr [Xénophon] İran’a gitmişdi. İran’ın âdâb ve âdâtına müte‘allik bir eser yazmışdı. Xénophon’un eseri mütâla‘a olunurken ta‘lîm ve terbiyeye dâir bir hayli ma‘lûmât alınıyor. Şöyle ki: İranîler ata binmeği ve kılınç ve bıçak ta‘lîmlerinde mahâret göstermeği severler idi. (s. 15)

O zamânın silâhı olan ok ile yay gâyet musanna‘ yapılır ve ufak çocuklara ta‘lîm itdirilur idi. Müddet-i tahsîliye on yedi sene idi. Çocuk üç yaşında iken mektebe gider ve yirmi yaşını tekmîl idince şehâdetnâme almağa salâhiyet kesbider idi. Şehâdetnâme alanlar ya hükümdârın ma‘iyetinde istihdâm olunurlar veyâhûd ordularda kitâbet vazîfesini îfâ iderler idi. Tahsîl müddeti ilm-i hukûk ve askerliğe âid ta‘lîmler ile imrâr idilur idi. Dünyâya gelen çocuk üç yaşına kadar pederine gösterilmez idi. Bundan maksad da pederin çocuk üzerinde olan muhabbet ve şefkati azaltmak ve çocuğun vefâtından husûl-ı tabî‘i olan teessür ve teessüfü tenkîs ve teskîn eylemek idi. Beş yaşına giren çocuk bir mürebbiye teslîm olunur ve mürebbi çocuğa hayır ve şerri tefrîk itmek içun iktizâ iden vesâili ta‘lîm ve tefhîm eyler idi.

Tama‘, kizb ve dürûğ, zulüm ve te‘addi ve küfrân-ı ni‘met İranîlerce gâyet merdûd ve menfûr idi. Bu dört sıfatdan birisiyle muttasıf olan İranî resmî ve husûsî cem‘iyetlere kabûl idilmez idi. Ahlâk ile hukûk-ı ibâdı muhâfaza ve himâye eylemek üzere İran’da bir hukûk mektebi küşâd olunmuşdu. Dünyâda en eski hukûk mektebi İran’da açılan mektebdir.

İranîler mücâzât ile mükâfâta fevka'l-'âde ehemmiyet virirler idi. Hukûk ve sâir mekâtibde mükâfât ve mücâzât husûsî şâkirdâna muhavvel idi. Bir şâkird arkadaşının müstahak-ı mükâfât veya mücâzât olub olmadığını mekteb idâresine arz ve beyân itmeğe mecbûr idi. Mekteb idâresi şâkirdân tarafından virilen jurnalleri güzelce mütâla'a eyledikden sonra hangi şâkirdin ma'rûzâtı muvâfık-ı hakkâniyet olduğunu alenen beyân eylemeğe ve bu münâsebetle genç İranîlere ilm-i hukûkdan mükemmel bir fikir virmeğe uğraşır idi. (s. 16)

İran'da serseri ve dilenci yoğ idi. Herkes zirâ'at ile iştigâl ider idi. Zirâ'at ile meşgûl olmayanlar İran içun muzır ve fâidesiz addedilerek diyâr-ı âherde def' ve teb'îd idilurler idi. Eski İranîler zirâ'ata âdetâ perestiş iderler ve zirâ'at hakkında pek çok şeyler söylerler idi: "Zirâ'atla iştigal idenin eli mukaddesdir." "Toprağı elleyen on bin kurbân kesmiş olur." "Şeytân yeşil tarla görünce ağlar ve buğday ile dolu olan hâneye giremez." dirler idi. Sa'y ve ikdâm İran'ın başluca meziyeti idi. Akvâm-ı kadîmede fa'âliyetin lüzûm-ı hakîkîsini İranîlerden ziyâde anlayan olmamışdır. Mu'allim ve mürebbilerin matmah-ı nazarı çocukların fa'âliyetini tezyîd itmek kazıyyesine münhasır idi. Çocuk doğuran kadına karşu bütün hâne halkı hürmet-i mahsûsada bulunur idi ve üç dört gün nevzâd nâmına i'lân-ı meserret idilur idi. Çocuğu ziyâde olan pedere taraf-ı hükûmetden ma'âş tahsîs olunur ve hakkında ihtirâm gösterilir idi.

Ta'lîm ve terbiye nezâreti hükümdârlara âid idi. Mekteb me'zûnlarının hüsn-i hizmeti sebkat itmeyince ve tecrübe sâhibi olub elli yaşına girmeyince mühim işlerde istihdâm olunmazlardı. Eski İranîler az yiyub kuru ekmeğe kanâ'at iderler idi. İran'da zâdegâna mahsûs mektebler var idi. En muntazam olanları da zâdegân mektebleri idi. Bu mekteblerde askerliğe âid dersler gösterilirdi. Nişân ta'lîmleri dahi programa idhâl idilmişdi. Bu mekteblerden çıkanlar şâhın sarâyına gönderilur ve şâh ile sayd ve şikâra giderler idi.

İran'ın ta'lîm ve terbiyesi mülk ve milletin menâfi'ine münhasır olduğundan her hâlde şâyân-ı tahsîndir. İranîler ta'lîm ve terbiye ilmini ahvâl-ı dünyeviyeye (s. 17) tatbîk eylemeğe muvaffak olduklarından Hindlilere fâik olmuşlar ve medeniyet-i hâzıraya karşu fevka'l-'âde bir hizmetde bulunmuşlardır. Zekâvet ve isti'dâd-ı

tabî‘ileri nazar-ı i‘tinâya alındığı takdîrde İranîler ta‘lîm ve terbiye içun mükemmel bir eser yazabilirler idi.

3.2.1.5. Yunanistan-ı Kadîm Ta‘lîm ve Terbiyesi

Hindliler gibi Mısırlılar, Fenikeliler, Babilliler, Kartacalılar ve Makedonyalılar da ta‘lîm ve terbiyeye dâir birçok fikirler beslemişler ise de nazarî ve amelî olarak hiçbir eser vücûda getirmemişlerdir. Ta‘lîm ve terbiye ya‘ni pedagoji ilmini vücûda getiren eski Yunanîlerdir. Teşekkülleri zamânında Yunanîler akvâm-ı kadîme-i sâireyi taklîd iderek bir tâkım ma‘bûdlara perestiş eylemişler ise de Sokrat’dan sonra vahdâniyet-i ilâhiyeyi tasdîke muvaffak olmuşlardır. Yunanîler fıtraten zeki ve müsta‘id olduklarından kahramanlık devrinde hüküm süren ma‘bûdlara perestiş eylemekle beraber eyyâm-ı resmîye ve merâsim-i dîniyenin hîn-i icrâsında cisim ile akıl ve ahlâkın takviyesine hizmet iden oyunlara fevka’l-‘âde ehemmiyet virirler idi. Şu hâlde Yunan ma‘bûdları ma‘bûdlukdan çıkarılub birer terbiye mektebi nazarıyla bakılurlar idi. Ezcümle (olimpik) oyunları ma‘bûdlar nâmına ve Yunanistan ile Yunan gençlerinin idâme-i sıhhat ve ta‘lîm ve terbiyeleri menfa‘atine icrâ olunur idi. (s. 18)

Sokrat’ın teşvîki üzerine Yunanîler mevhûm ma‘bûdlardan sarf-ı nazar iderek vicdân ile akıl ve hikmet dâiresinde politika üzerine iş görmeğe ve insâniyete hizmet eylemeğe başladılar.

Evvel-emirde Yunanîler lisânlarını tashîh eylediler ve muhassenât-ı edebîyeyi tezyîd idub fesâhat ile belâğatı âhengdâr bir hâle ifrâğ itdiler. Kuvâ-yı akliyenin vücûdunu isbât iden Yunan hükemâsıdır. Yunanistan’da akıl ve hikmete muvâfık olmayarak hiçbir iş görülmez idi. Düşünüb arîz ve amîk muhâkeme itmek Yunan hükemâsının mesleği muktezâsından idi.

Bir milletin şerefini artıran ulûm ve fünûn ile sanâyi‘-i nefîse ve edebiyâtdır. Yunanîler bu cihetlere ehemmiyet virmekle beraber ahlâk ve felsefeyi derece-i kusvâya îsâl eylemişlerdir. İnsânın, ulviyyet, hürriyet, hamiyet ve meyl ve muhabbete dâir en evvel makâle yazan Yunanîlerdir.

Ahlâk-ı hasenenin ta‘mîm ve intişârına hâdim olmak üzere tiyatrolar ihdâs itdiler. Hüsn-i niyet, cesâret ve vatanperverlik Yunan e‘âziminin yadigârıdır. Çocuklara her şeyden ziyâde menfa‘at-ı umûmîyenin muhâfaza ve te’mîni tavsiye olunur idi. Yunanîler sa‘y ve ikdâma İranîler kadar dikkat ve i‘tinâ eylediler. Tenbel her yerde muhakkar idi ve hiçbir cem‘iyet-i hayriyede bulundurulmaz idi. Her Yunanlı sene içinde kazandığını mahkemeye gidub kaydetdirir idi ve en ziyâde kazanana bir şeref ve imtiyâz-ı mahsûs virilur idi.

Yunan çocukları her şeyde müsâvî idiler. Taltîf ve terakkî iktidâra vâbeste idi. İktidârı görülen bir fakîr adamın çocuğu en büyük me’mûrîyetlere geçebilur idi. Yunanistan-ı kadîmde hüsn-i ahlâka hüsn-i tabî‘ata fevka’l-‘âde ehemmiyet virilur idi. Doğacak çocuk hüsn-i (s. 19) tabî‘ata mâlik olmak içun hâmileler dâimâ müzeyyen odalarda yatub kalkarlar idi. On ikinci gününde nevzâda bir isim virilur idi ve bir karı tarafından hânenin etrâfında dolaşdırılub o günden i‘tibâren âile efrâdı meyânına idhâl idilur idi. Çocuk beş yaşına kadar vâlidesinin yanında bulundurulur idi. Sonra hükûmete teslîm olunub on sene mektebe gönderilur idi. O zamânın mektebi “jimnas” tesmiye olunur idi. Jimnasda birçok dersler tedrîs idilur idi. Güleşmek, at koşdurmak, yayan yürümek, jimnastik yapmak, çalgı çalmak, şarkı söylemek, nişân atmak, hora tepmek, denizde yüzmek ve fenn-i harbe âşinâ olmak gibi dersler jimnasın birinci senesinden son senesine kadar devâm ider idi. Jimnas talebesi; felsefe, ahlâk, edebiyât, hikmet, hey’et, târîh-i tabî‘î, hisâb ve hendese derslerinden dahi imtihân olmağa mecbûr idiler. Musiki dersi en mühim bir ders idi. Bu ders içun rakamlardan ibâret olmak üzere bir nota kitâbı tertîb eylemişler idi. Hisâb dersi musikinin bir şu‘besi addedilur idi. Karizip nâm-zât mu‘allimlere mahsûs olmak üzere şarkılar bestelenmesini arzu ider idi. Demokrit ile Fidyas jimnasın derslerini pek mükemmel bir sûretde tahsîl eylemiş olduklarından haklarında hürmet ve ri‘âyet ibrâz idilir idi. Meşhûr Themistokles ilm-i musikiye âşinâ olmadığından ara sıra tezyîf olunur idi. Aspazi nâmındaki kadın jimnas derslerini fevka’l-‘âde tahsîl eylemiş olduğundan mecâlis-i kibârda zikr-i cemîl ile yâd olunur idi.

Yunanîler içun mekteb bir meşakkat mahalli değil idi. Yunan lisânınca mekteb “eğlence mahalli” dimek idi. Mektebe giden çocuk hem ta‘lîm ve terbiyeye (s. 20) dâir dersler alacak ve hem de eğlenub vakit geçirecek idi. Jimnas; vâsi‘,

havâdâr ve her dürlü oyun ve eğlencelere müsâ‘id idi. Yunanîler şi‘ir ve hitâbete pek ziyâde i‘tinâ iderler ve şâ‘ir ve hatîb olan zâta fevka’l-‘âde hürmet idub mükemmel bir şahıs addiderler idi. Şi‘ir ile hitâbet o kadar ileri varmış idi ki meşhûr Solon nazmen nutuk söyler idi.

Yunanîler gençler içun müte‘addid ahlâk kitâbı yapmışlar idi. Her çocuk hükûmete karşu mükellef bulunduğu vezâifi ezberlemeğe mecbûr tutulur idi. Yunanistan’da; kanâ‘at, adâlet, müsâvât-ı hukûk, hayırhahlık, mihmân-nüvâzlık, merhamet, muhabbet ve hilm ve mülâyemet fevka’l-‘âde makbûl ve mu‘teber olub alkışlanur idi. Yunanîler cismin akıl ve ahlâk üzerine olan te’sîr ve nüfûzunu pekiyi takdîr eylemiş olduklarından gençlerin sıhhatine pek ziyâde dikkat ve i‘tinâ iderler idi. Jimnas me’mûrları ameliyât ve nazariyât isimleriyle iki kısma münkasım idiler. Ameliyât ve nazariyât me’mûrları dâimâ istişâre iderek çocukların hüsn-i ta‘lîm ve terbiyesini günden güne tezyîd iderler idi. Hükûmet muhârebede ölenlerin evlâdını on sekiz sene kadar ta‘lîm ve terbiye ider idi.

Kadınlar hâne işlerine nezâret iderler idi. Zînet ve sefâhatâ alışmamak üzere hükûmet tarafından bir me’mûr-ı mahsûs ta‘yîn olunmuşdu. Kadın, hükûmet ve ahâlî nazarında ta‘arruzdan masûn idi. Atina’da tedrîs serbest idi. Yalnız jimnastik mu‘allimleri hükûmetin taht-ı nezâretinde idiler. Mu‘allimlik her sınıf ahâlîye virilebilirdi. Ta‘lîm ve terbiyede rûhbânın te’sîr ve nüfûzu yoğ idi. (s. 21)

Yunanistan’da ta‘lîm ve terbiyeye müte‘allik söz söyleyen ve fikir beyân iden pek çok hükemâ ve ulemâ gelmiş ise de pedagoji üzerine mükemmel eser yazan ancak üç kişidir: 1. Eflatun 2. Xénophon 3. Aristote.

3.2.1.5.1. Eflatun

Eflatun meşhûr Sokrat’ın arkadaşıdır. Kendisi Hazreti İsa’dan üç yüz seksen yedi sene evvel dünyâya gelmiş ve son nefesine kadar hakîkati aramakla uğraşmışdır. Felsefede yed-i tûla sâhibi olmuşdu. Ulûm-ı riyâziyeye fevka’l-‘âde merakı var idi. Hatta kapusunda “mühendis olmayan içeri girmesun” ibâresini yazmışdı. Hisâb ve hendese derslerini felsefeye tatbîk itmek isterdi. Ulûm-ı riyâziyeyi felsefeye tatbîk ideceğim diye bir müddet mevhûmâtla imrâr-ı evkât eylemişdi. Arşitas ve Eudoksos

nâmında iki âlim hisâb ve hendese derslerini makine fennine tatbîk eylemiş olduklarından Eflatun onları fenâ hâlde tezyîf ve tahkîr eylemişdir. Eflatun iyi düşünür ve iyi muhâkeme ider bir feylesof idi. Her nasılsa ulûm-ı riyâziyenin tatbîkâtında ısrâr ve ta‘annud göstermiş idi. Eflatun’un bir hatâsı da dâimâ ifrât tarafdârı bulunmasıdır. Meselâ kadınların derece-i tahsîlinden bahsiderken “Kadın erkek kadar mektebe devâm itmeli, erkek gibi feylesof olmalı, jimnasda çıplak olarak jimnastik itmeli ve fazîletli nâs indinde kâfî görülerek mahrem mahallerinin örtülmesine meydân virilmemelidir” fıkralarını yazmışdır ki bu mealde olan bir fikrin umûma kabûl itdirilmesi gayr-i kâbildir. Bu yoldaki fikirler hem örfe ve hem de kavânîn ile âdâb ve ahlâka mugayirdirler. Eflatun “La Republik” nâmıyla bir eser yazmışdır. Bu eser bütün Avrupa lisânlarına (s. 22) tercüme olunmuşdur. Eserin birçok mahallerinde çocukların ta‘lîm ve terbiyelerinden bahsolunuyor. Ta‘lîm ve terbiyeye âid kısımları memâlik-i garbiye dârü’l-mu‘allimînlerinde mufassalan okutdurulmakdadır. Ta‘lîm ve terbiye ile meşgûl olanlar Eflatun’un eserini bir kere mütâla‘a eylemelilerdir. Fakat medeniyet ezmine-i kadîmeye nisbetle pek ziyâde terakkî eylemiş olduğundan Eflatun’un birçok efkâr ve mütâla‘âtı muvâfık-ı akıl ve hikmet görülemez. La Republik kitâbının mütâla‘asını tavsiye eyleyişimden maksad ta‘lîm ve terbiye üzerine yazılan âsârın en eski olmasıdır. La Republik eserinde Eflatun jimnastik ile ilm-i musikinin lüzûm-ı tahsîlinden bahsider. Musikiden maksadı hânendelikdir. Fülavüte gibi hânendeliğe müsâ‘id olmayan sazların tahsîlini külliyen reddidiyor.

Eflatun hâmilelere karşu birçok tedâbir-i sıhhiyyede bulunur. Darb ve tehdîdin adem-i lüzûmuyla mehâzîr ve seyyiâtından bahsider. Terbiyeden maksad; ihtirâsâtın def‘ ve izâlesi olduğunu söylüyor. Çocukları vâlidelerinden ayırub hükûmete teslîm itmek ister. San‘at sâhiblerine ulûm ve fünûnun lâzım olmadığını ve hükûmet işleri âkil ve hekîm adamların ellerinde bulundurmak iktizâ itdiğini tavsiye ider. Atina’da “palestra”[81] nâmıyla bir yer hâzırlanmış idi. Atinalılar her gün palestraya gelub jimnastik itmek üzere mecbûr ve mükellef tutulurlardı. Askerlere musiki ile ulûm-ı riyâziyeyi ve mülkiye me’mûrlarına felsefeyi tavsiye eylemek fikrinde idi. İndinde târîh-i tabî‘î ile hikmet-i tabî‘îye gâyet muhakkar idi. Koşmak,

[81] Eski Yunanistan’da beden eğitimi veya güreş okulu olarak kullanılan mekânlardır.

güleşmek, nişân atmak ve kılınç kullanmak husûslarının tarafdârıdır. Kaviyyü'l-bünye olan me'mûrlara muhabbet idub nahiflerin fâidesizliğinden bahsider. Kendi fikrince kadınlar erkekler ile beraber harbe gidecek (s. 23) idi. Kendisi şi'ir ve edebiyâta meraklı değil idi. Gençler pek çok terbiye ve tecrübe görmeyince serkâra geçmelerine müsâ'ade itmez. Eflatun'un birçok da sözlerinde ittirâd görülmüyor. Ezcümle bir tarafdan ahâlînin sınıflara taksîm olunmasını ister; diğer tarafdan asâletin mehâzîrinden bahsider. Cenâb-ı Hakka fazîlet ve adâlet ile ibâdet idilmek lâzım geldiğini ve râhiblere ihtiyâc olmadığını iddi'â ider idi. Yapılacak şarkılar büyük adamların muvaffakiyâtını ve Cenâb-ı Hakkın azimetini i'lâna mahsûs olacak idi. Eflatun'un efkâr ve mütâla'âtı muhâkeme idilse birçok münâsebetsiz hâller görülür. Eflatun ufak çocukları hükûmete teslîm itmekle vâlideler içun vücûdu elzem ve tabî'î olan şefkatin hükümsüz bırağılmasını arzu eylediği gibi kadınların harbe gitmelerini dahi arzu ider. Şu iki fikrin münâsebetsizliği iddi'âmızı isbâta kâfidir. Bu münâsebetsiz hâller ile beraber Eflatun pedagoji ilminin müessisi ve medeniyet-i hâzıranın mu'allim ve babasıdır. Atina'da "Akademos" nâmında bir adamın bağçesinde bir felsefe mektebi te'sis eylemişdir. Avrupa'da encümen-i dâniş dimek olan "akademi" ta'bîri Eflatun'un mektebi şerefine kabûl olunmuşdur.

3.2.1.5.2. Xénophon

Xénophon, Sokrat'ın şâkirdi ve Eflatun'un arkadaşıdır. Hazreti İsa aleyhisselamdan dört yüz kırk beş sene evvel dünyâya gelmiş ve doksan sene mu'ammer olmuşdur. Kendisi hem müverrih ve hem feylesof idi. Bir müddet İran'a gitmişdi. Keyhüsrev'in terbiye ve sabâvetine dâir "Cyropaedia" ismiyle bir roman yazmışdır. Bu roman gâyet edîbâne ve şâ'irâne yazıldığı gibi mündericâtı ta'lîm ve terbiyeye âid efkâr ve mütâla'âtdan ibâretdir. (s. 24)

Xénophon ister ki çocuklar askerî terbiyesi vecihle terbiye edilmeli ve asker olarak vefât eylemelilerdir. Çocuk hükûmete teslîm olunmalı ve peder ile vâlidesi terbiyesine asla karışmamalıdır. Xénophon adl ve hakkâniyeti pek ziyâde sevmiş ve bunun muhessenâtını re'yü'l-ayn İran'da müşâhede eylemiş olduğundan arzu ider ki adâlet, sarf ve nahiv kitâbları gibi mekteb çocuklarına belletdirilmelidir. Xénophon vaktini târîh mütâla'a itmek ve târîh yazmağla imrâr eylemişdir. Birinci derecede târîhi ve ikinci derecede zirâ'atı medh ve senâ ider. Ta'lîm ve terbiyeye dâir

“Ekonomik” nâmıyla bir eser dahâ yazmışdır. Bu eserde zevcenin zevc tarafından terbiye edilebileceğini beyân idiyor. Bu husûsda arîz ve amîk mütâla‘alar serd ve ityân iderek iktidâr-ı ilmisini fi‘ilen isbât eylemişdir. Ekonomik lisânımıza tercüme idilmeli ve cihâz olarak kızlarımıza virilmelidir. Xénophon “Sinejetik” unvânıyla bir üçüncü eser dahâ te’lîf eyledi. Bu eser Cyropaedia ile beraber dârü’l-mu‘allimîn ve mekâtib kütübhânelerinde bulundurulmalıdır. Xénophon’dan sonra pedagoji ilmi umûma ma‘lûm olub derecât-ı muhtelife mekâtibinde tedrîs olunmağa başlamışdır.

3.2.1.5.3. Aristote

Aristote mîladdan üç yüz seksen dört sene evvel tevellüd itmiş ve altmış iki sene yaşamışdır. Bu zât kâffe-i ulûm ve fünûna âşinâ olduğu gibi felsefeye fevka’l-‘âde intisâb ve ihtisâs eylemişdi. Kurûn-ı Ûlada bunun kadar şöhret kazanan olmamışdır. İlerude görüleceği veche üzere Kurûn-ı Vusta ma‘ârifi Aristote’nun âsârından ibâret idi. Bunun âsâr veyâhûd efkâr ve mütâla‘âtına i‘tirâz iden küfür ile mahkûm olur idi. Aristote, şöhret şâyi‘ası sâyesinde İskender’e mu‘allim olmuşdu. (s. 25)

İskender kendi büyüklüğünü Aristote’a hamlider idi. İskender yedi yaşından on üç yaşına kadar Aristote’dan ayrılmamışdır. Sonra fütûhât arzusuna düşüb Asya kıt‘asına mürûr eyledi. Hocasının târîh-i tabî‘iye meraklı olduğunu bildiği cihetle Asya’dan mevâlîd-i selaseye dâir numûneler gönderir idi.

Aristote İskender’e Yunancayı lâyıkıyla öğretdikden sonra ulûm-fünûn ile meşgûl olmasını tavsiye eyledi. Edebiyât, ahlâk, târîh-i tabî‘î-i siyâsi, tabâbet ve hey’et derslerini bizzât ta‘lîm ve tedrîs eyledi. İskender şi‘ire merak idub meşhûr Homer’in âsârını dâimâ mütâla‘a ider idi.

Aristote gâyet muğlak yazar idi. İskender Aristote’nun bu mesleğini dâimâ muâhaza ider idi. Ma‘mâfîh Aristote yine mütenebbih olmadı. Aristote “La Politik” ismiyle bir kitâb te’lîf eyledi. Bu kitâb bâblara taksîm olunub sekizinci bâbı ta‘lîm ve terbiyeye münhasırdır. Bu bâbda serd ve ityân olunan mütâla‘ât şundan ibâretdir: Çocuklar her işe yaramak üzere terbiye görmelilerdir. İnsân Cenâb-ı Hakka ibâdet itmek içun halkolunmuşdur. Çocuklar; cesâret, adâlet, hüsn-i tedbîr ve kanâ‘at ile

ittisâf itmelilerdir. Kânûn yapan terbiye-i cismâniyeyi nazar-ı i‘tinâya almalıdır. İzdivâcda sinn ile mizâc ve terbiye ile muhabbet gözedilmelidir. Zevce on sekiz zevc otuz yaşında olmalı ve elliyi mütecâviz olan peder artık evlâda heves itmemelidir. Pederler dâimâ etibbâ ile ünsiyet idub tıbba dâir ma‘lûmât sâhibi olmalılardır. Hâmile ara sıra tenezzühe çıkmalı iştigalât-ı zihniyeden ihtirâz itmelidir. İndinde iskât-ı cenîn gibi menfûr (s. 26) bir şey yokdur. Ufak çocuklar süd ile beslenmeli ve soğuk su ile yıkanmalıdır. Çocuk kendi hâline bırağılsun, istediği kadar ağlasun ittihâz ideceği mesleğin mebâdisiyle meşgûl olsun. Oyunlar az, nazik ve fâideli olmalıdır. Beş yaşına girinceye kadar çocuk peder ve vâlidesinden ayrılmamalıdır. Çocuk yedi sene kadar jimnastik ve üç sene ulûm ve fünûn ile meşgûl olmalıdır. Çocuklara jimnastik, sarf, resim, musiki, ve el hünerleri gösterilmelidir. Musiki zevke mahsûs olmayub bunun âhengiyle hem ahlâk tehzîb olunur ve hem de kuvve-i hâkime kesb-i metânet ider. Gençler hânendeliğe sazendeliğe gayret itmelilerdir. Hevâ ve hevese dâir ne şarkı söylenmeli ve ne de çalgı çalınmalıdır. Akıl, vücûddan ziyâde teneffüs ve istirâhate muhtâcdır. Aklın tevessü‘ü ve kuvve-i hâkimenin metâneti cismin sıhhatine vâbestedir. Jimnastikden maksad gençleri cesârete alışdırmakdır. Gençleri zulüm ve te‘addiye alışdıran Ispartalılara i‘tirâz ider idi. Gençler hükûmete âid olduklarından siyyân bir tarzda terbiye idilmelilerdir. Mekteb kapuları herkese açık olmalıdır. Beşiğe karşu birçok mahzûrlar beyân ider. Gençler kışın evlendirilmelidir. Çocukları fenâlıkdan men‘ eylemekden ziyâde iyiliğe alışdırmak lâzımdır. Mürebbilere “pedonom” ismini virmişdir. Pedonom olan zât ahlâka müstenid hikâyeler öğrenmeli hüsn-i tabî‘at sâhibi olmalı ve çocukları esîr ve hizmetçilerin yanında bulundurmamalıdır.

Aristote san‘ata âid olan ulûm ve fünûnu sevmez idi. Bundan maksadı da gençleri san‘at ile meşgûl itmemek ve vatan muhabbetini arttırmak idi. Bu fikirde bulundukdan sonra mühendis, makinist, muhârib (s. 27) diplomat, sazende ve feylesof olan Arşitas’ı medh ve senâ eylemek cihetine iltizâm eylemişdir. Dimek oluyor ki Aristote san‘at hakkında kat‘i bir fikir beyân idememişdir.

Aristote komedya ile hicvin aleyhinde bulunmuşdur. Aristote üç yüz otuz beş senesinde Atina’da “lise” nâmıyla bir felsefe mektebi küşâd eylemişdir. Bu mektebin idâre-i dâhiliyesi on gün müddetle bir me’mûra teslîm olunmuşdu. Kendisi de günde

iki sâ‘at mektebe gelub akıl, ahlâk ve cismin terbiyesine dâir ders virir idi. Lise, Atina'da bir tenezzüh mahallinin ismi idi. Sonraları bu kelime Avrupa'da mekteb-i sultânî ma‘nasına isti‘mâl olunarak bin yedi yüz seksen yedi senesinde Paris'de Aristote'nun lisesini taklîden bir lise açılmışdır. Aristote ve Paris liseleri kâbîlinden olmak üzere bin iki yüz seksen dört senesinde bizim sultânî mektebi küşâd olunmuşdur. Aristote ta‘lîm ve terbiyeye dâir eser serd ve ityân eylediği efkâr ve mütâla‘âtdan dolayı Eflatun'a tefevvuk eylemiş ve pedagoji târîhinde büyük bir nâm bırakmışdır. Efkâr ve mütâla‘âtı gâyet hakîmâne ve medeniyet-i hâzıraya muvâfıkdır. Bunun bir hatâsı var ise o da mektebler içun muntazam ve senevî bir program yapmamışdır. Aristote'nun matmah-ı nazarı vatana güzel ve iyi gençler yetişdirmek idi. Bu bâbdaki kavl-i meşhûru şudur: "Kalos kai agathos". (s. 28)

3.2.1.6. Roma Ta‘lîm ve Terbiyesi

Romalılar, Yunanîler kadar ta‘lîm ve terbiye ilmine hizmet idemediler. Romalıların en büyük kânûnnâmesi "Douze Table" tesmiye olunur. Bu kânûnnâmede ta‘lîm ve terbiyeye dâir ma‘lûmât ve izâhât-ı mufassala yokdur. Roma gençleri yalnız dayağa alışırlar, biraz sarf öğrenirler, jimnastik yaparlar ve itâ‘ate dikkat iderler idi. Romalılar muhabbet-i vataniyeden gayrı bir şey düşünmezler ve ulûm ve fünûna merak itmezler idi.

Roma terbiyesi bir hayli tebeddülâta uğramışken yine esâsa dokunulmadı. Dâimâ cesâret, vatanperverlik, sebât ve kanâ‘atın te'mîn-i devâmı arzu olunur idi. Bu maksad ve esâsa istediklerinden ziyâde muvaffak oldular.

Mîlâddan üç yüz sene evvel Roma'da hiçbir mekteb yoğ idi. Çocuklar pederlerinin terbiyesiyle terbiye olunurlar idi. Roma mülkü fazîlet ve askerlik içun bir mekteb hükmünde idi. Roma gençleri her gün Şan Dumars nâm meydâna gelirler ve askerliğe âid ta‘lîmler icrâ iderler idi. Genç olsun ihtiyâr olsun her Romalı "Douze Table" kânûnnâmesini ezberlemeğe, mezkûr kânûnnâmeye itâ‘at eylemeğe ve ma‘bûdlara karşu fedâkârlık göstermeğe mecbûr idi.

Âilenin idâresi pederin re'yine muhavvel olub ittifâk ve hüsn-i âmîzeşe dikkat ve i‘tinâ iderler idi. Mekteb yoğ iken çocukların ta‘lîm ve terbiyesi esîrlere havâle

olunur idi. Biçâre esîrler şâkirdlerine karşu (s. 29) ikinci def'a olarak esîr idiler. Mu'allim şâkirdine bir şamar ursa şâkird mu'allimin gözünü çıkarmağa veyâhûd başını kırmağa mecbûr idi. Bu mu'âmeleye karşu peder oğluna âferînhân olur idi. Bu da çocuğun cesâret göstermesinden veyâhûd intikâm almasından ileri gelir idi. Roma esirleri gâyet bed-ahlâk idiler. Roma'da doğrudan doğruya pederinin terbiyesiyle terbiye idilmiş yalnız meşhûr Pol Emil'dir. Roma büyükleri ta'lîm ve terbiyenin lüzûm-ı hakîkîsini anladıkdan sonra Yunanistan'dan mu'allim getirmeğe başladılar ve kendi mekteblerini Yunan mekteblerine benzetmeğe çalışdılar. Yunan terbiyesi kabûl idilmezden evvel Roma'da ulûm ve fünûn ve sanâyi'-i nefîse ile edebiyâtdan bir fikir yoğ idi. Romalılar yalnız ilm-i hukûka hizmet eylemişlerdir. Yunan mu'allimleri Roma şehrinde bir hayli mektebler küşâd eyledikden sonra Marsilya, Bordeaux, Toulouse ve Puvatya kasabalarında dahi mükemmel mektebler te'sîs eylemeğe muvaffak oldular. Galya toprağında açılan mektebler pek çok şeref bularak kadınlar bile bu şerefden istifâde itmeğe kalkışdılar. İçlerinde pek çok ilm tahsîl iden bulundu. Roma'da Romalı olarak yetişen ilk mürebbi Livius Andronicus'dur. Bu zât ayruca bir mekteb açmağa muvaffak olmuş ve "Annaeus" gibi şu'arâ ve üdebâ tarafından bir hayli teşvîk ve mu'âvenet görmüşdür. Ogüst zamânında Roma hükûmeti Latin lisânının ıslâh ve ta'mîmine başlamış ve edebiyâtla ba'zı ulûm ve fünûna ehemmiyet virilmişdir. Tedrîs-i ictimâ'î usûlü bu zamânda mevki'-i icrâya vaz' olundu. Homer'in âsârı Roma mekteblerine Yunanca olarak kabûl idildi ve berâ-yı tahsîl birçok gençler Atina'ya i'zâm kılındı. Roma hükûmetine tâbi' memâlik ve buldân halkı Latince öğrenmeğe (s. 30) ve bu lisân üzerine tekellüm eylemeğe mecbûr tutuldu. Şeref ve imtiyâz-ı ilmiyesine binâen Atina şehri lisân intihâbında hür bırağıldı. Roma'da ta'lîm ve terbiye ilmine dâir başluca eser yazan üç kişidir: Varron, Quintilien, Plutarke.

3.2.1.6.1. Varron

Varron mîlâddan otuz yedi sene evvel vefât eylemiş ve "Disciplinarum Libri" ismiyle bir eser yazmışdır. Bu eserde ulûm ve fünûnun kâffesinden biraz ma'lûmât virilmiş ise de sarf ve edebiyât ciheti ehemmiyet-i mahsûsa ile telakkî olunmuşdur. Varron'un âsâr-ı sâiresi meyânında Disciplinarum Libri kitâbı dahi zâyi' idilmişdir.

3.2.1.6.2. Quintilien

Quintilien edebiyât ile ahlâk derslerini mezc itmek istedi; her ikisinin kavâ'idi fazîletin izdiyâdına bâdi bulunduğunu isbât eyledi. Mürebbi olacak zâtın fasîh, feylesof, musikişinâs, edîb ve mühendis olmasına arzu gösterdi.

Quintilien'in ta'lîm ve terbiyeye dâir dahâ birçok vesâyâ ve nesâyihi vardır: Mu'allime ve mürebbiyeler mu'allim ve mürebbiler kadar fazl ve irfâna mâlik olmalılardır. Çocuk üç yaşından sonra mektebe devâm itdirilmelidir. Mektebler içun muktedir mu'allim ile iyi kitâblar intihâb olunmalı ve veliler mekteb idâresine karşu mu'âvenet göstermelilerdir. Mu'allim velilerin en büyük muhibbi addedilmelidir. Peder ve vâlidenin şefkati çocuğun tahsîline mâni'dir. Çocuk ahbâb kazanmak, cesûr olmak, rekâbetin kıymetini anlamak, izzet-i nefsi muhâfaza eylemek ve mu'allimlerin iktidâr ve sa'y ve ikdâmı tezâyüd itmek içun mekâtibin (s. 31) umûmî olması iktizâ ider. Mekteblerde sarf, hendese, felsefe, musiki, edebiyât ve ahlâk okudulmasını tavsiye ider. Gençler dâimâ Cicéro'nun âsârını mütâla'a itmelilerdir.

Quintilien yetmiş sekiz sene yaşamış ve mîlâddan kırk iki sene sonra vefât eylemişdir. Bunun eseri İnstitution Oratoire tesmiye olunur. Bu eser mu'allimler içun makbûl ve mu'teber bir eserdir.

3.2.1.6.3. Plutarqe

Plutarqe mîlâddan yüz kırk sene sonra vefât eylemiş ve "Education des Enfants" nâmıyla makbûl bir eser te'lîf itmişdir. Bu zât kadınların ta'lîm ve terbiyesini arzu idenlerin birincisidir. Kadın işlerine âdetâ hased idercesine muhabbeti var idi. Âile muhabbetinin ulviyyetinden bahs eyledi. Vâlide ve mürebbiyelerin feylesof olmalarını istedi. Ta'lîm ve terbiyenin ebeveyne mahsûs bir san'at olduğunu söyledi. Çocuklar içun şi'irin lüzûm ve muhessenâtından bahs ider. Hüner ve ma'ârifin icbâr ile değil ihtiyâr ile tahsîl olunacağını güzelce isbât eylemişdir. Hatta bu husûsa dâir şöyle söylemişdir: "Rûh; ısıdılır bir ocak olub doldurulur bir kab değildir." Ta'dâd eylediğimiz zevâtdan mâ'adâ Roma'nın ta'lîm ve terbiyesine hizmet iden birkaç kişi dahâ vardır: Sicéron, Marc Auréle, Atal, Sosiyon, Fabianus, Fronton, Demetrios.

3.2.1.6.4. Cicéro

Sicéron edebiyât ve hitâbetde iştihâr eylediği gibi ta‘lîm ve terbiyede dahi pek çok nâm kazanmışdır. Bunun fazîlet ve iktidârı Roma e‘âziminin (s. 32) iştihârına gölge getirdiğinden kırk üç târîhinde altmış üç yaşında iken katlonulmuşdur.

3.2.1.6.5. Marc Auréle

Frontondan ders okumuşdu. Kendisi bizzât hükümdârlık itmişdir. Tevellüd ve vefâtı (161-180) seneleridir. Ta‘lîm ve terbiye ilmine pek ziyâde merak itmişdi. Velilerin mu‘âveneti mu‘allim ve mürebbiler içun pek fâideli olduğunu söylüyor. Hatta ikide bir de derdi ki: Sabrı dedemden, tevâzu‘u pederimden nezâket ve merhameti vâlidemden öğrendim.

Hülâsa, ulûm-ı tabî‘îye ve hikemiye ile kuvâ-yı akliye içun Aristote’un göstermiş olduğu lüzûm ve ehemmiyet ve Roma’da yalnız sırf fesâhat içun sarf idilen himmet ve gayret nazar-ı dikkate alındığı takdîrde Roma ta‘lîm ve terbiyesinin Atina ta‘lîm ve terbiyesinden pek dûn bulunduğuna hüküm olunur.

3.2.1.7. Kurûn-ı Vusta Yâhûd Cem‘iyet-i Rûhâniye-i Hıristiyaniye Ta‘lîm ve Terbiyesi

Şimdiye kadar kurûn-ı ûla ta‘lîm ve terbiyesiden bahis olundu. Kurûn-ı ûla dört bin dört yüz seksen seneden ibâretdir. İddi‘â olunur ki küre-i arz mîlâddan dört bin dört sene evvel halk olunmuş sonra Hazreti İsa (s. 33) aleyhisselâm tevellüd idub dört yüz yetmiş altı sene geçtikden sonra Garbî Roma hükûmeti inkırâz bularak kurûn-ı vustaya başlanılmışdır.

Kurûn-ı ûla zamânı bir hayli müddet devâm eylediği cihetle Roma hükûmeti gibi büyük hükûmetler teşekkül itmiş ve bu sâyede ta‘lîm ve terbiye ilmi büyük tebeddülât ve ıslâhâta uğramışdır. Kurûn-ı vusta devri kurûn-ı ûla zamânına nisbetle hiç hükmünde olduğu gibi kurûn-ı ûlaya nazaran kurûn-ı vusta pedagojisi yine hiç mesâbesindedir. Kurûn-ı vusta on asır ya‘ni bin senelik bir zamândır. Bin dört yüz elli üç senesinde İstanbul şehri Osmânlılar tarafından fetholunarak kurûn-ı vusta devrine nihâyet virilmişdir. Dimek oluyor ki (476) ve (1453) seneleri arasında mürûr

iden evkât ve eyyâm kurûn-ı vustadan ma‘dûd olub ta‘lîm ve terbiye ilmi bu kadar bir zamân içinde vakit bulub terakkî itmeğe muvaffak olamamışdır. Dördüncü asırdan on altıncı asrın evâiline kadar fikr-i beşer terakkî idecek yerde tedennî eylemişdir. Bu tedennîye sebebiyet viren ahvâl şundan ibâretdir: (1) Skolastik usûlü; (2) barbarlık hücûmu (3) büyük hükûmetlerin adem-i teşekkülü (4) derebeylik belâsı (5) kütub ve resâil yoksuzluğu (6) darb ve tehdîdin iltizâmı (7) Katolik kilisesinin müdâhale ve ta‘assubu (8) mu‘allim ve mürebbilerin gururu.

Skolastik usulü, kıyâs-ı mantıkî ile hakîkati aramak anlaşılmaz cümle ve ibâreler yazmak, tecrübe ve ameliyâtdan sarf-ı nazar idub mevhûm, mübhem ve muğlak lakırdı söylemek ve akıl ve hikmete mürâca‘at itmeksizin başkaların fikir ve mütâla‘alarını ale’l-‘amyâ kabûl eylemek mesleğinden ibâretdir. (s. 34) Bu mesleğin ulûm ve fünûn, kavâ‘id ve kavânînini tas‘îbâta düşürerek gençlerin mekâtibden nefret itmelerine bâdi olmuşdur.

Garbî Roma Hükûmetinin inkırâzından sonra barbarlar bütün Avrupa Kıt‘asını dehşet içinde bırakarak herkes cân, mâl ve ırz ve nâmûsundan emîn olmadığı cihetle tahsîle vakit bulamaz oldu. Barbarların hücûmundan ufak hükûmetler istifâde iderek Roma boyunduruğundan kurtulmuşlar ve derebey hâline girmişlerdir. Hâlbuki mekâtibin küşâdı ve hüner ve ma‘ârifin ta‘mîmi külliyetli mebaliğe ve bunun tedâriği ise büyük bir nüfûz ve iktidâra mütevakkıf idüğünden bi’t-tabi‘ ma‘ârifin ta‘mîm ve te’mîni tedennîye yüz tutdu.

Derebeylik belâsı ta‘lîm ve terbiyenin terakkîsine karşu az bir belâ değil idi. Beyler yekdiğerine marbût ve mesûliyet-i müteselsile ile mesûl olduklarından dâimâ harb ve darba dâir işler ile meşgûl olmağa ve git gide harb ve darb ve ahz-ı intikâm tahayyülâtıyla sermest olub hüner ve ma‘ârifden nefret eylemeğe mecbûr bulundular.

Kurûn-ı vustada matba‘acılık olmadığından kütub ve resâil heb el yazısıyla satılur idi. El ile birçok kitâblar yazılamayacağı gibi yazılanlar dahi bi’t-tabi‘ pek bahâlı füruht olunur idi. Bu iki mahzûr üzerine hüner ve ma‘ârif heveskârları me’yûs kalarak batâetle vakit geçirmeğe mecbûr oldular. Kurûn-ı vusta mu‘allim ve mürebbileri psikoloji ilmine âşinâ olmadıklarından hilm ve mülâyemet ve rıfk ile muhabbeti muzır addiderek mekteblerinde hatt-ı hareket olarak darb ve tehdîd

iltizâm idilmişdi. Gençler mu‘allimlerin hiddet ve şiddetinden tevehhüş idub dayak altında ölmekden ise hudûd boyunda ölmek cihetini ihtiyâr eylediler. Kurûn-ı vusta mektebleri hakîkaten cellâd (s. 35) hâne kesilmişdi. Şâkirdânın velilerine karşu mu‘allimler şu yolda idâre-i kelâm iderler idi: Ya adam ideriz ya öldürürüz! Bunları adam itmek vazîfemizdir. Ta‘lîm ve terbiyelerine son derecede çalışacağız. Sizi memnûn itmeğe borçluyuz. İtmez isek vicdânen ve cidden mahzûn ve mükedder oluruz. Mesleğimiz ciddiyet ve hüsn-i niyetden ibâretdir. Ehass-ı âmâlımız mülk ve millete halûk ve mütefennin gençler yetiştirmekdir. Çocuklara mektebi sevdirmek ve muhabbet ve şefkat ile mu‘âmele itmek mu‘allimlik şânındandır. Gibi teşvîkâmiz söyledikleri sözler aslen hayâl ve hâtıra gelmez idi.

Kurûn-ı vusta zamânında beyân olunan esbâbdan dolayı mektebler açılamadığından her manastır bir mekteb hâline girmiş ve ta‘lîm ve tedrîs râhiblere virilmişdi. Râhibler muta‘assıb bulunmağla beraber zâten kilisenin tenbîhâtı hâricine çıkamazlar idi. O vaktin Katolik kilisesi ise Aristote’nun ba‘zı muğlak âsârına teveccüh göstermiş idi. Manastırlarda dâimâ mantık okunur ve mantık kitâblarında münderic kelime ve ibâreler üzerine mücâdeleler idilir idi. Ta‘akkul ve muhâkeme aslen câiz değil idi. Aristote’nun mantıkındaki kelimelerden birisi meselâ müfred iken cem‘ veyâ cem‘ iken müfred yapılsa derhâl bir münâza‘a zuhûra gelub mütecâsire dürlü dürlü ezîyetler idilir ve âilesi küfür ile mahkûm olur idi. Usûl-ı tedrîs herkes içun bir idi. Usûl hâricine çıkan veyâhûd arkadaşlarından evvel icâzetnâme viren râhib kilise nazarında mesûl tutulur idi. Ta‘assub mücâdelâtının had ve hisâbı yoğ idi.

Altıncı asrın evâhirine doğru tahsîle gereği gibi bir durgunluk geldi. Doğru ibâre okur az adama tasâdüf olunur idi. Bunlar da (s. 36) ne olduk delisi oldular. Yanlarına varub söz söylemek mümkün değil idi. Gurûr ve azimetle herkesin menfûru oldular. Yüzlerini görmemek de bir ders idi. Gurûrlarından nâşi derebeylerin gazabına uğrayarak her birisi bir tarafa çekilub kalmışdır.

Kilise rüesâsından altı zât ta‘lîm ve terbiyenin kadir ve kıymetini anlamışlar ve elden gelen himmeti diriğ itmemişlerdir. Bunların isim ve tevellüd ve târîh ve vefâtları şudur:

1-Sen Atanaz : 296 - 373

2-Sen Gragoar : 327 - 379

3-Sen Bazil : 329 - 379

4-Sen Benua : 529 - 592

5-Sen Ogustin : 604 - 660

6-Sen Anselm : 1033 -1109

Kilise rüesâsından mâ‘adâ ta‘lîm ve terbiye ilmine birkaç kişi dahâ hizmet itmişdir: (1) Harun er-Reşîd, (2) Şarlman (3) Alkuan, (4) Abalar, (5) Jerson, (6) Anaas.

Harun er-Reşîd, Hülefâ-yı Abbasiyeden olub 795'de[82] tevellüd itmiş ve 809 târîhinde vefât eylemişdir. Bu zât ta‘mîm ve intişâr-ı ma‘ârif husûsunda fevka'l-‘âde bezl-i himmet eylemişdi. Bağdâd'da bini mütecâviz mekteb ve medrese açmış ve yüz binlerce ulemâ ve fudalâ yetiştirmişdir. Meşhûr Şarlman ile ta‘mîm-i ma‘ârife dâir muhâbere ider idi. Harun er-Reşîd'in hilâfeti zamânında Arabi olarak te'lîf edilen kütub ve resâilin had (s. 37) ve hisâbı yoğ idi. Bu kitâblar muahharan elsine-i garbiyeye tercüme olunarak on altıncı asrın intibâhına sebeb olmuşlardır. Harun er-Reşîd ma‘ârifin ta‘mîm ve intişârını teshîl eylemek üzere müellifine kitâb sikletinde altun verir idi.

Şarlman, Fransa hükümdâranından birisidir. Yedi yüz kırk ikide tevellüd itmiş ve yetmiş iki yaşında vefât eylemişdir. Bu da Harun er-Reşîd gibi fevka'l-‘âde muhibb-i ma‘ârif idi. Sarâyında bir mekteb açdı ve çok def‘alar mektebe girub çocuklar ile beraber ders okur idi. Dâimâ mülhakâta umûmî emirler yazub ma‘iyet ve bendegânına ma‘ârifin lüzûm ve ehemmiyetini ve mekâtibin küşâd ve tezyîdini tavsiye eyler idi. Bir gün zâdegânı huzûruna celb ile "okuyub yazmak öğrenmez iseniz pederlerinizin yerine geçerim" diye tahsîl-i ma‘ârife teşvîk eyledi.

[82] Abbasi Halifesi Harun Reşid'in doğum tarihi 763'tür.

Alkuan, Şarlman'a mu'allimlik eyledi. Fevka'l-'âde teveccühünü kazandı. Ma'ârif işlerine bakdı. Dünyânın ilk ma'ârif nâzırı bu zâtdır. Kendisi âlim olmağla beraber umûr-ı ma'ârifin hüsn-i idâresinde bir hayli mahâret ve fetânet göstermişdi. Târîh-i tevellüd ve vefâtı (735-804) seneleridir.

Abalar, kurûn-ı vustanın en büyük mu'allimidir. Fikri gâyet açık idi. Kuva-yı akliyenin tevsî'i lüzûmundan bahs eyledi. Arkadaşlarına hayr ve şirk tefrîkini tavsiye idub Skolastik usûlünü ref' eylemek istedi. Kilise tarafından protesto idilub inzivâya çekildi. Şâkirdânı arkasına düşdü. Başına üç binden ziyâde talebe toplandı. Papalık makâmını endişeye düşürdü. Ezhân-ı umûmîyece bir küşâyiş hâsıl oldu. Altmış üç yaşında iken bin yüz kırk ikide vefât eylemişdir. (s. 38)

Jerson, ta'lîm ve terbiyeye dâir epeyce bir fikir peydâ eylemişdi. Hilm ve mülâyemet tarafdârı idi. Zamânının usûl-ı tedrîsinden şikâyet eyledi. Mu'allimin peder ve vâlide makâmına kâim olduğunu söyledi. Ufak bir terbiye kitâbı yazdı. Ulûm ve fünûna dâir birçok risâleler te'lîf eyledi. Şi'ir ile romandan aslen hoşlanmaz idi. Tevellüd ve vefâtı (1363-1429) senelerine müsâdifdir.

Anaas, İtalyalı bir âlimdir. Ta'lîm ve terbiyeye dâir bir eser yazdı. Târîh ve coğrafya gibi ulûm ve fünûnun lüzûm-ı tahsîlinden bahs eyledi. Tevellüdü 1405 ve vefâtı 1464'dedir.

Devlet-i ebed-müddet-i Osmâniye on ikinci asrın evâhirine doğru[83] teşekkül eyledi. Selâtîn-i izâm hazerâtı kurûn-ı vusta mesleğine aslen peyrev olmayarak şerî'at-ı İslâmiye ahkâmına tevfîkan hüner ve ma'ârifin ta'mîm ve intişârına cidden bezl-i himmet buyurmuşlardır. Osmân Gâzi hazretlerinin mekâtibi, Sultân Orhan hazretlerinin kavânîni, Hüdâvendigâr Gâzi hazretlerinin ilm ve irfânı, ilk zamândaki Yeniçeri Ocağının intizâm, terbiye ve itâ'ati ve Kara Halîl gibi bir hakîmin zekâ ve isti'dâdı nazar-ı dikkate alındığı takdîrde ma'ârif-i cedîdenin müessisleri Osmânlılar olduğuna şübhe yokdur. (s. 39)

[83] Osmanlı Devleti on üçüncü asrın sonlarına doğru 1299 yılında kurulmuştur.

3.3. KISM-I SÂNÎ

3.3.1. Kurûn-ı Uhra Ta‘lîm ve Terbiyesi “On Altıncı Asır”

Mebâhisi: Erasme. 2- Rabelais. 3- Ramus. 4- Montaigne. 5-Cizvitler. 6- Oratoire. 7- Port Royal. 8- Comenius.

3.3.1.1. Erasme (Erasmus)

Erasme 1467’de tevellüd idub 1536’da vefât eylemiş ise de efkâr ve mütâla‘ât‌ı on altıncı asır mürebbilerinin efkâr ve mütâla‘âtına tevâfuk eylemekde olduğundan asr-ı mezkûr meşâhîri meyânında addidilmişdir. Kendisi fazl ve irfânıyla Felemenk hükûmetinde iştihâr eyledikden sonra Avrupa’da dahi nâm kazanmışdır. Âsâr-ı kalemiyesi ta‘lîm ve terbiye ilminin ta‘mîm ve intişârına münhasırdır. Kurûn-ı vusta mu‘allimlerinin etvâr ve harekâtına pek çok i‘tirâz eylemişdi. Darb ve tehdîd tarafdârı olan mu‘allim ve mürebbileri cinnetle mahkûm iderek şâkirdânın hakkını müdâfa‘a itmekle iftihâr ider idi. Bir makâlesinde demişdir ki: Mu‘allimlerimiz hem hâkim (s. 40) ve hem de cellâddırlar. Şâkirdânın münâza‘alarını fasliderken dâimâ cezâ tarafını iltizâm iderek hemen kamçı ve değneğe mürâca‘at ile muhâkemeye hitâm virirler. Bunlar ya‘ni mu‘allimler az okumak bildiklerinden kendilerini hâriku’l-‘âde bir şey zanniderler merkeb ne kadar gerilse ve derisi ne kadar arslan derisine benzese yine merkeb olub hiçbir vakit arslan olamaz. Dimek ister ki zamânında yaşayan mu‘allim ve mürebbiler lâyıkıyla tahsîl itmeyince yalnız gurûr ile mu‘allimlik ve mürebbilik sıfatını hâiz olamazlar.

Filhakika Erasme’ın zamânında yaşamış olan mu‘allim ve mürebbiler gâyet âdi idiler. En çoğu feylesof sıfatını takınarak nezâfet ve tahârete aslen dikkat itmezler idi. Saçları omuzlarına kadar uzanmış, yüzü gözleri su görmemiş ve üst ve başları kir ve pas içinde kalmışdı. İlm-i mantık kavâ‘idine tatbîk itmeyince lakırdı söylemezler idi. Husûsî ve umûmî cem‘iyetlerde ve vücûdlarıyla iftihâr idilmek lâzım geldiğini tekrâr tekrâr ve bilâ-hicâb söyleyerek bu sûretle herkesi bıkdırıb usandırırlar idi. Ekserisi doğruca imlâ yazamaz idi. Meselâ ilm-i hisâbdan a‘mâl-ı erba‘adan başka bir şey bilmezler idi. Dâire-i ma‘lûmât bu derecede dar iken musâhabet esnâsında kâffe-i ulûm ve fünûndan dem urulur idi. Tefâhür o derecede ileri varmış idi ki

ecdâdının hüsn-i hattıyla iftihâr iden bulunur idi. Gurûr ve cehâlet ise meşa ve hareketlerinden anlaşılur idi.

Erasme mu‘âsırlarının gurûr ve cehâletini i‘lân ve teşhîr itmekle beraber ta‘lîm ve terbiye ilmini bir esâs metîn üzerine te’sîs eylemeğe çalışır idi. Kendisi edebiyâta meraklı idi. Teşbîh ve hayâl gibi muhessenât-ı edebiyeye hizmet iden ulûm ve fünûnu tavsiye eyledi. Cicéro’nun âsârını gice (s. 41) gündüz mütâla‘a ider idi. Bundan da maksadı edebiyâtda yed-i tûla sâhibi olub o misillü âsârın te’lîfine muvaffak olmak idi. Yoksa yazdığı makâlâtda Cicéro’nun cümle ve ibârâtıyla efkâr ve tasavvurâtını aslen isti‘mâl itmemişdir. Erasme’ın kavline nazaran büyük bir edîb veya mu‘allimin üslûb-ı ifâdesi taklîd idilmeli fakat kelime, ibâre, fıkra, cümle ve efkâr ile mütâla‘âtı kat‘an sirkat veya istinsâh olunmamalıdır. Edîb veya mu‘allim olacak zât güzelce düşünmeli ve taklîd itmek veya ka‘bına varmak istediği zâtın âsârı gibi âsâr-ı makbûle vücûda getirmeğe çalışmalıdır.

Mu‘allimlerin hüsn-i intihâba mâlik olmalarını arzu ider. Mu‘allimler ciddi âsârın mütâla‘asıyla imrâr-ı evkât itmelilerdir. Ulûm-ı dîniyeden sonra mütâla‘aları felsefeye müte‘allik kütub ve resâile hasridilmelidir. Bu misillü âsâr-ı ciddiyede bile yine hüsn-i intihâb lâzımdır. Mu‘allim arı gibi olmalıdır; en güzel eserleri bulmalı ve istihsâl ideceği efkâr-ı makbûleyi kendi fikrinde dahi muhâkeme iderek dahâ mükemmel bir hâle ifrâğ ve ifâde eylemelidir. Arı bin çiçekden bin dürlü mahsûl aldığı hâlde yine aldığı mahsûlâtı kendi batnında ıslâh idub bal yapar ve balı dahi peteklere vaz‘ ider.

Erasme i‘tirâzâtının bir kısmını kızların ta‘lîm ve terbiyesine hasreyledi. Güzel temennâ iden ve efendim diyen kızın hüsn-i terbiyesine hüküm olunamayacağını iddi‘â eylemişdir. Kızların terbiyesini zihninde bir kat dahâ büyüterek onlardan büyük büyük vazîfeler intizâr olunduğunu gösterir.

Erasme gâyet fakîr idi. Kazandığı parayı Rumca kitâbların tedâriğine sarf ider idi. Kitâb tedâriğini elbiseye tercîh eylediğini gören olmuşdur. Erasme Katolik kilisesinin aleyhinde bulundu. Protestan (s. 42) mezhebinin zuhûruna sebeb bu zâtdır. “Luther” Katolik mezhebinin aleyhinde bulunduğu vakit Erasme ile hemfikir

olduğunu söylemişdir. Binâen-aleyh "reforme" yi yumurtlayan Erasme ve yumurtayı kıran Luther'dir.

Erasme gâyet insâniyet-perver bir zât idi. Feylesof olmadığı hâlde bir feylesofdan iyi düşünürdü. (Bir Prensin Ta'lîmi) nâmıyla bir eser yazdı. Bu eseri meşhûr Şarlken'e takdîm eyledi. Eserin mündericâtı gâyet insâniyet-perverâne ve hayırhahâne yazılmışdır.

Hayırhah olmayan gencin serkâre geçirilmemesini istirhâm ider. (Lomariaj Karatin) ismiyle bir eser dahâ yazdı. Bu eserde kadınlar ile peder ve çocukların ta'lîm ve terbiyesinden bahs olunuyor. Erasme ister ki kadın bir san'ata mâlik olmalı ve peder çocuklarıyla dâimâ ünsiyet idub onlara ahvâl-ı âleme dâir ma'lûmât virmelidir. Evlâdına lakırdı söylemeyen, evlâdını yanında oturtmayan, evlâdıyla seyâhate çıkmayan ve evlâdına sûrat iden peder pederlik hukûkunu inkâr itmiş olur.

Erasme, (Reforme) ya'ni Protestan mezhebinin zuhûr ve terakkîsine hizmet eylediği gibi (Rönesans) ya'ni intibâh-ı ulûm ve fünûn müsebbiblerinin en birincisidir. Elsine-i atîka ile ulûm ve sanâyi'-i hâzıranın lüzûm ve fevâidini âleme duyuran Erasme'dir. Latin lisânına pek ziyâde merakı var idi. Bu lisânın tahsilini teshîl eylemek üzere birçok lügât ve risâleler yazdı.

Gice mütâla'asının sıhhate muzır olduğunu söyler idi. Kendisi ale's-sabâh kalkub mütâla'a ve te'lîf-i âsâr ile meşgûl olur idi. Târîh, hisâb, hendese, hikmet, târîh-i tabî'î ve coğrafya derslerine (s. 43) muhabbeti olub bu misillü ulûm içun ne gibi kitâblar mütâla'a idilmek iktizâ itdiğini (Ratione Studii) nâmıyla bir eser yazdı.

Mekteblerde evvelâ edebiyâta ve sonra ulûm ve fünûna çalışılmak lâzım geldiğini ve biri edebiyâta ve diğeri ulûm ve fünûna mahsûs olmak üzere iki nev' şehâdetnâme virilmek iktizâ itdiğini en evvel söyleyen Erasme'dir. Erasme, âsârı mütâla'aya şâyân bir müellif ve taklîde şâyeste bir mu'allim ve mürebbidir.

3.3.1.2. Rabelais

Rabelais on altıncı asır mu'allim ve mürebbilerinin reisidir. Tevellüdü Rönesans'a yakındır. Yetmiş sene yaşamış ve 1553'de vefât eylemişdir. Kendisi

Fransalı olub (Telem) manastırında vakit geçirmişdir. Rûhban mesleğine dâhil iken rûhban aleyhinde bulunmuşdur. Beşeriyete büyük bir inkılâb virmek istedi. Fakat meslekdaşlarının şerrinden korkar idi. Bir müddet sükûtu ihtiyâra mecbûr oldu. Maksadını ihfâya çalışdı. Dâimâ bir fırsat gözedir idi. Nihâyet intibâh zamânına dahâ vakit olduğunu anladı. Ta‘lîm ve terbiye içun tasavvur eylediği inkılâbı fi‘ile çıkarmağa mecbûr göründü. İstediği gibi muvaffak olamayacağını hissidince tasavvurâtını bir tarz-ı ahere dökdü. Şöyle ki:

Rabelais (Gargantua) ve (Pantagruel) ismiyle bir eser kaleme aldı. Bu eser ismi gibi garîb bir eserdir. Roman şeklinde yazılmış ise de (s. 44) Gargantua “dev” kadar bir çocuk olub romanda bunun ta‘lîm ve terbiyesiyle uğraşılıyor. Gargantua şahsen ve şeklen garîb olduğu gibi ahlâk ve terbiyece dahi garîbdir. Kurûn-ı vusta zamânında görülen ahlâk-ı seyyie ve garîbe hep Gargantua’ya fıtraten virilmiş gibi gösteriliyor. Rabelais’nin böyle bir romandan maksadı istiğrâb içun olsun eserini halka okutdurmak ve bu vesîle ile ta‘lîm ve terbiye ilmini ıslâh eylemek idi. Hakîkaten Gargantua hayretle mütâla‘a olunmuş ve Rabelais tarafından mutasavver olan nüfûz ve te’sîri hâsıl eylemişdir.

Rûhban tâkımı Rabelais’nin fikrini anladı ve eserin ihrâk ve men‘-i intişârına karâr virdi. Lakin Gargantua az bir müddet içinde varacağı ellere varmış ve ihrâkı mümteni‘ hâline girmişdir. Gargantua garîb ve mudhik bir sûretde yazılmamış ola idi hem intişâr idemeyecek idi ve hem de sâhibinin mahv ve i‘damına sebebiyet virecek idi. Rabelais kurûn-ı vusta ile mu‘âsırlarının ta‘lîm ve terbiyesini istihzâ eyledi. Ta‘bîrât-ı mudhike ile kendilerine nezâfet ile tahâreti tavsiye idub murdâr ve nâ-pâk bir vücûdda ilmin yerleşmeyeceğini söyledi. Kadınlardan esâretin ref‘iyle haklarında eser-i ihtirâm gösterilmesini arzu eyledi. Bütün Avrupa ve bâhusûs Fransa dârü’l-fünûnlarını Skolastik cünhasıyla mahkûm iderek yeni başdan teşekkül eylemelerini tavsiye eylemişdir. Kıyâs-ı mantıkîyenin dâimâ mîzân-ı hakîkat olamayacağını bilfi‘il gösterdi. Rabelais kurûn-ı vusta ve mu‘âsırlarının seyyiâtını beyân itmekle iktifâ itmedi. Her neye i‘tirâz itdi ise onun ıslâhına çalışdı ve muvaffak da oldu. Doğrusu da budur. Fenâlığı herkes bilir ve fakat ıslâhına çalışmaz veyâhûd çalışıyor da muvaffak olamaz. (s. 45)

Rabelais Gargantua'yı yirmi yaşına kadar fenâlık içinde büyüdür ve kurûn-ı vusta fikrine hizmet ider. Yirmi yaşına girdikden sonra Gargantua gördüğü ve nefsinde tecrübe eylediği fenâlıkların önünü almak çarelerini düşünür. Rabelais'nin ta'lîm ve terbiye ilmine olan intisâb ve ihtisâsı Gargantua'nın ikinci terbiyesinden ya'ni yirmi yaşından sonra anlaşılur. Rabelais talebesinin nezâfet ve tahâretine fevka'l-'âde dikkat ve i'tinâ ider, yatakdan kalkarken Gargantua yüzünü yıkamağa, saçını taramağa, elbisesini süpürüb temizlemeye ve günde üç dört def'a bol su ile kol ve ayakların tathîr eylemeğe mecbûrdur. Yıkandıktan sonra bağçeye çıkub semâya nazar idecek ve ecrâmın mevki' ve vaz'iyetlerinden bir fikir alacakdır. Sonra kiliseye gidub va'z dinleyecek ve avdetde ba'zı derslerle meşgûl olacak idi. Ta'âmda Rabelais şâkirdleriyle beraber oturur ve tıbb ile fünûn-ı sâireye dâir sohbetler iderdi. Yemekden bir iki sâ'at geçdikden sonra bi-tekrâr tedrîsâta başlanılur ve akşamüstü gezmeğe gidilur idi. Tenezzüh zamânı boş geçirilmez idi. Ulûm-ı hikemiyeye dâir tecrübeler yapılur ve mevâlîd-i sülüseye müte'allik numûneler taharri idilir idi. Rabelais Gargantua'ya boş yere adım atdırmaz idi. Akşamüstü Gargantua el ve koltuklarını nebâtâta âid numûneler ile dolduracak idi. Ta'âmdan sonra bitekrâr bağçeye çıkılır ve ecrâmın vaz'iyetlerine nazar olunur idi. Gargantua'nın elinde dîne dâir bir kitâb yoğ idi. Cenâb-ı Hakk'ın vahdâniyetiyle azameti ecrâmın nizâm ve intizâmından anlatdırılır idi. Uykudan evvel gündüz dersleri tekrâr olunacak idi. En ufak ve en kolay bir şey yine bin kere tekrâr idilecekdi. (s. 46)

Giceleri Gargantua Rabelais ile beraber ba'zı zarîf, mütefennin tuhfegu ehibbâya gidecekdi. Yağmurlu ve kış günlerinde Gargantua evde kalacak ve fakat boş duracak değildir. Ya bir san'at ile meşgûl olacak veyâhûd resim ve jimnastik gibi şeyler yapacakdır. Gargantua içun belli başlı bir kitâb yokdur. Kitâb yerine tarassuda mürâca'at olunur. Gargantua her şeye dikkat itmeğe mecbûr idi. Gördüğü şeyi lâyıkıyla tedkîk idecek idi ve bilmediği bir şey var ise mu'allimine soracak idi. Fakat ba'zı şeyleri kendiliğinden keşf eylemek vazîfesiyle mükellef bulunur idi. Rabelais haftada üç gün talebesini alub hükûmet ve çarşuya götürecek idi. Hükûmetde mahkemelere girub hâkim ve avukatların ifâdelerini dinleyecek ve haklı ile haksızı Gargantua ile beraber muhâkeme eyleyecek idi. Çarşuda fabrika, mağâza ve eczâhâne ve bunlara mümâsil ebniye ve emâkine girecek ve onlara âid tarassudâtda bulunacak idi. Gündüzki meşhûdât akşamları hülâseten tekrâr idilecek idi.

Gargantua ayda bir kere sahrâya gidecek idi, orada oynayacak, gülecek, sıçrayacak, bağıracak, çağıracak, yuvarlanacak ve ufak şeyler ile meşgûl olmayacak idi. Rabelais içun mekteb gâyet kolay olacak idi. Çocuk mektebde istediğini yapacak idi. Mücâzât ve mükâfâta lüzûm görmüyor. Çocuğu hâriku'l-'âde serbest alışdırmak ister, mektebde oğlan ile kız bir yerde olmasını arzu ider, şu şartla ki kız on beş yaşını mütecâviz olmamalıdır.

Rabelais Gargantua'ya mûsîki, resim, edebiyât, târîh-i tabî'î, hikmet, hey'et, Rumca, Latince, İbranice, Arabca ve Keldanice öğretmek fikrindedir. (s. 47)

Rabelais Frenklerin (Lison Deşuz) ya'ni ma'lûmât-ı mütenevvi'a dinilen dersin mucididir. Bu dersin îcâdıyla kurûn-ı vusta mevhûmâtına nihâyet virildi. Tarassud, tecrübe ve âlât ve edevât muhabbeti tezâyüd eyledi. Fikr-i beşer karanlık bir odadan çıkub nûra gark olmuş bir salona girdi. Ta'lîm ve terbiye ilmi birden bire teceddüd ve terakkîye yüz tutdu. Kuvâ-yı akîle meydâna çıkarıldı ve kavâ'id-i tedrîsiye sâyesinde ulûm ve fünûnun tahsîli kolaylaşdırıldı. Rabelais'nin ismi hürmet-i mahsûsa ile zikrolunmalı ve eseri umûmî ve husûsi kütübhânelerde bulundurulmalıdır.

Rabelais mekâtib içun zamânı taksîm ve şimdiki programları keşf ve îcâd eyledi. Bir hatâsı var ise o da terbiye-i ahlâkiyeye pek ziyâde ehemmiyet virmemesidir. Eserinde ayruca bir ahlâk dersi görülmüyor. Vâkı'â Gargantua'nın sû-i ahlâk sâhibi olması mümkün değil idi. Zîrâ yanından ayrılmaz idi. Ma'amâfih böyle güzel yazılmış bir eserde ahlâk içun dahi birkaç söz söylenmeli idi. Rabelais mükemmel bir ahlâk kitâbı yapmağa muktedir bulunduğuna şübhe yokdur. Bir de oğlan ile kızların bir yerde bulunmasını münâsib göremeyeceğimiz âşikârdır. Avrupa'da böyle bir usûlün cereyânı mümkün ise de İslâm olan memâlikde kabil-i icrâ değildir.

Tabî'atın nizâm ve intizâmından Cenâb-ı Hakk'ın ulviyyet ve azameti anlaşılacağı derkâr ise de mekteb çocukları içun bir akâid kitâbının vücûdu lâzımedendir. Avrupa mekteblerinde buna ehemmiyet virilub memâlik-i Osmâniyede olduğu gibi orada dahi dîne dâir bir tâkım risâleler tertîb olunmuşdur. Rabelais'nin hicvi gâyet müessirdir. Kendisi şâ'ir değildir. Fakat hayâli pek parlakdır. (s. 48)

3.3.1.3. Ramus

Ramus Fransalı bir feylesofdur. İlm-i sarfda fevka'l-'âde yed-i tûlâsı var idi. 1502'de tevellüd idub 1572'de maktûlen vefât eyledi. Kendisi gâyet serbest fikirli bir zât idi. Aristote'nun âsârına alenen i'tirâz eyledi. Kilise ile bütün kurûn-ı vusta muta'assıblarını galeyâna getirdi. Reformeyi takdîr idub ta'mîm ve intişârına cidden mu'âvenet gösterdi. Protestanlığın zuhûruyla fikirlere büyük bir terakkî geleceğini söyledi. Dârü'l-fünûn ile mekâtib-i mütenevvi'a mu'allimlerinin aleyhinde bulundu. Skolastik usûlünden sarf-ı nazar eylemelerini tavsiye eyledi. Efkâr-ı hakîmâne ve uslûb-ı ifâdesi sâyesinde pek çok şöhret kazandı. İktidâr ve iştihârı rüfekâsını ye'se düşürdü. Hasen sûretle Fransa'dan def' ve teb'îdi veyâhûd bir fırsatın zuhûruyla katl ve i'dâmı herkes tarafından arzu olunur idi. Ramus düşmanlarının arzusunu bildiği hâlde yine sükût itmez idi. Fransa içun büyük bir intibâh ve tebeddül ister idi. Bu uğurda hiçbir şeyi esirgemez idi. Paris dârü'l-fünûnunda akıl ve hikmete muvâfık bir hey'et dersi okudulmak üzere Fransa Ma'ârif Nezâreti'ne beş yüz lira takdîm eyledi. Bu para 1568 senesinde teslîm olunub bu himmete de fenâ bir fikir virildi. Parisçe çok kîl ve kâle bâdi oldu. Ramus her ne fedâkârlıkda bulundu ise de hüsn-i niyetini bir dürlü anlatamadı. Nihâyet 1572 senesinde (Saint Barthélemy)de ya'ni 24 Ağustos 1572 târîhinde Protestanlar üzerine hükûmet tarafından hücûm idilerek o sırada Ramus dahi katlonulmuşdur. (s. 49)

Rabelais ile Montaigne nazariyâtla tevağğul idub Ramus ise nazariyât ile beraber ameliyâtda bulunmuşdur. Kendisi birkaç sene mu'allimliklerde istihdâm olunmuş ve iktidâr ve liyâkatini fi'ilen isbât eylemişdir. Ramus skolastik usûlünden nefret itmişdi. Ta'lîm ve terbiye içun (Ramisem) nâmıyla bir usûl ihdâs itmişdir. Ramisem akıl ve hikmet ve tecrübe ile ameliyâta müstenid bir usûldür. Bir kâ'ide içun laekal on misâl ve beş ameliyât gösterilmesini tavsiye ider. Lisân-ı Fransevi'ye mahsûs olarak bir sarf kitâbı yapdı. Bunda fasîh cümleler ve fâideli misâller derc eyledi. Fransızcanın ıslâhıyla ta'mîmine muvaffak oldu. Paris Dârü'l-fünûnu'nda Latince, Rumca ve İbraniceden ziyâde Fransızcaya ehemmiyet virilmek lâzım olduğunu söyledi. Gösterdiği lüzûm ve ehemmiyeti hükûmete kabûl etdirdi. Ramus'un programı üzerine bir program yapılarak mezkûr dârü'l-fünûnda elsine-i

muhtelifeden başka ulûm-ı tabî‘îye, edebiyât ve felsefe gibi birçok dersler dahâ kabûl ve tedrîs olundu.

Ramus’un ilm-i hukûk ve ilm-i tıbb gibi mühim ve âli derslere fevka’l-‘âde merakı var idi. Şimdiki mekâtib-i âliyenin mûcidi Ramus’dur. Mu‘allimlere hükûmet tarafından ma‘âş tahsîs olunmasını isteyen ve bu husûsu en evvel mevki‘-i icrâya koyan bu zâtdır. Ta‘yîn itdirdiği muvazzaf mu‘allimler sâyesinde Ramus Fransa hukûk, tabâbet, ulûm ve fünûn, elsine ve edebiyât mekteblerini pek ziyâde ıslâh idub hatta bizzât bulunduğu mektebde iki binden ziyâde talebe ictimâ‘ eylemişdi. İlm-i mantıkı bugünkü hâle koyan Ramus’dur. Aristote’nun mantıkı hâriku’l-‘âde ve taklîdi nâ-kabûl bir eser zannolunur idi. Hâlbuki bu mantıkda fevka’l-‘âde bir şey yoğ idi. (s. 50)

Ramus mantıkın akıl ve hikmet üzerine müesses olmasını ve kıyâs gibi kavâ‘idin fevâidi ikinci derecede bulunacağını söyledi. Bu i‘tirâz katline sebeb olmuş ise de Ramus i‘tirâzının semeresini görmeğe muvaffak oldu.

Ramus bir çiftçi çocuğu idi. Sabâvetini fakr ve zarûret içinde geçirdi. Bir mekteb çocuğuna hizmetçi olumuşdu. Bu hizmetde iken husûsi olarak birçok şeyler tahsîl eyledi. Fransızlara hürriyeti öğreten ve Fransa ma‘ârifini şereflendiren bu çiftçi çocuğudur.

Hüsn-i hizmet ve gayretine karşu Ramus Fransa hükûmetinden mükâfât bekler iken mücâzâta uğradı. Katlolunduğu zamân cenâzesi hakîrâne ve haysiyet-şikestâne bir sûretde mekteb kapularında gezdirildi. Ramus ta‘lîm ve terbiye üzerine hiçbir eser yazamadı. Bunun sebebi de Ramus’un her şey ile iştigâl eylemesi ve eser yazmağa vakit bulamamasıdır.

3.3.1.4. Montaigne

Montaigne, Rabelais derecesinde mâhir ve zeki bir mu‘allim ve mürebbidir. Dâimâ hilm ve mülâyemet tarafdârı olub mekteblerden darb ve tehdîd ve habis ve tevkîfin kaldırılmasını tavsiye ider. Mektebin her tarafında meserret eseri görülmelidir. Dershânelerde çiçekler bulundurulmalı ve giren çıkanlar asla (s. 51)

mahzûn bir hâlde bulunmamalılardır. Mu‘allimler ittifâk üzere yaşamalılar ve şâkirdâna karşu bir muhabbet-i pederâne ile mütehassis olmalılardır.

“Lezese” ve “İnstitüsiyon de Zanfan” nâmıyla iki eser yazmışdır. Bu iki eserde mu‘allimîn ile şâkirdân hakkında pek çok fâideli vesâyâ ve nesâyih derc idilmişdir. Mu‘allimler âlim olmakdan ziyâde tahsîl-i ilme salih bir zekâya mâlik olmaları evlâdır. Zamânında yaşayan mu‘allimlere pek çok i‘tirâz itmiş ve kütub ve resâil ile yükledilmiş merkeblere benzetmişdir.

Mu‘allim talebeye iyi ve fâideli şeyler öğretmeli, iyi şeyleri sevmeğe teşvîk itmeli ve görüb işitdikleri şeyleri lâyıkıyla muhâkeme idebilmek iktidârını virmelidir. Mu‘allim çocukların ahlâk ve meşrebini eyuca anlamalı ve meşreb ve mişvârlarına göre idâre ve terbiye itmelidir. Ta‘lîm ve tedrîsden maksad çocuğu feylesof, muhâkim ve âkil yapmakdır. Tahsîl, mekâtibe mahsûs olmayub husûsi olarak tahsîl-i ilm itmek mümkündür. Mu‘allim okutduğu dersi dâimâ hülâsa itmeli ve suâl ve cevâb tertîbiyle şâkirdânın defterlerine kayd ve tahrîr itdirmelidir. Şâkird hâfıza ile değil hâkime ile tahsîl-i ilm itmelidir. Lâyıkıyla anlatdırılan ders suhûletle zabtolunur ve hiçbir vakit unudulmaz. Akıl mi‘de gibidir, anlamadığı şeyleri hıfz idemez. Hâm meyve hazmolunamaz ve mi‘deye mazarrat îrâs ider. Mu‘allim ders okutdururken dâimâ şübheli bulunmalıdır, ya‘ni virdiği ders şâkirdân tarafından zabtolunub olunmadığını tahkîk ve tedkîk itmelidir. Mu‘allime şübhe, ilmden ziyâde fâidelidir. Mu‘allim kitâb veya defter ile dershâneye girmemelidir. Gösterdiği ve yapdığı tecrübe kitâb yerini tutmalıdır. Çocuk her sabâh tenezzühe çıkarılmalı ve dâimâ târîh ve târîhe müte‘allik makâleler okumalıdır. Târîh çocuğun ahlâkına (s. 52) metânet virir bir dersdir. Çocuğun vücûdu ahlâkı gibi metîn ve rasîn olmalıdır. Çocuk ata binmeli, ava gitmeli, arkadaşlarıyla güleşub koşmalı, dâimâ jimnastik yapmalı, silâh kullanabilmeli, çalgı çalmalı ve her eğlence ve oyuna mahâret kesbitmelidir. Çocuk o kadar rekâbete ri‘âyet itmeli ki fenâlıkda bile arkadaşlarına galebe çalabilmelidir. Çocuğa her şey öğredilmeli ve her meslekden bir fikir virilmelidir. Vücûdu dayağa ve sıcak ile soğuğa alışdırılmalı ve sa‘y ve ikdâm kendisi içun en birinci jimnastik olmalıdır. Ezâ ve cefâya alışan çocuk ikdâm ve hayra dahi alışacağına şübhe yokdur. Mu‘allim kâ‘ide ve da‘va nâmıyla çocuğa hiçbir şey söylememelidir. Meselâ lisân, sarf ile değil konuşarak öğretdirilmeli ve lisân-ı millî lâyıkıyla ta‘lîm itdirildikden

sonra milel-i mütecâvire lisânlarına başlatılmalıdır. Çocuk vâlidesinden alınmalı ve köy veyâhûd diğer münâsib bir mahalde büyüdülmelidir. Montaigne bizzât köylerde terbiye idilmiş olduğundan köy âlemini ziyâde sever ve bâhusûs nahîf çocuklar içun bilhâssa tavsiye ider.

Montaigne kızların ta‘lîm ve terbiyesine dâir hiçbir fikirde bulunmuyor. Anlaşılan âile muhabbetini anlamamış idi. Ma‘amâfih pederinden görmüş olduğu ta‘lîm ve terbiyeyi dâimâ takdîr ider idi. Montaigne asrının mektebleri aleyhinde bulundu. Kendisi (Bordeaux) şehrinde (Guyenne) mektebinde ikmâl-i tahsîl eylemişdi. Bulunduğu mektebin usûl-ı tedrîsini beğenmez idi. Mu‘allimlerin iktidârsızlığı, pederinden mükemmel sûretde tahsîl eylemiş olduğu Latincenin unudulmasına sebebiyet virdiğinden fenâ hâlde cânı sıkılur idi. Bu fikir hâtırına geldikçe mekâtibe karşu olan şikâyetini bir kat dahâ artırır idi.

Montaigne tahsîl içun bir mahal ta‘yîn itmiyor. Çocuk leylî (s. 53) mekteblerde fenâ hâlde sıkılur ve tahsîlden nefret ider. Nehâri usûlü nazarında hiç idi. Çünkü darb ve tehdîd âdet hükmüne girmişdi. Husûsî tahsîli bir iki kere tavsiye eyledikden sonra muahharan bundan dahi şikâyet itmeğe başladı. Ebeveynin merhamet ve şefkatine karşu çocukların ikdâm göstermeleri imkânsız göründü. Montaigne gibi Rabelais dahi leylî usûlünün aleyhinde idi. Her ikisi bilâhare İngiltere’de ihdâs olunan (tonorial) usûlünden bihaber bulundu.

Montaigne’nın fikrine göre evvel be-evvel çocuğun kuvâ-yı akliyesi meydâna çıkarılmalı, isti‘dâdı ne ise anlaşılmalı ve mesleği isti‘dâdına nazaran ta‘yîn idilmelidir.

Montaigne Rabelais’nin mesleğine muhâlefet itdi. Çocuğa hikmet ve hey’et okutmakdan ilm-i ahlâk okutmak evla olduğunu söyledi. Çok şeyler üzerine Rabelais’nin fikri Montaigne’nın fikrine tevâfuk itmiyor.

Birincisi ulûm ile sa‘y ve ikdâmı ve ikincisi ahlâk ile istirâhatı tavsiye ider. Rabelais’nin fikrine nazaran çocuk ulûmun künh ve gavâmızına vâkıf olmalı ve hiçbir dakîka boş geçirmemelidir. Montaigne ise bu fikrin aleyhindedir. Bu zâta göre çocuk her şeyden sathî bir fikir almalı ve günde birkaç sâ‘at zihni hâli bırağmalıdır.

Bu iki zât arasında vuku‘ bulan ihtilâf mukâren-i hakîkat değildir. Bizim fikre göre çocuk yedi sekiz sene bilcümle ulûm ve fünûnla iştigâl itmeli ve sonra öğrendiği ulûm ve fünûndan birisine intisâb idub o ilmin iktizâ eylediği meslekde yed-i tûla sâhibi olmalı ve ara sıra ulûm-ı sâireye göz gezdirmeli ve yevmî gazeteleri mutâla‘a iderek ahvâl-ı âlemden bi-haber bulunmamalıdır. Rabelais şâkirdine hukuk (s. 54) ve tıbba dâir bir fikir virir idi. Montaigne ise tahsîl-i âliden bir fikir peydâ idememişdir. Bu iki zâtı en ziyâde işgâl iden hâkimenin tahkîm ve tevsi‘i mes’elesidir. Hâkeme kuvâ-yı akliyenin en mühimi olduğu cihetle onun tahkîm ve tevsî‘ine ne kadar himmet olunsa sezâdır, insânı insân iden kuvve-i hâkemedir. Muhâkemesiz insânın ilminden istifâde olunamayacağı beyândan mustağnidir. Montaigne kuvve-i hâkemeye takviyet virmek içun çocukların âlim ve fâzıl adamlar ile ihtilât eylemelerini arzu ider. Rabelais gibi bu da seyâhat tarafdârıdır. Fakat Rabelais’den ileri vararak seyâhatle coğrafya ilminin tahsîl olunacağını iddi‘â ider. Montaigne Sokrat’ın mesleğini sever ve Plutarke ile Senak ve Cicéro’nun âsârını mütâla‘a ider idi. Bu âsârı mütâla‘a eylemesinden anlaşılıyor ki Montaigne hem ahlâkiyyûndan ve hem de feylesof fikirli bir zât idi. Menfa‘at-ı zâtiyesinin mağlûbu bulunduğundan Rabelais’den bir mertebe dûn addidilmekdedir. Elli dokuz sene mu‘ammer olmuş ve 1592 târîhinde vefât eylemişdir.

Montaigne, Şarron, Labeusi ve Taburu nâmında üç kişi ile muhâberede bulunur idi ve ta‘lîm ve terbiyeye dâir bunlar ile te‘âti-i efkâr ider idi.

Birincisi (Lasajis) ismiyle bir eser yazdı. Bu eserinde âlimin hakîm ve hakîmin âlim olamayacağını iddi‘â ider. İkincisi fikirli bir adam idi. Montaigne’e bir hayli mektûblar yazub ba‘zı mektûblarında akıl ve hikmete muvâfık sözler bulunur. Üçüncüsü Montaigne’nin âsârını mütâla‘a itmekle mahzûz olur ve Montaigne’e âdetâ meddâhlık ider idi.

Rabelais ile Montaigne’den sonra ta‘lîm ve terbiye ilmi üç büyük hey’et-i (s. 55) ilmiyeye intikâl eyledi. Ma‘amâfihi on altıncı asrın pedagojisini ıslâh iden bu iki zâtdır.

3.3.1.5. Les gésuites (Cizvitler)

Cizvit, İsa Şirketi dimekdir. Bu şirket Katolik mezhebini muhâfaza itmek fikriyle teşekkül itmişdir. Müessisi İspanyalı (İnyas de Loyola) nâmında zâdegândan biridir. İnyas bir ordu kumandanı idi. Fransızlar İspanya'ya hücûm itdikleri vakit İnyas Pamplona şehrini müdâfa'a eylemiş ve esnâ-yı müdâfa'ada cerîhadâr olmuşdu. Bir müddet hânesinden dışarı çıkmamış ve yarasından pek çok zahmetler çekmişdir.

Yarası eyu olmağa başlayınca İnyas harb kitâblarını terk iderek İncil-i şerîfe hasr-ı evkât eyledi.

Katolik mezhebine bir hizmet itmek arzusunda bulundu. Zamânın îcâbâtı arzusunun icrââtına mâni' oldu. O vakit Protestan mezhebi terakkîye yüz tutub Katolik mezhebine bir durgunluk gelmişdi. İnyas askerlik elbisesini terk ile dilenci kıyafetine girmiş ve Kuds-i şerife varub Katolik mezhebinin himâye ve müdâfa'ası içun tarafdâr peydâ itmek teşebbüsâtında bulunmuşdur. Me'yûsen avdet idince Roma'ya gitmiş ve Papa Üçüncü Paul'dan bir şirketin teşkîline dâir ruhsat taleb eylemişdir. Bir hayli mümâne'atdan sonra maksadına nâil oldu. Cizvit şirketi zâhiren çocukların ta'lîm ve terbiyesiyle meşgûl bulunuyor ise de matmah-ı nazarı dîn-i Îseviyenin ta'mîm ve intişârına münhasırdır. (s. 56)

Cizvitler i'âneten cem' ve tedârik eyledikleri mebâliğ ile mektebler küşâd ve çocukları meccânen kabûl eylemişlerdir. Cizvit şirketi bir ittihâd ve ittifâk-ı ciddi üzerine müesses bir şirketdir. Şürekâ beyninde nizâmlar yapılmış ve her birisi dîn ve ma'ârif uğrunda fedâ-yı cân eyleyeceğine kaviyyen söz virmişlerdir. Cizvitler birkaç kişiden ibâret iken elli sene zarfında otuz bin kişiye bâliğ olub yalnız Paris ile mülhakâtında on dört bin şâkird cem' eylemişlerdir. Mürûr-ı zamânla Cizvitler; Ferer, Agustin, Dominiken, Lazarist ve Kapusen isimleriyle birçok şu'belere taksîm olunmuşlardır. Her şu'benin bir reisi olub bir şu'beye mensûb olanlar reisin re'yine tâbi' oldukları ve şu'benin mesleğine göre her Cizvit râhiblik, vâ'izlik veyâhûd mu'allimlik vazîfesiyle mükellef bulunuyor. Şu'be rüesâsından kimisi Roma'da ve kimisi Paris'de ikâmet eylemekdedir. Cizvitler, râhiblik, Fererler mu'allimlik ve Kapusenler vâ'izlikle müştehirdirler. Şu'ubât-ı mezkûre efrâdından ba'zıları memleketden memlekete dolaşırlar, Katoliklik mezhebine dâir va'azlar iderler ve

(misyoner) tesmiye olunurlar. Katolik mezhebi içun misyoner bulunduğu gibi Protestan mezhebine mahsûs olarak misyonerler tertîb olunmuşdur.

İnyas, cesûr ve ezâ ve cefâya mütehammil ve tahsîl-i ilme mukaddem ve müste‘id bir zât idi. (Sorbon) Dârü’l-fünûnunda ikmâl-ı tahsîl eylemiş ve otuz yaşında iken Latin lisânına merak idub mükemmelen tahsîline muvaffak olmuşdur. (1491)de tevellüd idub (1556)da vefât eylemişdir.

Loyola’nın vefâtından sonra Cizvitler şirketlerini bozmayarak bil‘akis ıslâhına çalışmışlardır. (1599) târîhinde (Ratio Studiorum) (s. 57) unvânıyla bir eser kaleme alub mezkûr eserde mekteblerine mahsûs ulûm ve fünûnu program tarzında derc eylemişlerdir. Cizvit hey’et-i ilmiyesi râhiblik ile mu‘allimliği bir yere cem‘ eylemek istediğinden ta‘lîm ve terbiye üzerine başlıca bir hizmet idememişdir. Cizvitler okudukları dersi aynen ezberlerler ve kuvve-i hâkimeye ehemmiyet virmezler idi. Dâimâ Latincenin terakkîsine çalışurlar ve Aristote’nun muğlak mantıkından ayrılmazlar. Felsefe, ahlâk ve edebiyât dersleri mekteblerinde kabûl idilmiş ise de ulûm-ı edebiyeden ma‘dûd olan târîh dersi kâmilen terk olunmuşdur. Vakitlerini tahlîlât ve terkîbât-ı sarfiye ve nahviye ile geçirirler ve Hazreti Îsa aleyhiselâma muhabbet itmekle iftihâr iderler. Cizvit mektebine giren çocuk kimse ile ihtilât itmeyecek ve ebeveyniyle nâdiren görüşecek idi. Cizvitler çocuklara karşu gâyet hassâs ve merhametli görünürler ve nâdiren hiddet ve şiddete mürâca‘at iderler. Darb ve tehdîd Cizvit mekteblerinde memnû‘ idi. Buna lüzum-ı kat‘i görüldüğü takdîrde hâricen bir kavi adama mürâca‘at olunur veyâhûd mekteb derûnunda ayruca bir darb me’mûru bulundurulur idi. Cizvit hey’etine mensûb olan mu‘allim ve mürebbiler nâzik, terbiyeli ve suhûlet-i ifâdeye mâlik idiler. Cizvitler mücâzât ile mükâfâtın hüsn-i isti‘mâlini ve mekâtibin inzibâtını fevka’l-‘âde taht-ı te’mîne almışlar idi. Mektebin idâre-i dâhiliyesi halîfelere muhavvel idi. Mu‘allimler halîfelere nezâret iderler ve bilcümle şâkirdânı teşvik-âmiz sözler ile rekabete düşürürler idi. Cizvitler içun birinci, ikinci ve üçüncü gibi sınıflar ve rütbeler yoğ idi. Bir sınıfa Kartaca diğerine Roma ismini virdikleri gibi sınıf başına meselâ Pol Amil ve Katun gibi bir tâkım şanlı şöhretli (s. 58) unvânları virirler idi. Cizvitler; sükût, intizâm ve itâ‘ate ziyâde dikkat iderler idi. Çocuklar ile beraber tenezzühe çıkarlar idi ve fakat senede üç dört gün mektebi ta‘tîl idub bundan başka ta‘tîl yoğ idi. Cizvit

mekteblerinde tiyatro ve komedya gibi zevkiyyât ve huzûzâta ziyâde ehemmiyet virilur idi. Çocuklar aktör ve aktiris vazîfelerini îfâ iderler ve selis lakırdı söylemeğe alışurlar idi. Bu hürriyetle beraber çocuklar nisâya dâir sohbet itmeyecekler ve kadınların yüzüne bakmayacaklar idi. Bir gün iki seneden beri evlâdına hasret kalmış bir kadıncağız mektebe geldi, oğluyla uzun uzadıya lakırdı itmek istedi; oğlu başını kaldırub vâlidesine bakmadı; nihâyet "Kadın olduğunuzdan sizinle görüşmeye ma'zûrum" diyerek cebren vâlidesinin ağuş-ı şefkatinden ayrılub dershâneye girmişdir. Cizvitler bu garîb hâller ile kendulerini sevdirmemeğe ve Ferer ve Kapusen gibi şu'ubât-ı sâirenin teşekkülüne bâdi olmuşlardır.

Cizvitler bir müddet Fransa toprağından ihrâc olunmuşlar ve eski parlaklıklarını gâib eylemişler ise de yine cem'iyetleri büsbütün dağılmayub elân bâkîdir. Şimdiki Cizvitler eskilere nisbetle dahâ mu'tedildirler. Eskiler hükûmet işlerine kadar müdâhale itmeğe uğraşdılar.

On altıncı asır Cizvitleri tenvîr-i efkâra hizmet itmemişler ise de mekteblerinden pek büyük adamlar şehâdetnâme almışdır. Montesquieu, Voltaire, Moliere, Konda ve Descartes Cizvit mekteblerinde ikmâl-ı tahsîl eylemişlerdir. Cizvit hey'et-i ilmiyesi tahsîl-i ibtidâi, tahsîl-i tâli ve tahsil-i âli ile uğraşmış ise de tahsîl-i tâli ya'ni i'dâdi sınıfı mekâtibi Cizvitler tarafından ıslâh olunarak bu günkü hâle getirilmişlerdir. (s. 59) İmdi tahsîl-i âli Rabelais'nin; tahsîl-i tâli Cizvitlerin ve tahsîl-i ibtidâi Protestanların yâdigârıdır. Cizvit şirketinde en ziyâde iştihâr iden zevât beşdir: Loyola, Jovansi, Salmeron, Lene, Fransua Kasavine.

Bâlâda beyân olunduğu gibi Fererler Cizvitlerin bir şu'besi makâmındadırlar. Bunlar rahibliğe karışmayub etfâlin ta'lîm ve terbiyesiyle meşgûldürler. İdâre ve usûl-ı tedrîsleri gâyet güzeldir. Tabî'atları yumuşak ise de ciddiyet, kanâ'at ve fedâkârlıkları ziyâdedir. En muktedirleri üç yüz ğuruş ma'âşa râzıdır. Ferer nâmını taşıyan ve bugünkü günde ta'lîm ve terbiye ile iştigâl iden on beş bin kişi vardır. Bunlar kıtâ'ât-ı hamsenin her bir tarafında intişâr iderek üç bin kadar mekâtibe mâlikdirler. Yalnız memâlik-i Osmâniyede otuzdan ziyâde mükemmel mektebleri vardır. Bu fırkanın müessisi (Fransua Delasal) nâmında biridir. Fererler i'âne ve zengîn çocuklardan aldıkları cüz'î ücretler ile kanâ'at idub ta'mîm-i ma'ârife vakf-ı vücûd eylemişlerdir. Fererler leylî usûlüne meraklıdırlar. Paris'de Fererler

mektebinde bin iki yüzden ziyâde leylî talebe bulunur. Fererler cem‘iyetleri nâmına kitâblar tertîb ve te’lîf iderler ve bu sâyede pek çok para tedârik eylemekdedirler. Te’lîf eyledikleri kütub ve resâile cem‘iyet nâmını verirler. Şimdiki nâmları (F.I.J) dir ki Ferer Ayrleyd Josef dimektir. Ayrleyd Josef cem‘iyet reisinin ismidir. Fererler ulûm ve fünûnun kâffesine mahsûs olarak birer kitâb te’lîf ve tertîb eylemişler ve bu sûretle ulûm-ı riyâdiyeyi fevka’l-‘âde teshîl itmişlerdir. Fererler el işlerine ve bâhusûs hayvânât ve nebâtâta dâir olan koleksiyonların tertîbine pek ziyâde (s. 60) mâhir ve müste‘iddirler. Kâdı köyü Fererler mektebinin mevâlîd-i sülüseye müte‘allik olan müzehânesi şâyân-ı temâşâdır.

Kendimiz dahâ güzelini tertîb idemezsek Fererler tarafından Belçika’da basdırılan mekâtibin usûl-ı tedrîsiyle inzibât-ı dâhilisine dâir olan iki cild kitâbın mekteblerimize mahsûs olarak lisânımıza tercüme olunması lâzımdır zanniderim. Şu kadar ki mezkûr iki eseri tercüme eyleyecek zât az çok psikoloji ilmine vâkıf bulunmalıdır. Aksi hâlinde müelliflerin meziyet-i ilmiyeleri zâyi‘ idilmiş olur. Fererlerin bir kusûrları var ise o da Cizvitler gibi (Ratio Studiorum) ve (Le Konstitusion) misillü sırf mesleğe müte‘allik esâslı bir eser neşr eylememeleridir.

Cizvit hey’et-i ilmiyesinin tevessü‘ünden sonra Avrupa’da felsefe fikri intibâha yüz tutdu. Nazariyyât ile ameliyyât nazar-ı dikkate alınmağa başladı. Palisi, Vezal, Pare, Stralpen, Bacon, Bruno, Galile, Kampanlila, Kepler, Harvey, Gassendi, Descartes ve Hobbes gibi büyük feylesof ve mudakkikler zuhûr eyledi. Medeniyet perdesi birden bire açılıyordu. İsimlerini saydığımız zâtlar birer sûretle hizmet idub nâm kazanmışlardır. Bacon (Novum Organum) nâmıyla bir eser yazdı; tahlîl ve terkîb usûllerini îcâd eyledi. Descartes (Lametod) makâlesinde Bacon’un fikrini bir kat dahâ izâh idub insânlara düşünmek ve arîd ve amîk muhâkeme itmek usûlünü öğretdi. Velhâsıl Cizvitler on altıncı asırda haylice çalışmışlar ve yalnız felsefe, ahlâk ve edebiyât gibi ba‘zı mühim dersleri ileri getirmişlerdir. Münâsebet gelmiş iken hey’et-i ilmiye hakkında bir iki söz söyleyelim: (s. 61)

Avrupalılar ma‘ârifin ta‘mîmini Cizvit ve Fererler gibi ba‘zı şirketlere haml ve isnâd itmek isterler. Biz Cizvitlerin kanâ‘at ve fedâkârlığını inkâr idenlerden değiliz. Şu kadar var ki ru-yı zemînde dîn uğrunda çalışan, evâmir ve ahkâm-ı ilahiyeyi köylere kadar ta‘mîm ve intişâr itdiren, ta‘mîm-i ma‘ârif fikrine binâen

medrese köşelerine çekilen, meccânen gençlere ders okudan, tahsîl içun dünyânın bir ucundan öbür ucuna kadar koşan tahsîlin derecât-ı muhtelifesini mütesâviyen kucaklayan, mülk ve devlete mütefennin ve hamiyetli vezirler yetişdiren, ulûm ve fünûnun teshîli içun yüz binlerce kitâb te'lîf iden ve fakr ve zarûrete boyun egub ta'lîm ve terbiyenin ta'mîmini ta'cîl eyleyen a'sâr-ı sâbıkadaki hey'et-i ilmiye-i İslâmiye olduğuna da şübhe yokdur, Endülüs, Bağdad, Şam, Mısır ve İstanbul ulemâsının fedâkârlıkları birçok husûslarda Cizvitlere tefevvuk ider. Ta'mîm-i ma'ârif uğrunda en evvel şirketler teşkîli lüzûmunu ve bu lüzûmun icrâatını meydâna koyan kavm-i necîb Arabdır. Selâtîn-i izâm hazerâtı bir şirket-i ilmiye makâmında olan medrese usûlünü Arablardan ziyâde iltizâm buyurarak feth eyledikleri memâlik ve buldânda birer medrese ve tedrîse numûne olmak üzere her medrese civârında birer de mekteb inşâ itdirub bu sûretle ma'ârifin ta'mîm ve intişârını taht-ı te'mîne almağa bezl-i himmet eylemişlerdir. Hey'et-i ilmiyemizin mükemmeliyetine dal olmak üzere elân kâim olan medreselere atf-ı nazar olunsun. (s. 62)

3.3.1.6. Oratoire

Oratoire, Roma'da (1550) senesinde Saint Philip tarafından teşkîl edilmiş bir hey'et-i ilmiyenin ismidir. Saint Philip'in maksadı ba'zı ma'lûl ve bivayeganı muhâfaza ve himâye itmek idi. Bir müddet geçdikten sonra Saint Philip ma'lûl ve bivayeganı himâye itmek fikrinden sarf-ı nazar iderek hey'et-i a'zâsını gençlerin ta'lîm ve terbiyesiyle mükellef kıldı. Hey'etin ilk a'âzâsı bir tâkım genç ruhbândan ibâret idi. Bu gençler hem çocuklara meccânen ders okudurlar ve hem de kilise kapusuna çıkub halkı ibâdete da'vet iderler idi. O zamân halkı ibâdete davet iden şübbâna Oratoryen nâmı virildiğinden hey'et (Oratoire) unvânıyla iştihâr itmişdir. Oratoire a'zâsı az müddet zarfında terakkî idub Roma'da bu unvân ile resmî bir idârenin teşkîline karar virildi.

Oratoryenler Katolik mezhebine dahâ ziyâde hizmet itmek üzere Fransa'da dahi bir şu'be açmağa teşebbüs itdiler. (1611) senesinde (Bérulle) nâmında bir râhib Paris'e gelub (Saint Honoré) sokağında yine o unvân ile bir şu'be küşâd eyledi.

İhtilâl-ı kebîr zamânına (1789) kadar Oratoryenler Fransa'da ikâmet eylemişler ise de ihtilâl esnâsında cem'iyetleri mahv idilmişdir.

1852 târîhinde ba‘zı ma‘ârif tarafdârânı bi-tekrâr Oratoryenlerin ictimâ‘ını hükûmet-i mahalliyeden taleb iderek eski unvânın tebdîliyle cem‘iyetin teşekkülüne müsâ‘ade olundu. Elyevm eski Oratoire’a (Oratoire de lima gule konspesiun) nâmı virilmekdedir. Oratoryenler Cizvitlere muhâlefet (s. 63) itdiler. Mekteblerinde lisân-ı umûmî olarak Fransızca lisânı kabûl idilmiş ve Cizvitlerin Latincesi âdî bir ders hâline bırağılmışdır. Oratoryenler yarım sâ‘at kadar ders okudurlar ve bu müddet zarfında şâkirdâna mütenevvi‘ dersler gösterirler idi. Oratorie’da ulûm ve fünûna ziyâde ehemmiyet virildiği gibi târîh dersi dahi pek ziyâde nazar-ı dikkate alınmışdır. Oratoryenler Cizvitlere galebe çalmağa muvaffak oldular. Cizvit mekteblerinde câri olan tiyatro ve usûlü Oratorielarda aslen kabûl idilmemişdir. Oratoryenlerin ahass-ı âmâlı hürriyet ile kuvve-i hakimeyi tevsî‘ eylemekden ibâret idi. Buna muvaffak olmak üzere Eflatun, Aristote, Saint Augustinus ve Descartes gibi e‘âzimin âsârını okutmağa çalışurlar idi. Hâfızaya takviye virmek içun oratorielarda her sabâh şâkirdâna mu‘teber bir eserden birkaç satır ezber itdirilur idi. Bu usûl fevka’l-‘âde makbûl ve mu‘teber bir usûldür.

Oratoryenler teşrîn-i evvel ibtidâsında tedrîsâta başlarlar ve Ağustos’un on beşinde mektebleri ta‘tîl iderler idi. Oratorieların en çoğu leylî olduğundan şâkirdân velileriyle dâimâ görüşdürülmez idi.

Oratorieların idâre-i dâhiliyeleri mu‘âvinlere virilmiş idi. Mu‘allimler mu‘âvinlere nezâret eyledikleri gibi mu‘allimlere dahi müfettişler nezâret ider idi. Cizvitler gibi Oratoryenler dahi hilm ve mülâyemet tarafdârı olub mekteblerinde darb ve tehdîde dâir hiçbir şey yoğ idi. Oratoryenler nazarında mekteb bir ufak hükûmet idi.

Bir hükûmet içun politika usûlü ne derecede gözedilur ise mekteb ve şâkirdân içun dahi o derecede gözedilmelidir. Şâkirdânı yumuşatmak (s. 64) ve nezâkete alışdırmak içun Oratorielarda dans ve musikiye müsâ‘ade olunmuşdu. Oratoryenler rekabete pek ziyâde meraklı bulunduklarından mu‘allimlere, şâkirdân gibi sınıf terfi‘ itdirirler idi. Bu usûl iyi bir usûl değil idi. Çünkü bu usûl ile mütehassıs mu‘allimler yetişdirmek gayr-i kâbildir.

Oratorielarda elsine ve edebiyât cihetine pek ziyâde ehemmiyet virilür idi. Öğretdirilen elsine yekdiğerine mukâyese itdirilüb cümlesinden bir fikr-i umûmî çıkarılır ve bu sâyede Fransız lisânının nevâkısı ikmâl olunur idi.

Oratorielarda şâkirdâna ders yazdırmak ve defter tutdurmak usûlü kat‘iyen memnû‘ idi. Her mu‘allim okutduğu dersi defa‘âtle tekrâr eylemeğe ve şâkirdâna ders esnâsında öğretmeğe mecbûr idi. Bu usûl mustahsendir. Mu‘allim şâkirdânın sa‘y ve ikdâmına asla güvenmeyüb okutduğunu tekrâr ile dersi etrâflıca ve hâfızadan silinmeyecek sûretde belletdirmelidir. Oratoryenler (Juilli) ve (Mans) nâm mahallerde birer mekteb açub bu iki mekteb-i numûne makâmında olmak üzere fevk’al-‘âde ileri getirilmişdir. Juilli ve Mans mekteblerinde ulûm ve fünûn ile berâber Latin ve Rum lisânlarına pek ziyâde ehemmiyet virildi. Ve bu iki lisân üzerine ba‘zı kitâblar te’lîf eyledi.

Cizvitler başlı başına idâre olunarak hükûmetden hiçbir şey intizâr itmezler idi. Oratoryenler ise hükûmete arz-ı ihtiyâc idüb meşhûr (Richelieu)nın himâyesine mazhar olmuşlar idi.

Oratoryenler yekdiğeriyle müttefik olub dâimâ cem‘iyetlerinin terakkisini (s. 65) düşünürler ve bu uğurda hiçbir şey esirgemezler idi. Ahlâk ve terbiyece Cizvitlere fâik idiler, çünkü Cizvitler mürâîliğe meyyâl bulundular.

Oratorie mekteblerinden pek büyük adamlar yedişdirilmişdir. En meşhûrları şunlardır: Richard Simon, Mascaron, Masiyon, Malebranche, Dono, Lelon, Fuşa, Thomassen ve Lami.

Lami (Anterotiin sur le Sianes nâmıyla bir eser yazub usûl-ı tahsîl ve tedrîsden bahs eylemişdir. Lami felsefe ilminin sûret-i tedrîsine dâir ayrı bir çığır açdı.

3.3.1.7. Port-Royal

Port Royal, Paris civârında kadınlara mahsûs bir manastır idi. Sonraları bu manastır rahibelerin elinden alınarak Katolik mezhebine mensûb Jansenist fırkası rûhbanına teslîm idildi. Jansenistler Cizvitlerin ta‘lîm ve terbiye üzerine olan nüfûzu

ve te'sîrini çekemeyerek (1643) târîhinde (Petit Jekul) nâmıyla birkaç mekteb küşâd eylemişlerdir. Jansenistler Port Royal'de inzivaya çekilüb ufak çocukların ta'lîm ve terbiyesine vakf-ı vücûd eylediler. Bunlar Cizvitlerden yarım asır sonra işe başladıkları hâlde ta'lîm ve terbiye ilminde Cizvitlerden ziyâde iştihâr iderek Fransa ma'ârifini avuç içune aldılar; mektebleri biri zükûra ve diğeri inâsa mahsûs olarak iki kısma münkasım bulunur idi. Münzeviler Oratorie (s. 66) ve Cizvit şirketlerini gölgede bırakmak yolunu tutmuş iken nihâyette muvaffak olamadılar ciddiyet ve hüsn-i niyet üzere iş görmek fikrine hizmet eyledikleri hâlde rakiplerinin ifsâdât ve tezvîrâtını dâimâ ehemmiyetsiz tutmak istediler. Hâlbuki Cizvitler mürâilik sâyesinde avâmın teveccühünü kazanarak Jansenistleri çürütecek eslihayı tedârik eylemişlerdir. Paris dâhilinde bir vuku'ât zuhûr etse müsebbipler Port Royal manastırından çıkarılur idi. Saf münzeviler müdâfa'a-i hukûk cihetini Cenâb-ı Hakka havale eyleyerek Cizvitlerin tezvîrâtına karşu söz söylemek istemezler idi. On Dördüncü Louis siyâsî ve mezhebî karışıklıkların önünü almak içun Port Royal şirketinin dağılmasını emir eyledi. (1711) senesinde münzeviler başka manastırlara nakl idilmiş ve talebe ile emr-i tahsîlde bulunan binlerce zükûr ve inâs velilerine teslîm olunmuşdur.

Port Royal cem'iyeti Avrupa ma'ârifine en ziyâde hizmet iden cem'iyetlerin birincisidir. Port Royal'de çocuk az şey ezberleyecek ve çok şeyler anlayacak ve kelime yerine fikir ile meşgûl olacak idi. Port Royal'de mecbûri olarak hiçbir şey yoğ idi. Ders zamânlarında çocuklar bir ağaç altına veyâhûd bir su kenarına gidub ders okuyacaklar idi. Kış zamânında bağçelere ve su kenarlarına gidub ders okumak mümkün olmadığından mekteb derûnunda sun'i manzaralar tertîb olunur idi. Mu'allimler Fransızca ders takrîri iderler ve gâyet kolay cümle ve ibâreler isti'mâl eylerler idi. Ders esnasında muğlâk ve mühim olarak hiçbir şey söylenilmez idi. Çocuğa bir kâ'ide öğredileceği vakit evvelâ bildiği bir şeye mürâca'at olunur ve bu sûretle bilmediğine nakl-i kelâm idilur idi. Ma'lûmdan (s. 67) mechûle gitmek münzevilerin başluca mesleği idi. Çocukları dikkat ve tarassuda alışdırmak içun Port Royal derûnunda nazar-ı dikkati câlib resimler bulundurulur idi. Teneffüs zamânlarında mu'allimlerden bir kaçı teneffüs mahalline inub duvarlardaki resimlere dâir çocuklara izâhât ve tafsîlât virirler idi.

Jansenistlerin âmâl-ı mahsûsaları çocukları mütefekkir ve muhâkemeli itmek maksadına münhasır idi. Latin ve Rum lisânları içun güzel lugâtler ve muntazam harfler tertîb ve bu iki lisânın tahsîlini hâriku'l-'âde bir sûretde teshîl eylemişlerdir. San'at tedrîsi îcâd iden Jansenistlerdir. Çi fâide ki mekteblerinin idâre-i dâhiliyeleri perişân bir hâlde idi. Kalbleri ne kadar saf ise tabî'atları dahi o kadar gevşek idi, çocukların ufak bir kabâhatini tahkîk idub meydâna koymakdan aciz idiler. Darılmak ve çok söylemek Jansenistlerin işi değil idi. Dâimâ çocukların kabâhatlerini af iderler ve kıyâmeti koparsalar onlara cezâ virmezler idi. Kendileri gâyet mütevazı' olduklarından mükâfât, rekabet ve tefevvuk gibi şeyleri her dâim ehemmiyetsiz tutarlar idi.

Jansenistler insâna fenâ nazar ile bakarlar idi. Ya'ni insân fıtraten muzır yaradılub bunun kusuruna bakmak câiz olmadığını söylerler ve huzuzât-ı nefsâniye ve ukûl ve şurûb gibi ihtiyâcât-ı tabî'îyeyi inkâr itmek isterler idi. Bu fikre karşu fevka'l-'âde uyanık davranmak ve felsefe ile ahlâk gibi ulûma ehemmiyet virmek lâzım iken bil'akis gevşeklik ve mülâyimlik cihetini iltizâm eylemişlerdir. Port Royal münzevileri mutî' ve mütevâzı' gençler, diyânetperver kızlar yetiştirmişler, usûl-ı tedrîsi (s. 68) ıslâh itmişler ve kuvve-i hakimeye takviyet virmişlerdir. Mekteblerine mahsûs olmak üzere sarf ve mantığa dâir mükemmel eserler vücûda getirmişlerdir. Mantık ilmine dâir olan âsâr; ameli, mufassal ve muntazam olarak en evvel Port Royal cem'iyetinde te'lîf olunmuşdur. Jansenistlerin en birinci kânûnları ufak çocukları sevmek, bunlara acımak ve onların ta'lîm ver terbiyeleri uğrunda fedâ-yı cân eylemek idi.

Jansenist mekteblerinde en ziyâde iştihâr iden mu'allimler şunlardır: Berol, Nicole, Lancelot, Guyot, Arnauld, Coustel ve Yenlemun. Berol cem'iyetin müessis-i sânisi addedilüb Nicole dahi (Education Don Prince) nâm eseriyle meşhûrdur. Port Royal münzevileri (Augustinus) nâmıyla bir nizâmnâme yaparak bu nizâmnâme ile idâre olunur idi. Jansenistlerde de pek çok kişi yetişmiş ise de cem'iyetin şerefini artıran ve Fransa edebiyâtına hizmet iden meşhûr (Jacqueline Pascal)dır. Bu zât ulûm-ı riyâziye, hikmet-i tabî'îye ve edebiyât ile felsefede pek çok şöhret kazanmış ve mezkûr ulûm ve fünûna dâir fâideli şeyler ihtirâ' itmiş ve mütâla'aya şâyân eserler kaleme almışdır. Pascal'ın (Le Panse) ve (Letter Provincial) nâmındaki âsârı hemen

tedârik olunarak mütâla‘a idilmelidir. Kendisi Fransalı olub (1623) tevellüd itmiş ve (1662)de vefât eylemişdir.

Fransız lisânında fasih olarak nesren ifâde-i merâm eyleyen bu zâtdır. Avrupa’da Oratorie, Cizvit ve Port Royal cem‘iyetlerine imtisâlen her gün birer cem‘iyet-i ilmiye teşkîl olunmuşdur. Şu devr-i hürriyetde teşkîl kılınan (Mekteb-i Mülkiye Me’zûnları Cem‘iyeti) ve (Terbiye-i Fikrîye ve Ahlâkiye Encümeni) gibi cem‘iyetlerden bu gibi hizmetler intizâr eyleriz. (s. 69)

3.3.1.8. Comenius

Comenius 1592’de tevellüd idub 1671 târîhinde vefât eylemişdir. Kendisi Avusturyalıdır. Ta‘lîm ve terbiye ilminde fevka’l-‘âde intisâb ve ihtisâsı vardı. Çocuğun yaşına göre dersler tertîb eylemiş ve şimdiki program usûlünü îcâd ve ihdâs itmişdir. Comenius derecât-ı muhtelife tahsîlini tavsiye eylemiş ise de ulûm ve fünûnun taksîminde ba‘zı hatâlarda bulunmuşdur. Almanya mekâtib-i ibtidâiyesi Comenius’un usûlü üzere tanzîm olunmuşdu. Çocukları ta‘lîm ve terbiye itmek içun evvela havas-ı hamse; sâniyen hâfıza; sâlisen zekâ; râbi‘an hakime ve ta‘akkuldan başlamak lâzım geldiğini en evvel söyleyen Comenius’dur.

Comenius bir müddet Avusturya’dan tard ve teb‘îd olunarak Almanya’da (Posen) eyâletine ilticâ ve dehâlet eyledi. Bu aralık (Janua Linguarum Reserata) nâm eseri kaleme aldı. Bu eser on iki lisâna tercüme idilerek Comenius’un iktidârı herkes tarafından takdîr ve tasdîk olundu. Comenius’un eseri Arabî ve Farisî lisânlarına dahi tercüme olunduğuna şübhe yok ise de ne nâm ile ve hangi târîhte tercüme idildiğine ve kimin ile yazıldığına dâir bir dürlü ma‘lûmât alamadık. Comenius İngiltere, İsveç ve Norveç ve Felemenk ve Prusya hükûmetleri tarafından da‘vet olunarak memâlik-i mezkûrenin ma‘ârifini taht-ı intizâma almağa muvaffak olmuşdur.

Comenius ta‘lîm ve terbiyeye dâir yedi sekiz eser dahâ te’lîf eyledikden sonra (Amsterdam) şehrinde vefât idub (Jean Jacques Rousseau) zamânına kadar Avrupa mekteblerinin pederi sayılmışdır. (s. 70)

3.4. KISM-I SÂLİS

3.4.1. Kurûn-ı Uhradan Ma-Ba‘de “On Yedinci Asır”

Mebâhisi 1-La Bruyere. 2-Bossuet. 3-Locke. 4-Madame de Moaintenon. 5-Malebranche. 6-L’Abbe Fleury. 7-Fénelon. 8-L’Abbe de Saint Pierre. 9-Rollin. 10-Dumarsais. 11-Lambert

3.4.1.1. La Bruyere

La Bruyere, Fransa ilm-i ahlâk erbâbından birisidir. Tevellüdü (1646) vefâtı (1696) senelerine müsâdifdir. Meşhûr Bossuet’nin tavsiyesi üzerine (Bourbon) Dukasına târîh mu‘allimi ta‘yîn olunmuşdu. Bu hizmette (1680) senesine kadar istihdâm olundu. Bu târîhte şâkirdi teehhül eylemiş ve tahsîl-i husûsiden vazgeçmiş ise de La Bruyere’nin hatırına bir ri‘âyet-i mahsûsa olmak üzere sarâyda beytutet ve ihtiyâr-ı ikâmet eylemesini ricâ eyledi. La Bruyere Rumcaya merak idub lakıyla tahsîl eyledikden sonra (Theophrastus) nâm Yunani Feylesofunun (La Karakter) eserini Fransızcaya tercüme eyledi. Sonra yine o nâm ile kendisi dahi bir kitâb te’lîf (s. 71) idub o vakte kadar mechûl olan liyâkat ve iktidârı herkes tarafından tasdîk olundu. La Bruyere’nin eseri (1688) senesinde neşrolunduğu hâlde kendisi ancak 1693’de akademiya ya‘ni encümen-i danişe kabûl idildi. Ma‘lûmdur ki On Dördüncü Louis ulûm ve fünûn hamisi olub münâsib bir eser ile isbât-ı liyâkat idenleri Fransa encümenine a‘zâ ta‘yîn ider idi. (La Karakter) kitâbında La Bruyere fevka’l-‘âde ibrâz-ı mahâret itmiş ve On Dördüncü Louis zamânında yaşayan bir tâkım ahlâksızların harekât ve sükûnâtını müstehziyâne bir sûretde ta‘rîf ve teşhîr eylemişdir. La Bruyere’nin bu eseri ara sıra şâkirdâna okuddurulmalı ve müellifin fikir ve maksadı izâh ve tefsîr idilmelidir. (La Karakter) eseri mu‘allimler ve mürebbiler içun dahi fâideli bir kitâbdır. La Bruyere mu‘allimler içun fasih ve selis bir lisân ister ve tedrîsâtın eğlenceli olmasını tavsiye eyler. Her çocuk lisân-ı milliden sonra bir lisân dahâ öğrenmeli, az ders okumalı ve ziyâde düşünmelidir. Çocuk dâimâ lisânının hıfzına çalışmalı ve büyüklerin aleyhinde bulunmamalıdır. Çocuk büyüklere karşu gâyet mühteriz ve müctenib bulunmalıdır. Zîrâ iyi söze müdahene ve kötüye mücâdele manası virilur. Mücâdelenin sonu ise dâm-ı felâketdir.

(La Karakter) eserinde La Bruyere'nin ta'lîm ve terbiyeye dâir dahâ birçok efkâr ve mütâla'âtına tesâdüf olunur. La Bruyere'nin Fransa encümenine karşu nutuk tarzında birçok medhiye ve makâleleri vardır. Bunlar mütâla'a idilirken müellifin ta'mîm-i ma'ârif hakkındaki olan arzu ve muhabbeti ve ma'ârifin fevâid ve muhassenâtı bilâ-tarâf anlaşılmış olur. (s. 72)

3.4.1.2. Bossuet

Bossuet, bir avukatın oğludur. (27 Eylül 1627) senesinde tevellüd idub (12 Nisan 1704)de vefât eylemişdir. Meskat-ı re'si (Dijon) şehridir. Birkaç sene Dijon Cizvit mektebine devâm idub sonra ikmâl-ı tahsîl eylemek üzere Paris'e geldi ve ilahiyât darü'l-fünûnundan icazetnâme aldı. İktidâr ve liyâkatı sâyesinde On Dördüncü Louis'nin teveccühünü kazandı ve kralın büyük oğluna mu'allim ta'yîn olundu. (1679) senesine kadar kralzâdenin ta'lîm ve terbiyesiyle meşgûl oldu. (1771) târîhinde encümen-i daniş a'zâlığına tesrîr eyledi. Zekâ ve isti'dâdı her mesleğe müsâ'id idi. Târîh, edebiyât, hitâbet, ilahiyât, siyâsî ve ta'lîm ve terbiye ilmlerinde yed-i tûla sâhibi olmuş idi. Külliyât-ı âsârı elân mütâla'aya şâyândır. Tarz-ı beyânı na-kabûl taklîddir.

(Ma'rifetullah ve ma'rifet-i nefs) nâmındaki eseriyle târîh-i umûmîye dâir olan nutku lisânımıza tercüme idilmeli ve şâkirdâna ezberletilmelidir. Bossouet'nin ma'şûkası ilm-i târîhdir. Bu ilme (nâsih-i hakîm) ve (ilm-i umûmî) unvânlarını virmişdir.

Bossuet, Dauphin ya'ni büyük kralzâdeye mu'allim ta'yîn olunduğu vakit kendi kendine bir program yapmış ve husûsi bir mekûb ile Papa On Birinci İnosan'a göndermiş ve cevâben fevk'al-'âde bir tahsinnâmeye nâil olmuşdu. Program ile mektûb Latince olarak yazılmışdı. Bossuet'nin Latinceye mükemmel sûretde intisâb ve ihtisâsı var idi. (s. 73)

Dauphin pederi kadar zeki ve müste'id değil idi. Tahsîlden hoşlanmaz ve Bossuet'nin vesâyâ ve nesâyihine asla ehemmiyet virmez idi. Mu'allim ile şâkird arasına az müddet içinde bir soğukluk girdi. Dauphin batâet gösterdikçe Bossuet'nin canı sıkılur idi ve kralın ruhsatı üzerine hiddet ve şiddet ve darb ve ta'zîre mürâca'at

ider idi. Dauphin bin def‘a darb idilmiş ve yüz bin kere husûsi odalara tevkîf olunmuşdur. Bossuet mükemmel bir program tanzîm eylediği hâlde programın ahkâmını mevki‘-i icrâya koyamadı. Ta‘lîm ve terbiyede sabır ile hilm ve mülâyemetin yegâne vasıta-i muvaffakiyet olduğunu bilemedi. Hiddet ve şiddetin te’sîriyle Bossuet mu‘allimlikden usanmış Dauphin dahi tamâmıyla istifâde idemeyerek nihâyet kralın sandalyesine oturmaksızın vefât eylemişdir.

Dauphin içun yapılan program akıl ve hikmet ve zamân ile ta‘lîm ve terbiye ilmine muvâfık idi.

En evvel Dauphin’e Allah korkusu öğredildi ve bu maksada mebni (ma‘rifetullah ve ma‘rifet-i nefs) eseri kaleme alındı.

Sabâh ve akşam mütenevvi‘ makâleler yazdırılub merhametin kudsiyyet ve uluviyyetinden bahs olunur idi. Münâsib mevsimlerde Bossuet şâkirdiyle beraber seyâhate çıkar ve Fransa’nın turuk ve buldânını coğrafya fenni üzere gösterir idi. Dauphin her gün Fransa târîhine çalışır idi ve yakın olub târîhine müstenid olan şuhûr ve kasabaları ziyâret ider idi. Gündüz dersleri akşam ta‘âmından sonra tekrâr olunur idi; felsefe dersi yalnız ma‘rifet-i nefisden ibâret idi.

Mantık dersine ziyâde ehemmiyet virilmişdir. Bu ders Eflatun ile (s. 74) Aristote’nun âsârından iktibâs olunmuş ise de muğlâk cümle ve ibârâtdan büsbütün kurtarılmışdı. Mantık derslerinde kıyâs gibi ta‘rîfat ve ıstılâhâta pek az ehemmiyet virilur idi. Kuvve-i muhâkemenin tevsî‘i ve tashîhi mantık derslerinin son neticesi idi. Bu Bossuet’nin kavline nazaran hakimeye takviyet virmeyen mantık, mantık değildir.

Ahlâk dersi içun İncil-i şerifden başka kitâb yoğ idi.

Dauphin, İncil-i şerifin ahkâmıyla amel olmağa mecbûr idi, fakat edebiyât ahlâktan evvel ta‘lîm olunmuşdu.

Hukûk, hikmet, hey’et ve kavânîn-i dâhiliye dersleri programın son senelerine bırakılıyor. Lisân olarak Latinceden gayri ders yoğ idi. Bossuet Rumcaya ehemmiyet virmeyub yalnız edebiyâtından ba‘zı parçalar tercüme ider idi. Tiyatro ve

komedya ve ilm-i musiki Bossuet'nin programında görülmüyor. Vaki'an bu misillü derslere ihtiyâc mess itmez idi. Zîrâ Dauphin'in zekâsı hiçbir şeye müsâ'id değil idi.

Bossuet'nin ta'lîm ve terbiyedeki mahâreti dikkate ziyâde ehemmiyet virmesindedir. Mu'allimler içun dikkatin bâdi-i muvaffakiyet olacağını söyledi. Çocuk hatâ işlediği içun değil, dikkat itmediği içun ta'zîr olunmalıdır. Bossuet'nin bu fikri büyük bir ta'lîm ve terbiye kitâbına mu'âdildir. Zaten ta'lîm ve terbiyeden maksad çocukları sâhib-i dikkat itmektir. Dikkat itmeye alışan çocuk her şeye alışır. Her fazıl ve kemâli zâtında cem' eylemiş olan Bossuet min tarafillâh soğuk tabî'atlı yaradılmış idi. Kendisi ne kadar büyük ise mu'allimlik içun hatâsı dahi o nisbetde büyüktür. Bir mu'allimin en büyük fazîleti ruşenlikdir. Ruşen olmayan mu'allim hem kendisini (s. 75) şâkirdâna sevdiremez hem de hiçbir şeye muvaffak olamaz. Fikr-i kâsırâneme göre mu'allim şâkirdin aynasıdır. Ayna donuk olur ise karşusındaki şahsın resmi donuk ve soğuk görünmesi tabî'îdir.

On Dördüncü Louis on yedinci asır ta'lîm ve terbiyesinin babasıdır. Bu asrın mu'allim ve mürebbilerini yetiştiren Louis'dir. Fransa'nın şimdiki merâtib-i ilmiyesini ihdâs iden bu zâtdır. Avrupa'da on yedinci asra (On Dördüncü Louis asrı) diyenler çokdur. Bu unvân biraz mübâlağalıcadır. (On Dördüncü Louis asrı) dimekten ise (Dauphinler) veyâhûd (prensler) asrı dimek dahâ münâsib olur, zîrâ bu asırda yetişen mu'allim ve mürebbiler hep ya prenslerin ta'lîm ve terbiyesiyle meşgûl olmuşlar veyâhûd prensler içun terbiyeye âid kitâblar yazub krallarına takdîm eylemişlerdir.

On Dördüncü Louis 1638'de tevellüd idub 1715'de vefât eylemişdir. Kendisi ziyâde hodbin olduğundan tahsîl-i ilme tenezzül itmemişdir. (Lavayir) nâm zât tarafından terbiye olunmuşdu. Lavayir âlim ve ta'lîm ve tedrîse meraklı bir zât olub meşhûr (Richelieu) ya bir istid'a takdîm itmiş ve genç olan On Dördüncü Louis'nin ta'lîm ve terbiyesini deruhte itmeği istirhâm eylemiş ve merâmına nâil olmuşdu. Lavayir'in vefâtı üzerine Louis'nin terbiyesi (Perefikos) nâmında bir rahibe virildi. Perefikos 1605'de tevellüd idub 1654'de vefât eylemişdir. Perefikos krala mahsûs olmak üzere bir ahlâk ve bir mantık kitâbı te'lîf eylemişdir. Krala edebiyât, musiki, hey'et, hikmet, ahlâk ve coğrafyaya dâir dersler okutmuşdur. Perefikos'un terbiye-i cismâniye (s. 76) üzerine pek ziyâde merakı var idi. On Dördüncü Louis'yi dâimâ

ava gitmeğe teşvîk iderdi. Perefikos terbiye-i cismâniyenin lüzûmunu anlatmak maksadıyla krala karşu dâimâ şu yolda idâre-i kelâm iderdi:

Rûhun za‘îf bir vücûdda olması muktedir bir kapudanın çürük bir gemide bulunmasına benzer.

3.4.1.3. Locke

Locke bir İngiliz mukavelât-ı muharririnin oğludur. Tevellüd ve vefâtı (1632) ve (1704) senelerindedir. Meşhûr (Oxford) Darü'l-fünûnunda ikmâl-ı tahsîl eyledikden sonra muharrirlik ve felsefeye vakf-ı vücûd itmişdir. Birçok vekayi‘-i siyâsîyede bir mevki‘-i mahsûs ihrâz eylemişdi, fakat bir müddet kralın teveccühünü kaybiderek Felemenk'e nefi idildi.

Descartes'ın mesleğine sâlik olmuş iken dâimâ Descartes'a i‘tirâz ider idi. Felsefe ilminde kendine mahsûs bir çığır açdı. İnsânın zekâ ve isti‘dâdını inkâr ile ma‘lûmât ve müktesebâtımızın havâs-ı zâhire ve vicdân vasıtasıyla husûle geldiğini iddi‘â eylemişdir. Kendi efkâr ve mülâhazâtını müeyyed olarak (Esse sur Lantendeman Human) eserini neşreyledi. Bu eser müellifin iktidârıyla mütenâsibdir; darü'l-mu‘allimîn kütübhânelerinde bulundurulması lâzımedendir. Locke ta‘lîm ve terbiye içun (Panse sur le doka siyon de zanfak nâmıyla bir eser dahâ yazub (1693) senesinde tab‘ ittirdi. Locke zâdegândan birinin oğluna bizzât mu‘allimlik itmişdi. (s. 77)

Eseri gâyet mükemmel yazılmış ise de çocukların sabâvetine münhasır olub tahsîl-i tali ve tahsîl-i aliden bahis idilmemişdir. Eserin mukaddimesinde mekâtibin adem-i intizâmından bahis olunur. Filhakîka Locke'un zamânında İngiltere mektebleri pek perîşân bir hâlde bulunur idi.

Locke kadın tabî‘atlı bir zât idi; çocukların ninnilerine varıncaya kadar müdâhale ve nakl-i kelâm idiyor. Locke ister ki çocuk hafifçe giydirilmeli ince şeyler ile örtülmeli ve başı dâimâ açık bulundurulmalıdır. Çocuğun vücûdu sıcak ve soğuğa alışsun ve her dürlü te'sîrat-ı hâriciyeden asla müteessir olmasın. Çocuk az yemeli, az uyumalı ve sâde giyinmelidir. Locke hayırhah ve metin bir zât idi. Milliyet muhabbetini zihninde hâriku'l-‘âde bir hâlde büyüderek gençlerin ta‘lîm ve

terbiyesini bambaşka bir tarza dökmek istedi. Kendi fikrince çocuk beş yaşında iken felsefe ve dikkate merak itmelidir. Fikr-i intizâm, te‘âvun, metânet, ciddiyet, istikâmet ve hakîkat ile fedâkârlık ninniler ile beraber kulağına çalınmalıdır. Çocuk şarlatanlara karşu izhâr-ı acz itmemelidir. Çocuk her dâim ahvâl-i âleme nazar itmeli ve devletine karşu sadâkat ve ubûdiyet-i tâmmede bulunmalıdır.

Locke çocuklara çok lisân öğredilmesini tavsiye ider, lâkin elsine tahsîlinde ameliyâta ehemmiyet virilüb sarf ve nahiv gibi vesâite mürâca‘at olunmamalıdır. Mekteblerde nazariyât ile tadyi‘-i evkât olunmasından dolayı fevka’l-‘âde müteessir olur ve te’sîrâtını ara sıra mekâtib idârelerine arz ve beyân ider idi. Locke Latince lisânını bir hayli iltizâm eylemiş ise de Rumcaya hiç ehemmiyet virmedi. Rumcayı sevmediğinden dolayı Rum kitâblarında makbûl tutulan musiki, şi‘ir ve hitâbeti kat‘iyen sevmemişdir, her (s. 78) müellifin bir hatâsı olduğu gibi Locke’un hatâsı da rûhu besleyen ve erkeğin şerefini artıran musiki ve şi‘ir ile hitâbeti sevmemesidir. Locke felsefe ve tabâbet ile mütelezziz olmuşken sâlifü’z-zikr derslerden müteneffir olması şâyân-ı istiğrâbdır.

Fikr-i kâsırânemize göre Lock’un bu bâbdaki ta‘annüd ve ısrârı bir ta‘assubdan ileri gelmiş olsa gerektir. Yoksa musiki ve şi‘ir ile hitâbet sevilmez şeylerden değildir. Hakîkaten ba‘zı feylesoflar derin derin düşündükleri hâlde ba‘zı kere tabî‘at ile rûhun sevdiği şeylerin adem-i lüzûmundan bahis eylemeğe kıyâm iderler. Locke büyük mürebbiler gibi hilm ve mülâyemet tarafdârıdır. Çocuğa fenâ lakırdı söylenilmesini istemez. Hatta emir ve tembihi bile çok görüyor. Locke der ki: Mu‘allimlerin ilmi az olsa bir beis yokdur. Fakat mu‘allim ilm-i mevcûduyla idâre-i maslahat idebilmelidir. Ya‘ni okutduğu dersi talebesine sevdirmelidir. Sa‘y ve ikdâm Locke’un zihnini işgâl ider idi. Çocuğa ders virilmekden ziyâde sa‘y ve ikdâmın sevdirilmesine dikkat idilmelidir. Mu‘allim her ders nihâyetinde sa‘y ve ikdâmın lüzûm ve fevâidinden bahis itmeli ve ta‘lîm ve terbiyenin gayesi ikdâmın tezyîd ve tevsî‘inden ibâret olmalıdır.

Çocuğa târîh, coğrafya ve hey’et dersleri okutdurulmalı ve ilm-i teşrîh ile ulûm-ı sâire-i tıbbiyeden bir fikr-i umûmî virilmelidir. Locke tıbba dâir olan tavsiyesi imtisâle lâyıktır. Zîrâ sıhhat ile sıhhatin kıymetini takdîr itmeyen çocuk terbiye-i cismâniyeye âid vesâyâ ve nesâyihe ehemmiyet viremeyeceği beyândan müstağnidir.

Locke'un bu bâbdaki olan fikri mekâtib idârelerince nazar-ı dikkate alınarak târîh-i tabi'i, kimya, hikmet ve hıfzu's-sıhha dersleri (s. 79) mekâtib-i muhtelife programlarına idhâl idildi. Locke'un eserini kıymetlendiren san'at hakkındaki tavsiyesidir. Locke ister ki çocuğa bir san'at öğredilmeli ve ulûm ve fünûndan ziyâde öğretilecek san'atın terakkî ve ıslâhına çalışılmalıdır. Vaki'an gençlere öğredilen ulûm ve fünûn bir san'ata tatbîk idilmezse mekteblerden bir istifâde-i külliye istihsâl idilemeyeceği aşikârdır. Fikr-i âcizâneme göre mekâtib-i i'dâdiye programlarında meselâ mücellidlik veya doğramacılık san'atı kabûl idilmeli, mekteb içinde ufak bir sanâyi' odası yapılmalı ve faraza leylîler akşam teneffüslerinde ve ta'tîl günlerinde oraya girüb çalışmalılar ve mektebden çıkınca hiç olmazsa bir kütübhâne yapabilmelilerdir. Sanâyi' iştigâlâtı gibi sevimli teneffüs olamaz. Mekâtibin sanâyi' odaları bizde olduğu gibi Avrupa mekteblerinde dahi yokdur. İlim âlimiyle âlim san'atıyla iftihâr itmelidir.

3.4.1.4. Madame de Moaintenon

Madame de Moaintenon, (Moaintenon) Markis'in kızı ve (Sakarron) nâmında bir şâ'ir-i şehîrin zevcesi ve On Dördüncü Louis'in müsahibesi idi. (1719)da vefât itmiş ve seksen dört sene yaşamışdır.

Bu kadın (Semiramis) gibi büyük kadınlardan birisidir. Zekâvet fetânet ve hüsn-i müsâhabet ile herkesin teveccühünü kazanmışdı. Ba'zı harekât-ı nâmeşrû'ada bulunmamış olaydı büyük kadınların en büyüğü addedilecek idi. (s. 80)

Zevcinin vefâtı üzerine Madame fakr ve zarûrete düçar oldu. Yirmi dört sene kadar dul kalub tahsîl-i ilm ile vakit geçirdi. Fakr ve zarûrete karşu fevka'l-'âde bir metânet göstermişdi. Evvelleri güzellikle iştihâr itmişken muahharan ilm ve irfân ile dahi iştihâra başladı. (1684)de kırk dokuz yaşında olduğu hâlde kralın sarâyına kabûl idildi. Umûr-ı hükûmet bir müddet re'y ve intihâbına muhavvil kaldı. Louis bu kadın hakkında olan meyil ve teveccühünü pek ileri vardırdı. Seksen yaşına kadar kralın sarâyında bulundu. Kralın vefâtından sonra (Sen Siyer) kasabasına çekildi ve bir kız mektebi açub müdiriyet vazîfesini üzerine aldı. Ölünceye kadar ta'lîm ve terbiye ile uğraşdı. Zaten zekâ ve isti'dâdı böyle bir mesleğe müsâ'id idi. Sen Siyer mektebine giren kızlar asâlet ile ma'rûf olacaklar idi. Şehâdetnâme ile çıkan kızlar ya râhibe, ya

vâlide ya bir mektebe müdire olur. Veyâhûd kral sarâyına mürebbiye sıfatıyla kabûl idilur idi. Madame de Moaintenon gâyet müdire ve müdebbire bir kadın idi. Mektebi içun mükemmel programlar ve ta‘lîm ve terbiyeye dâir üç eser tertîb eylemişdir. Âsârı (Anterutien sur le ducation) (Leter sur le ducation) ve (Konser ojön fi) unvanlarıyla meşhûrdur.

Sen Siyer kızları nezâket, letâfet, hüsn-i tabî‘at, musiki, dans ve her husûsa dâir el işi öğrenmeğe mecbûr tutulur idi. Mekteb derûnunda manastır usûlü kabûl idilmişdi. Kızlar râhibe kıyafetine girerler, kemâl-i sükûnetle iş görürler ve merâsim-i dîniyenin hüsn-i îfâsına dikkat ve i‘tinâ iderleri idi. Sâdelikle itâ‘at ve inkıyâd mektebin başluca kânûnu idi. Mektebe duhûl idecek kız yedi ile on iki yaş (s. 81) arasında bulunacak ve yirmi yaşında mektebi terk eyleyecek idi. Mektebe kaydolunan kız mektebin mâlı sayılarak sene içinde ebeveyniyle iki sâ‘atden ziyâde görüşemez idi.

Mekteb derûnunda ses ve sadâdan eser olmadığı gibi cezâdan dahi eser yok idi. Madame kızlar ile berâber tenezzühe çıkar ve onların içinde bulunmakla iftihâr itdiğini söyler idi. Mektebin programı taşkınca değil idi. Birinci ders nezâket ve terbiyeden; ikincisi ibâdet ve tâ‘atden; üçüncüsü her nev‘ el hünerlerinden; dördüncüsü kırâat ile yazı ve a‘mâl-ı erba‘adan ibâret idi. Ders programına göre mekteb dört sınıfa münkasım idi. Birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü sınıf denilecek yerde kırmızı, yeşil, sarı ve mai ta‘bîrleri isti‘mâl olunur idi.

Madame de Moaintenon, dünyâya numûne olmuş ve dünyâda ilk def‘a görülmüş bir kız mektebi küşâd eylemişdi. Ondan evvel öyle bir şerefe nâil olan olmamışdır. Bu mektebin sükûn ve idâre-i dâhiliyesi şimdiye kadar hiçbir mektebde görülmemişdir. Mektebleri içun sükût ve inzibâtı îcâd iden Madame de Moaintenon’dur. Bu kadının bir hatâsı var ise o da zekâvet ile hassasiyete ziyâde ehemmiyet virmemesidir. Ya‘ni mektebden çıkan kızlar ulûm ve fünûna dâir bir fikir peydâ itmemişler ve dünyânın meselâ evlâd muhabbetinden bihaber bulunmuşlardır. Nezâket ile diyânet Sen Siyer me’zûnlarında hitâm bulmuş dense sezâdır.

Madame, kızları serbestliğe alışdırmak içun tiyatro usûlünü kabûl eylemişdi. Mekteb derûnunda ara sıra tiyatro oynanılır idi. (s. 82)

Aktris ve aktör vazîfesi kızlar tarafından îfâ olunur idi. Kabûl idilen tiyatrolar ale'l-'umûm ahlâk ve diyânete müte'allik idi. (Rasin) nâm zâtın en meşhûr tiyatroları Sen Siyer mektebi içun tertîb olunmuşdu.

Madame'ın âsârı ve Rasin'in tiyatroları Türkçeye tercüme idilmeli ve kızlarımızın ellerinde bulundurulmalıdır. Rasin'in tiyatroları bizim bildiğimiz tiyatrolar gibi hevâ ve hevese dâir değildir. Diyânet ve şefkat ile merhametin derece-i uluviyyeti Rasin'in tiyatrolarında fevka'l-'âde bir sûretde tasvîr idilmişdir.

3.4.1.5. Malebranche

Malebranche (Recherche De La Verite) nâm eser-i meşhûrun müellifidir. Paris'de tevellüd itmiş ve yine Paris'de vefât eylemişdir. Târîh-i tevellüdü 1637 ve târîh-i vefâtı 1715'tedir. Bu zât insânlara hakîkatin nasıl aranacağını öğretdi. Eseri felsefe âlemiyle Avrupa ezhânını pek ziyâde işgâl eylemişdi. Efkâr ve mutâla'âtı ta'lîm ve terbiye ilmini pek büyük inkılâbâta uğratdı. Efkâr-ı umûmîyeye mugayir olarak Latince, Rumca, târîh, coğrafya, edebiyât ve ulûm ve fünûnun adem-i lüzûmundan bahis eyledi. Nazarında cebir ile târîh-i tabî'î derslerinden başka mühim ve fâideli bir ders yoğ idi. Malebranche'ın kitâbı tefekkür ya'ni düşünmektir. Düşünmekle her şeyin tahsîli mümkün olduğunu iddi'â ider. Çocuk düşünmeğe alışmalı ve yalnız düşünmek sâyesinde sâhib-i kemâl olmalıdır. (s. 83)

Çocuğun gözüne veya kulağına bir şey aksetse ve akseden şeyden itminân-ı tâm hâsıl eylese yine emniyet itmeyüb gördüğü veya işitdiği şeyi giceleyin tefekkür itmelidir.

Giceleri düşünmekle geçirmeyen insân hakîkati hiçbir vakit anlayamaz; ilelebed ahvâl-i âlemden bihaber bulunmuş olur. Müellifin tefekkür üzerine olan mütâla'ası akıl ve hikmete makrûn olub düşünmek hakîkaten insânın başluca meziyeti ise de müellifin mütâla'ası biraz mübâlağalıcadır. Çünkü târîh mütâla'a olunmaz ise meselâ Roma hükûmetinde (Cicéro) nâmında büyük bir adamın gelmiş olduğunu düşünmekle keşfedemeyeceğimiz beyândan müstağnidir. Şu hâlde Malebranche'ın mütâla'ası bir derece tashîh olunarak denilmelidir ki umûr-ı

dünyeviye içun insânın en büyük kitâbı düşünmektir. Bu sûretle hem tefekkür ve hem de ulûm ve fünûnun meziyeti muhâfaza idilmiş olur.

Malebranche verâset ile sabâvetin te'sîrâtını anlamış ve ta'lîm ve terbiye ilmi içun büyük bir muvaffakiyet kapusı açmışdır. Mu'allim verâseti gözederek her şâkirde bir dürlü mu'âmele itmemelidir. Zeki ve çalışkan bir adamın oğlu ale'l-ekser zeki ve çalışkan olduğu gibi tembel ve gabi bir adamın oğlu dahi yüzde altmış gabi ve tembel olur. Hele sabâvetin fâidesi hiçbir vakit inkâr olunamaz. Zekâ ve isti'dâdça on ile on beş yaşlarında bulunan çocuklar arasında elbette bir hayli fark vardır. On yaşındaki çocuğa suhûletle galebe çalınır ve ta'lîm ve tedrîs o nisbetde kolaylıkla taht-ı te'mîne alınır. On beş yaşına kadar mekteb görmeyen çocuğa karşu mu'allimin tesâdüf ideceği müşkilâtı göz önüne getirecek olsak Malebranche'ı her hâlde haklı görmüş oluruz. (s. 84)

Malebranche bir kâtibin oğlu olub meşhûr (Sorbon) Darü'l-fünûnu'nda ikmâl-ı tahsîl eylemiş, (1674)te eserini tab' itdirmiş ve (1699) senesinde ulûm ve fünûn encümenine a'zâ ta'yîn olunmuşdur. Descartes'a muhabbet-i mahsûsası var idi ve Descartes gibi feylesof, hikmetşinâs, edîb ve ulûm-ı riyaziye erbâbından idi.

Malebranche Sorbon Darü'l-fünûna dühûl itmezden evvel Oratoryenlerden ders almış ve Oratorieda bir hayli müddet devâm eylemişdir.

3.4.1.6. L'Abbé Fleury

L'Abbé Fleury, Fransalı bir muharrirdir. 1640'ta tevellüd idub 1723 senesinde vefât eylemişdir. Zamânının usûl-ı tedrîsinden dâimâ şikâyet ider idi. Kızlar içun ulûm ve fünûnun ahlâka muzır olduğunu imâ itmiş ve amele gürûhuna tahsîlin fâidesiz olacağını söylemişdir. Fukarâ, köylü ve amele gürûhu kût-ı lâyemûtu istihsâl itmekden başka bir şey ile meşgûl olmamalıdır. Çocuklara virilecek ders gâyet müessir bir sûretde takrîr idilmeli ve tarz-ı tahriri edîbâne olmalıdır. Mekteb programlarında mütenevvi' dersler kabûl olunmalı ve mu'allim dershânede iken iki üç ders ile vakit geçirmelidir. Bir ders on beş dakikadan ziyâde temdîd olunur ise şâkirdânın zihni dağılır ve ders nihâyetinde hiçbir netice husûle getirilemez. Fleury'nin fikrince bir ders diğer bir dersin teneffüsü makâmında olmalıdır. Şimdiki

bir sâ‘atlik derslere i‘tirâz (s. 85) idiyor. Almanya mu‘allimleri Fleury’nin i‘tirâzına ehemmiyet virerek ders zamânlarını kırk beş dakikaya tenzîl eylemişlerdir.

Çocuklara iyi ders okutmak kifâyet itmez. Ders mevki‘leri bağçelerde ağaç altında bulunmalı ve ders esnâsında şâkirdânın zihni her dürlü tazyîkden hali olmalıdır. Gençlerin zekâ ve isti‘dâdı ezilmemek üzere mekteblere altı yaşından aşağı şâkird kabûl idilmemelidir. Kadınlara ders okutmak keyfiyeti bir mecbûriyet tahtında olur ise hisâb, mantık ve hukûk ilmlerinden dışarı çıkılmamalıdır.

Fleury Fransızcaya ehemmiyet virüb Latincenin adem-i lüzûmundan bahsider idi. Mekâtibden maksad lisân-ı millinin terakkîsi olduğunu söyler idi. Fleury Fransızcaya bezl-i himmet idub Fransız edebiyâtına bir hayli hizmet itmişdir. L’Abbé Fleury mekâtibteki ulûm ve fünûnun kesretinden ve şâkirdânın izdihâmından bahis itmiş ve programların ta‘dîlini birkaç def‘a mekâtib idârelerinden istirhâm eylemişdi. Filhakika ulûmun kesretini ve şâkirdânın izdihâmı hem zekâ ve isti‘dâda durgunluk virmekde ve hem de inzibât ve asayiş-i dâhiliyi rahnedâr eylemektedir.

Bu fikir ve mütâla‘aya mebni günde üç dersden ziyâde ders okudulmamalı ve mektebde üç yüz ve bir sınıfta kırk şâkirdden ziyâde şâkird bulundurulmamalıdır.

Fleury Koti prensine mu‘allimlik itmiş ve Traité du choix etde la méthode des études (Usûl-ı tedrîs ve tederrüse dâir intihâb) ve Les devoirs des mâtres et des domestiques (Efendi ve hizmetçi vezâifi) isimleriyle iki eser yazmışdır. Birinci eseri 1686 ve ikincisi 1688’de tab‘ itdirilmişdir. Bu iki eser sâyesinde Fleury’nin iktidâr ve liyâkati hükûmet tarafından (s. 86) tasdîk olunub kendisi 1696’da encümene a‘zâ ta‘yîn idilmişdi.

L’Abbe ahlâk, hıfzu’s-sıhha ve mantık ilmlerinin her sınıf ahâlî üzerine ta‘mîm olunmasını tavsiye eyledi. Bu üç ilmin lüzûm-ı hakîkîsini en evvel derk ve teferrüs iden bu zâtdır. Fleury ulûm ve fünûnu (elzem), (fâideli) ve (eğlenceli) isimleriyle üç şu‘beye taksîm eyledi. Bu taksîmden maksadı kuvve-yi hakimeye takviye virmek idi. Bir genç içun her şeyin tahsîli elzem olduğunu söylemiş ise de hassasiyet, hayâl ve karîhaya ehemmiyet virmekden ta‘lîm ve terbiye âleminde makbûl ve mu‘teber bir müellif değildir.

3.4.1.7. Fénelon

Fénelon, dünyâya nâdir gelen mürebbilerden birisidir. On yedinci asrın ta‘lîm ve terbiyesi bu zâtın vücûduyla iftihâr itmelidir. Kendisi Bossuet’den ders okumuş ve sonra Bossuet’ye refîk olmuş ise de mu‘allim ve refikine kat kat tefevvuk eylemişdir. (1651)de tevellüd idub (Sen Solpis) mektebinde ikmâl-i tahsîl itmiş ve altmış dört sene yaşamışdır. Mürebbilikte iştihâr eylediği gibi va‘az ve nasihat kürsüsüne dahi on beş yaşında iken su‘ud eylemişdi. (Kambre) serpiskoposu nâmıyla meşhûrdur.

Fénelon Burgonya dükasına ya‘ni On Dördüncü Louis’nin torununa mu‘allim ta‘yîn olunmuşdu. Bu hizmete (1689) senesinde nâil olmuş (s. 87) ve şâkirdine fevka’l-‘âde bir terbiye virüb iktidâr ve liyakâtini bilfi‘il göstermiş ise de şâkirdi vefât idince sarâydan çıkmış ve (1693)de encümene a‘zâ ta‘yîn idilmişdir. Burgonya dükası her dürlü mesâvi-i ahlâka mübtelâ olmuş iken Fénelon hilm ve mülâyemet ve sabır ve metânet sâyesinde şâkirdinin ahlâkını tehzîb itmiş ve kral ile berâber bütün Fransa ahâlîsini minnetdâr bırakmışdı. Fénelon mu‘allimine her husûsda mübâyin idi. Fénelon içun hiddet ve şiddet yoğ idi. Dünyâda Fénelon gibi yumuşak, sevimli ve tatlı hiçbir mu‘allim gelmemişdir. Fénelon Burgonya dükasına mahsûs olmak üzere bir program yapmışdı. Ta‘lîm ve tedrîse mübâşeret ider itmez şâkirdinin yanında bir tâkım asil ve terbiyeli gençler toplamış ve hizmetçi ve müdâhinleri ortalıkdan ref‘ eylemişdir. Dükaya kendi hizmet ider ve yanından ayrılmaz idi. Hüsn-i karin programının ilk dersi olmuşdur. Dükanın hiddet ve şiddetini teskîn eylemek üzere eğlenceli sözler söyler ve tuhaf tuhaf hikâyeler yazar idi. Fénelon’un hikâyeleri hep tehzîb-i ahlâka müstenid tahayyülâtdan ibâretdirler. Şâkirdinin hafifliğinden Fénelon’un aslen canı sıkılmaz idi. Kendisine her an ve zamân rıfk ile mu‘âmele ider ve terbiyesine vakf-ı vücûd idub hiçbir şeyden müteessir olmayacağını söyler idi. Nihâyet düka etrâfında pervane gibi dönen mürebbisinin ciddiyet ve metânetine hayrân kalarak ıslâh-ı nefs itmekden başka bir çare bulamadı.

Fénelon’un müdâfa‘a altı diyânet ile edebiyât idi. Şâkirdine dâimâ ahkâm-ı dîniyeden bahis ider ve edebi şeyler okutarak ahlâk ve vicdânına galebe çalar idi. Fénelon dükaya ulûm ve fünûndan bir fikr-i umûmî (s. 88) virdikden sonra idâre-i mülk cihetine hasr-ı nazar eyledi. Sâdelik ve sulh ve salâh ile zirâ‘at bir milletin sa‘âdetini te’mîn eyleyeceğini ve bir kral içun istibdâdın muzır olacağını söyledi.

(Telemak) Fénelon'un bir yadigâr-ı kıymetdârıdır. Bu eser Burgonya dükasının hüsn-i terbiyesi içun tertîb olunmuşdu. Fénelon içun kânûn ve kâ'ide yokdur. Eğlence ve hikâye ile şâkirdine ders okudur ve eğlence arasında ulûm ve fünûna dâir ba'zı kâ'ideler gösterir idi. Ma'mâfîh kâ'ide olarak hiçbir şey söylenmez ve yazılmaz idi. Fénelon (kâ'ide) kelimesini telaffuz itmekden bile ihtirâz ider idi. Temelak dükaya büyük bir ders-i ibret olmuş ise de müellifin idbârına sebebiyet virdi. Telemakın mündericâtı On Dördüncü Louis'nin hisabına gelmedi. Fénelon'un bir silâhı da izzet-i nefse mürâca'at itmek usûlüdür. İkide bir de dükaya asaletden bahis idub asaletinden hiçbir terbiyesizlik umulmayacağını ve Fransa hükûmeti kendi gibi müste'id ve zeki bir krala muhtâc bulunduğunu ve kendi gibi başka bir veli'ahda tesâdüf idilemeyeceğini müdâhene değil bir ciddiyet-i tâmme ile arz ve beyân eyler idi. Fénelon'un simâsında halâvet ile berâber bir ciddiyet ve sözlerinde taklîdi na-kabûl bir metânet ve te'sîr var idi.

Fénelon erkekler içun Telemak'ı ve kızlar içun (Education de fi) nâm eseri tasnîf eylemişdir. Telemak lisânımıza nakl ve tercüme olunmuş ise de kızlara mahsûs olan eserin tercümesi erbâb-ı kalemden intizâr olunur. Fénelon kızların terbiyesini pek noksan görür idi. Te'lîf eylemiş olduğu eserde zamânının nevâkısını ikmâl eylemekle beraber nisâya mahsûs ayrı bir çığır açdı. Kızların her dürlü umûr ve husûsâtla beraber kâffe-i ulûm ve fünûna vâkıf olmalarını tavsiye ider. Kızlar kütub ve resâilden ziyâde mu'allim (s. 89) ve mürebbilerden istifâde eyleyebileceklerini söylüyor. Nisâ kısmı giyinmeli hilm ve mülâyemet ve merhamet ile şefkati sevmeli, çokça târîh okumalı ve musikiden ziyâde resme çalışmalıdır. Fénelon kızların vezâifini pek güzel ta'rîf ve tasvîr itmiş ise de ulûm ve fünûn cihetinde biraz ileri varmışdır. Zîrâ ulûm ve fünûn ile iştigâl iden bir kadının vezâif-i asliye-i beytiyesi noksan kalacağı şübheden vârestedir.

Hülâsa mekâtib-i muhtelifede Fénelon'un ismi hayır ile zikredilmeli ve resmi mu'allimlere mahsûs dâirede ta'lîk olunmalıdır.

3.4.1.8. L'Abbé de Saint Pierre

L'Abbé de Saint Pierre, mu'teber bir familyaya mensûb bir zât idi. 1658'de tevellüd itmiş ve 1743 târîhinde vefât eylemişdir. Kendisi lisân-ı Fransevi tarafdârı

idi. Lisân-ı millînin terakkîsi uğrunda her bir şeyi fedâ idileceğini söyler idi. Fransızcaya bir hayli hizmet itmişdir. Kızların ta‘lîm ve terbiyesine dâir bir hayli efkâr ve mütâla‘atda bulundu. Bu bâbdaki tasavvurâtını fi‘ile çıkarmağa korkar idi. (Proje por prefkisiyone le ducation) nâmıyla bir eser yazmışdır. Bu eseri neşreylemeye cesâret idemedi. Ziyâret ede ede nihâyet büyüklerin teveccühünü kazanarak birkaç sene evvel tertîb eylemiş olduğu eserini tab‘ ittirdi. Eserinde muzır ve akıl ve hikmete nâ-muvâfık bir şey yokdur. Yalnız zamânının ta‘assubuna dokunur birkaç fıkralar görülüyor. E‘azimin himâyesiyle L’Abbe’nin (s. 90) eseri âmmece mazhar-ı kabûl olub mükâfâten kendisine a‘zâlık virildi. Fakat a‘zâlıkda müddet-i medîde oturamadı. Ba‘zı sohbetlerde On Dördüncü Louis’ye dokunur tefevvühâtda bulunarak me’mûrîyeti uhdesinden alındı.

Saint Pierre kızların terbiyesine ehemmiyet virilmesini tavsiyer ider. Kızlar mebâdi-i ulûm ile hukûk, hikmet ve hey’et derslerine çalışmalılar ve teehhül zamânına kadar manastırlarda terbiye olunarak kimse ile görüşmemelidirler. Manastırlarda ders okudulmalı, terbiye gösterilmeli ve sanâyi‘a dâir müte‘addid alât ve edevât bulundurulmalıdır. L’Abbé leylî usûlünün tarafdârıdır. Bu da Fénelon gibi mekâtibin herkese küşâdda bulunmalarını arzu ider. L’Abbé de Saint Pierre fevka’l-‘âde bir mu‘allim ve mürebbi değil ise de eseri her nasılsa güzel yazılmış ve mündericâtında pek çok efkâr-ı hakîmane serd ve ityân olunmuşdur. Eserinin mütâla‘a ve tercümesi fâideden hali değildir.

3.4.1.9. Rollin

Rollin Fransalı bir bıçakçının oğlu olub 1661’de tevellüd itmiş ve 1741’de vefât eylemişdir. Altmış sene mu‘allimlik ve müdürlük gibi mühim me’mûrîyetlerde kullanılmış ve yirmi sene (Traite de Zatud) nâm eserin tertîb ve te’lîfiyle meşgûl olmuşdur. Fransa edebiyâtını şereflendiren üdebâdan birisidir. Fransa mekteblerinden Rumca ve Latince olan tedrîsâtı kaldıran Rollin’dir. Rollin’e gelinceye kadar Fransa fesâhat ve belâğatı sırf Rum ve Latin ıstılahâtından ibâret idi. Rollin ıstılahât-ı ecnebiyeyi ta‘dîl (s. 91) iderek şimdiki hâle ifrâğ eylemişdir. Rollin lisân-ı resmi olarak Fransızcayı kabûl eylemiş ise de Rum ve Latin lisânlarının tahsîlini men‘ itmedi. Rollin’in tavsiyesi üzerine Fransa gençleri Fransızcayı mecbûri olarak tahsîl eyleyecekler ve fakat Yunan ve Roma üdebâsının müellefâtını mükemmelen

ezberleyecekler idi. Rollin Cicéro ile Contilien'in âsârını pek ziyâde beğenir ve işbu âsârın mütâla'asını herkese ve bahusûs gençlere tavsiye ider idi.

Rollin diyânet ile ahlâk cihetine pek ziyâde ehemmiyet virmiş ise de terbiye-i akliye kısmında fevka'l-'âde bir mahâret göstermemişdir. Çocuklara akıl ve hikmete muvâfık nasihatler idilmesini arzu eylemekde bulunmuş ve târîh dersinin tedrîsine lüzûm göstermiş ise de hayâl, hakime ve ta'akkul gibi kuva-yı zihniyeyi aslen nazar-ı i'tinâya almadı. Kendisi ziyâde muta'assıb olduğundan umûr-ı dünyeviyeye ve esbâb-ı ma'işete ehemmiyet virmez idi. Ta'lîm ve tedrîsden maksadı devlete yalnız mütedeyyin gençler yetiştirmek idi. Bunun içun mülkün menâfi'ine yarayan ve gençleri fikir ve mütâla'a sâhibi iden ma'ârif ve sanayi'i lüzûmsuz görür idi. Eserinde yalnız tahsîl-i ibtidâi ve tahsîl-i tâliden bahis olunur. Tahsîl-i âliye dâir bir re'y ve mütâla'ası yokdur. Ma'mâfîh Rollin devlet ve milletine karşu fart-i muhabbetle mütehassis bulunduğundan Paris Darü'l-fünûnu müdüriyetine ta'yîn olunduğu zamân ta'assubdan bir dereceye kadar sarf-ı nazar idub ma'işete mahsûs ulûm ve fünûna ehemmiyet virerek mezkûr darü'l-fünûnu mükemmel sûretde tanzîm ve ıslâh eylemeye muvaffak olmuşdur. Denilebilir ki Paris Darü'l-fünûnu Rollin'in yadigârıdır.

Rollin hilm ve mülâyemet tarafdârıdır. Çocuklara hilm ve nezâketle mu'âmele olunmasını ve mükâfât ile mücâzâtda mebzûliyet gösterilmesini arzu (s. 92) ider. Rollin terbiye-i cismâniyeye ehemmiyet virir idi ve çocukların müzehâne ve sanâyi'hâne gibi mahallerde gezdirilmelerine lüzûm gösterir idi. Mekâtibi umûmî ve husûsi isimleriyle iki kısma ayıran bu zâtdır. Rollin'in eseri fevka'l-'âde makbûl bir eser değildir. Üslûb-ı ifâdesi gâyet tatsız olduğu gibi nazariyâtdan kâmilen tecrîd idilmiş, ameliyât ciheti lüzûmsuz misallere boğdurulmuş ve hiçbir ders içun bir fikr-i umûmî virilmemişdir. (Traite de Zatud) kitâbında mükemmelen tasvîr idilmiş bir şey var ise o da mekâtibin idâre ve inzibâtı meselesidir. Rollin inzibat cihetini lâyıkıyla anlamış ve bu bâbdaki mütâla'a ve tecrübesini fâideli bir sûretde nakl ve hikâye eylemişdir. Eserinin bir kısmında Rollin tevzî'-i mükâfât keyfiyetinden bahis idiyor. Kendi mütâla'asına nazaran mükâfâtların mutantan bir sûretde tevzî' idilmelerine ve tevzî'âtda bir gûna haksızlığa meydân virilmemesine lüzûm gösterir.

Rollin sa‘y ve ikdâm ve mekârim-i ahlâk ile iştihâr itmiş bir mu‘allimdir. Port Royal münzevilerini himâye itmiş ve çok paralar ihsân eylemişdir. Rollin hüsn-i hizmet ve mehâsin-i ahlâkiyesi sâyesinde umûmun teveccühünü kazanmış ve fakat vefâtında rakiplerinin te’sîr-i nüfûzuyla hakkında eser-i ihtirâm gösterilmemişdir. Rollin Fransa’da (Le bon Rollin) lakabıyla müştehirdir. Şâkirdâna karşu Rollin’in fevka’l-‘âde muhabbeti var idi. Mekâtibe mahsûs ve tecrübeye müstenid en evvel mufassal eser yazan bu zâtdır. Rollin yorulmak ve usanmak bilmez idi. Gice gündüz şâkirdânın hüsn-i ta‘lîm ve terbiyesiyle meşgûl olur idi. (s. 93)

3.4.1.10. Dumarsais

Dumarsais 1676’da Marsilya’da tevellüd idub 1756 târîhinde yine şehr-i mezkûrda vefât eylemişdir. Üç nev‘ terbiyenin lüzûm ve fevâidinden bahis eyledi. Latin lisânının suhûletle tahsîline dâir bir ta‘lîm-i lisân yazmışdı. Kendisi mu‘teber sarfiyyundan olub Oratuarların birine duhûl iderek ikmâl-i tahsîl itmişdi. Bir müddet avukatlık ile meşgûl olmuş ve münâvebe ile birkaç zâdegâna ders okutmuşdu. Âsârı bir sarf ile bir mantık kitâbından ibâretdir. Bu adamcağız fakr-u zarûret içinde yaşamış ve sefil olarak vefât eylemişdir. Fakr-u zarûret ehibbâ ile görüşmeye ve kendi iktidâr ve liyakâtini göstermeye müsâ‘ade virmemişdir. İktidar-ı ilmisi vefâtından birkaç sene sonra anlaşılmış ve muharrir-i şehîr (d’Alambert) bu biçâre mürebbinin tercüme-i hâlini yazub fazl ve irfânını meydâna koymuşdur.

3.4.1.11. Lambert

Lambert Protestan bir âileye mensûb idi. Ahlâk ile ulûm-ı riyadiyeye ihtisâsı var idi. A‘dâd-ı asliye, müsellesât, hey’et ve makine derslerine dâir ba‘zı şeyler îcâd ittiği gibi birçok masâil-i mühimmeyi de hâl eylemişdir. Ma‘mâfîh ulûm-ı riyaziyede yed-i tûla sâhibi olmamışdı. Husûsi olarak tahsîl eylemiş ve husûsi mu‘allimliklerde istihdâm (s. 94) olunmuş ve bu sâyede pek çok seyâhat itmişdi. Seyâhati esnasında birçok kütüphânelere girip çıkmış ve ma‘lûmât ve müktesebâtını bir kat dahâ tevsî‘ eylemişdi. Lambert Réflexions nouvelles sur les femmes (kadınlara dâir mülâhâzât-ı cedîde) nâmıyla bir eser yazdı ve kadınların ta‘lîm ve terbiyelerinden bahis eyledi. Eserinde pek çok efkâr-ı hakîmâne derc eylemiş ve bu sâyede sît ve şöhret sâhibi olmuşdur. Fénelon Lambert’in eserini mütâla‘a idub fevka’l-‘âde takdîr ve tahsîn

eylemişdi. Lambert lisân-ı millî, ilm-i târîh ve felsefe tarafdârı idi. Tiyatro ve romana aslen i‘tibâr itmez idi. Gençlere Cicéro’nun âsârını tavsiye ider idi.

Târîh-i tevellüd ve vefâtı (1728) ve (1777) senelerine müsâdifdir. Hüsn-i niyeti sâyesinde 1764’de Berlin akademiyasına a‘zâ ta‘yîn olunmuşdu. Eseri mütâla‘aya şâyândır. (s. 95)

3.5. KISM-I RABİ‘

3.5.1. Kurûn-ı Uhradan Ma-Ba‘de “On Sekizinci Asır”

Mebâhisi: 1-Voltaire. 2-Lamettrie. 3-Rousseau. 4-Diterot. 5-Condillac. 6-Helvesius. 7-D’alambert. 8-Basedou. 9-Holbach. 10-Kant. 11-Bernardin de Saint Pierrre. 12-Pestalozzi. 13-Fransa İnkılabı. 14-Âsâr-ı Makbûle.

3.5.1.1. Voltaire

Voltaire, Fransa meşâhîrinden birisidir. Edebiyât ve felsefe ilmlerinde yed-i tûla sâhibi olduğu gibi ulûm ve fünûn-ı sâireye dahi tamâmıyla âşinâ idi. Dünyâda câmi‘-i ulûm olarak yalnız iki zât gelmişdir. Bunlardan birisi Aristote ve diğeri Voltaire’dir. Voltaire on sekizinci asrın ricâlindendir. İktidâr-ı ilmisi sâyesinde Avrupa’da tanınmış ve ikâmetgâhı seyyâhının ser-menzili kesilmiş idi. Voltaire vâlidesi tarafından asil bir âileye mensûb idi. Pederi iffet ve istikâmet ile muttasıf olarak sanduk eminliği gibi birçok ufak me’mûrîyetlerde bulunmuşdu. Voltaire pederinden biraz terbiye görmüş ise de tahsîlini Cizvit mekteblerinde ikmâl eylemişdir.

Voltaire münekkidd bir fikre mâlik idi. Zamânında neşir ve te’lîf olunan âsârı hemen gözden geçirir ve hepsini tenkîd ider idi. Usûl-ı tenkidde (s. 96) fevk’al‘âde mahâreti olduğu gibi zekâ isti‘dâdı dahi bu usûle gâyet müsâ‘id idi. Avrupa mu‘allimleriyle müellifleri Voltaire’in kaleminden korkarlar ve güzel eserler neşreylemeye gayret iderler idi. Voltaire her ilm ve fünûna âşinâ olduğu hâlde ta‘lîm ve terbiye ilmine dâir ayrıca bir eser yazmamışdır. Ma‘mâfîh bu yolda bir eser yazmaya iktidâr ve liyâkati kâfî ve vâfi idi. Bunun ta‘lîm ve terbiye ilmindeki hizmeti dâimâ terbiyenin fevâid ve muhassenâtından bahis itmesi maddesidir.

Mensûr ve manzûm olsun Voltaire'in âsârında ta'lîm ve terbiyeye dâir fâideli fikir ve mütâla'alar görülmektedir. Hele ta'assub-i câhilâneyi ortalıkdan kaldıran bu zâtdır. Kendisi (felsefe lügâtı) nâmıyla bir eser yazdı. Bu eserde her şeyden bahis olunduğu gibi kurûn-ı vusta erâcifinden dahi pek çok fikir ve mütâla'alar beyân olunarak efkâr-ı umûmîyede bir intibâh husûle getirildi.

Felsefe lügâtı mütâla'aya şâyân bir eser olduğu gibi atideki eserin mütâla'ası dahi bigâyet matlûb ve mültezemdir. Tssai sur les moeurs et l'esprit des nations (âdât üzerine tecârib ve rûhul milel)

Voltaire 22 Teşrin sene 1694'de tevellüd itmiş ve 30 Mayıs sene 1778 târîhinde vefât eylemişdir. Müddet-i hayâtında bir dakika boş kalmayub mütâla'a ve müellefâtla vakit geçirir idi. Bunun teneffüs ve istirâhat zamânı yoğ idi. Yorulduğu zamân yalnız elindeki kitâbı değiştirüb diğer bir ilme dâir başka bir kitâb alır ve kütub ve rasâilin değiştirilmesiyle teneffüs ider idi. Külliyât-ı âsârı seksen dört cildden ibrettir. Bir insân müddet-i ömrünü yazı yazmakla geçirse Voltaire'in âsârını (kopya) iderek ikmâl eyleyemeyeceği bittecrübe sâbit olmuşdur. Voltaire muhibb-i insâniyet ve doğru (s. 97) söylemeyi sever bir zât idi. Bir müddet On Dördüncü Louis'nin idâresine i'tirâz eylediğinden İngiltere'ye nefiy idildi. Birkaç sene İngiltere'de kalub İngiliz feylesoflarıyla görüştü. Birçok ulûm ve fünûn tahsîl eyledi. İngiltere seyâhati iştihârına bâdi oldu. Avdetinde hürmet-i mahsûsa ile kabûl idildi. Birçok eserler yazarak garb hükümdârlarının teveccüh ve iltifâtına mazhar oldu. Berlin'e gidub meşhûr Frederik ile görüştü. Mu'allimlik ve buna mümâsil hizmetler ile birkaç hükümdâr tarafından da'vet idilmiş ise de Berlin'den gayrı bir yere gitmedi. Seyâhat-ı gâilesinden kurtulmak üzere Jura dağının eteğinde vâki' (Ferne) karyesine çekilerek neşr-i âsâr ile meşgûl oldu.

Bir müddetten sonra nasılsa Paris'e geldi. Bir gün tiyatroya gidub kendi yazmış olduğu bir tiyatronun hitâmında halk tarafından gördüğü alkışlara sermest olub hânesine avdet idince ecelinin hülûluyla vefât eylemişdir. Voltaire'in İngilizlere fevka'l-'âde muhabbeti var idi. İngiltere'de (düşünmek usûlünü) öğrendiğinden dolayı iftihâr ider idi. Voltaire simaca gâyet çirkin idi. Dünyâya bunun kadar çirkin bir adam gelmemişdir. Bu çirkinlikle berâber Voltaire gibi sevimli meclis ara ve tuhfegu hiçbir âlim ve mürebbiye tesâdüf idilmemişdir.

Voltaire dîn-i mubin-i İslam'ın muhibbidir. Kendisi hiçbir dîn ile mukayyed değil iken İslâmiyeti dâimâ medh ve senâ ider idi. (Bir dîne intisâb itmekliğim lâzım gelse behemehâl İslam olurdum.) kelâmını birçok meclislerde tekrâr eylemişdir. Voltaire Cizvitlerde ikmâl-ı tahsîl eylemişken Cizvitleri sevmez idi. İkide bir de bunların aleyhinde bulunarak (medeniyet muharribleri) (s. 98) lakabını virmiş idi. Voltaire ilm ve irfânı sâyesinde cümlenin teveccühünü kazanmış iken Fransa hükûmeti Voltaire'in aleyhinde bulunmuş ve bu zâta bir gün rahat yüzü göstermemişdir. Bonaparte'ın zamânına yakın Voltaire'in kadir ve kıymeti takdîr olunarak kemikleri mezardan çıkarılub (Panthéon)a nakl olundu. Panthéon Paris'te emvât-ı kibâra mahsûs bir mahaldir ve Voltaire'in âsârı mekâtib ve mu'allimlerin kütübhânelerinde bulundurulmalı ve kemâl-i dikkatle mütâla'a idilmelidir.

3.5.1.2. Lamettrie

Lamettrie, tabâbet ve felsefe ile iştigâl eylemiş bir zâtdır. Fransa'da tevellüd itmiş ve Berlin'de vefât eylemişdir. Tevellüd ve vefâtı (1709) ve (1751) senelerine müsâdifdir. Voltarie gibi bu da on sekizinci asrın mürebbileri meyânında addedilur. Sıhhat-ı bedene pek ziyâde ehemmiyet virir idi. Kaviyyu'l-bünye olan zâtın zeki ve müsta'id olacağını iddi'â eylemişdir. Mu'allimin ile hâkimlerin tabib olmalarını tavsiye ider. (Traite dolam) nâmıyla bir eser yazdı. Gâyet makbûl ve mu'teber bir eserdir. Ta'lîm ve terbiyeye dâir güzel fikirler beyân eylemişdir. Hüsn-i karin ta'lîm ve terbiyenin rûhu olduğunu isbât eyledi. Vâlide çocuğunu iki def'a doğurmuş olur, bir tevellüdü ve diğeri terbiyesidir. Oğlunun ta'lîm ve terbiyesinden kusur iden peder ve vâlideye af olunmaz bir kusur sâhibi nazarıyla bakmalıdır. Mu'allimler okudukları ve gördükleri gibi ders virmemeliler, düşündükleri gibi ders virmeye çalışmalılardır. (s. 99)

Dünyâda ta'lîm ve terbiyenin lüzûm-ı hakîkîsini anlamış iki kişi var ise birincisi Lamettrie'dir. Lamettrie Paris'de ikmâl-i tahsîl eylemişdi. Sonra tabâbet ve etibbâ aleyhinde bir makâle yazmış olduğundan Almanya'ya nefiy idildi. İkinci Frederik Lamettrie'yi himâye iderek Berlin encümenine a'zâ ta'yîn eylemişdi. Dilsizlere ders okudulacağını en evvel tecrübe iden Lamettrie olub bu bâbda güzel ve fâideli mütâla'alar beyân eylemişdir. Lamettrie'nin ta'lîm ve terbiyeye dâir olan eseri

gâyet mükemmel yazılmış olduğundan sâhib-i eser en makbûl mu‘allim ve mürebbilerden addidilmektedir.

3.5.1.3. Rousseau

Ta‘lîm ve terbiye ilminin son kumandanı meşhûr Jean Jacques Rousseau’dur. Şimdiye kadar saydığımız mu‘allim ve mürebbiler ta‘lîm ve terbiye ilmine pek çok hizmet eylemişler ise de ilm-i mezkûra dâir Avrupa efkârını galeyâna getiren yalnız Rousseau’dur. (1762) târîhinde Jean Jacques (Emil) unvânıyla bir eser yazdı. Bu eserde çocukları ne dürlü terbiye itmek lâzım geldiğini söyledi. Efkâr ve mütâla‘âtında bir hâriku’l-‘âdelik yokdur. Ma‘mâfîh eserin mündericâtı Avrupa’da çok gürültü ve şamatalara bâdi oldu. Müellifin birçok efkâr ve tasavvurâtı zıddiyete münhasırdır. Meselâ herkes çocuğun terbiyesi küçüklük zamânına münhasır olduğunu söylediği hâlde Rousseau bu umûmî fikre karşu zıdd ve aksi tarafını iltizâm iderek çocuğa on iki yaşından sonra ders ve nasihat virilmek lâzım olduğunu iddi‘â ider. Bu (s. 100) tezâd ile beraber Rousseau’nun siyâk ve sibâk ifâdesinde dahi tezâd görülüyor. Ezcümle eserinin bir kısmında çocuğun sâdeliğinden bahis olunur iken diğer bir kısmında sâdeliğin mazarratından bahis idiliyor. Bu iki nev‘i tezâda tesâdüf idince Avrupa müellifleri Rousseau’ya karşu silâhlanarak Emil’in mündericâtını bir dürlü muhâkeme ve tenkîd eylemeye kıyâm itmişlerdir. Bu hücûm koluna karşu Rousseau inzivâya çekilerek başka âsârın te’lîfiyle meşgûl oldu. (Barika-i hakîkat müsademe-i efkârdan çıkar) darb-ı meseline binâen ta‘lîm ve terbiye ilminin kavâ‘idi lâyıkıyla tedkîk idilerek bu günkü dereceye getirildi. Şübhe yokdur ki Rousseau’nun efkârı neşrolunmamış olsa idi ne Avrupa ulemâ ve feylesofları ta‘lîm ve terbiye ilmini nazar-ı dikkate alırlar ve ne de mektebler bu hâle ifrâğ idilebilir idi. Dimek oluyor ki ta‘lîm ve terbiye ilmine velvele viren Rousseau olduğu gibi havas-ı hamsenin fevâid ve muhassenâtını meydâna koyan da yine Rousseau’dur. Tezâd ile beraber Rousseau’nun eseri bir dahâ yazılmaz bir eserdir. Müellifin iktidâr-ı edebîsi bu eserin tarz-ı tahrîrinden anlaşılıyor. Rousseau’nun te’lîfâtında mübâyin ve muhâlif fikir ve mütâla‘alar var ise de pek çok fikirler dahi sırf Rousseau’nun ihtirâ‘âtıdır. Evvela görmek sâniyen anlamak ve sâlisen düşünmek usûlünün lüzûmunu gösteren Jean Jacques’tır. Bundan evvel mevhûmât ile uğraşılır idi. Meselâ coğrafya dersi haritasız okudulur veyâhûd yalnız harita gösterilir idi.

Rousseau ise çocuğun harita tersîm eylemek, anlayarak dersi ta‘rîfât ile bellemek ve kendiliğinden ta‘rîfâtı başka bir sûretle ifâde eyleyebilmek lüzûmunu isbât eyledi. Rousseau’nun ba‘zı efkâr ve mütâla‘ât gâyet hakîmane olduğu gibi ba‘zısı da fevka’l-‘âde münâsebetsizdir. Çocuğu inzivâda büyütmek, çocuğu kimse ile görüştürmemek, (s. 101) on yaşına kadar çocuğa sağ elini sol elinden tefrîk ittirmemek ve fukarâ tâkımı içun cehâleti ilme tercîh itmek gibi mütâla‘âtına münâsebetsiz dimekten başka elden bir şey gelmez.

Emil’in bir kısmı kadınların ta‘lîm ve terbiyelerine hasredilmişdir. Rousseau kadınlar içun ilmin lâzım olmadığını iddi‘â ider. Kendi fikrince kadın erkeğe hoş görünmek içun yaradılmışdır. Mu‘allim ve mürebbi olacak zât evvel be-evvel Rousseau’nun eserini mütâla‘a itmeli ve bu eserin mütâla‘asından sonra âsâr-ı sâireye mürâca‘at eylemelidir. Rousseau’nun eserinde bir büyüklük vardır. Mu‘allimlikde büyük olmak isteyen Emil’in büyüklüğünden istifâde itmelidir. Rousseau eserinde o kadar büyüklük, o kadar edîblik, o kadar mantıkçılık göstermişdir ki doğru olmayan şeyleri doğru dedirttirecek kadar hoş ve tatlı yazmışdır.

Rousseau, âlemin efkârına mugayir olarak ilm-i târîhin gençler içun muzır olduğunu isbâta kalkışır böyle bir fikrin sekâmeti meydânda iken Rousseau var kuvvet ve zekâsını bu husûsa hasriderek târîhin lüzûmsuz olduğunu anlatmak ister ve fakat anlatmak isterken hem bir iktidâr gösterir ve hem de eserini mütâla‘a idenin zekâ ve isti‘dâdını başka başka şeyler ile ref‘ ve i‘la ider.

Rousseau 28 Haziran 1712’de Cenova’da tevellüd itmiş 3 Temmuz 1778’de Paris’de vefât eylemişdir. Kendisi bir sâ‘atçinin oğludur. Yetim kalub (Varen) nâmında bir kadın tarafından büyüdüldü. Rousseau hizmetçilikden başlayarak birçok işlerde istihdâm olundu. Başına birçok şeyler gelub geçti. Feleğin çenberinden yüz bin kere geçirildi. Dünyâ ile uğraşdı. (s. 102)

Beşeriyete hizmet itmek arzusundan usanmadı. İstihsâl-ı ma‘îşet belâsıyla birçok memleket gezdi. Lion şehrinde bir sene kadar bir zengîne mu‘allim oldu. İsviçre’de (Lavzan) mektebinde musiki mu‘allimliğine ta‘yîn idildi. Beş on kuruş kazandı. Kütub ve resâil tedârikine ve Madam Varen’in tatyib-i hatırına sarf eyledi.

Paris'e geldi. (Dijon) akedemiyası bir mükâfât mükâbilinde bir mesele sordu. Rousseau bu meseleyi garîb bir sûretde hal eyledi. Mükâfâtı kazandı. Bir müddet sonra İsviçre'de (Monmurans) vadisine çekildi. Orada dahi rahat durmayub İngiltere'ye kaçdı. Tekrâr Fransa'ya geldi. Nihâyet hayâtından usanarak Paris'e gelub intihar eyledi.

Rousseau Dijon akedemiyasının meselesini hal iderken ulûm ve fünûnun muhal-ı medeniyet olduğunu iddi'â eyledi. Bu eser gâyet edîbane yazılmış bir eser olub mütâla'aya şâyândır. Şura-yı devlet dâiresi reisi Said Bey Efendi hazretleri tarafından (fedâil-i ahlâkiye) nâmıyla Türkçeye tercüme olundu.

Rousseau nefs ile tabî'ata nazar ider bir adam idi. Bir şey söyleyeceği vakit nefsine atf-ı nigâh ider. Ve tabî'at maslahatdan bir netice çıkarmayınca kağıda yazmaz idi. Der idi ki (Tabî'atın ellerinden çıkan iş dâimâ iyidir. Fakat ahvâl-ı âlem tabî'atın iyi şeylerine nakısa getirir. Çocuk melek gibi doğar fakat ülfet ve ünsiyet iyiliğine leke getirir. İşte terbiyeden maksad da bu lekeyi bertaraf itmektir.) Rousseau'nun iktidâr-ı edebi ve ilmisine hiçbir diyecek yok ise de ahlâkı bozukdur. İki def'a tebdîl-i mezheb itmiş, hizmetçisiyle münâsebât-ı gayr-i meşrû'ada bulunmuş (s. 103) sonra hizmetçiyi almış ve kendi evlâdlarını kendi eliyle darü'l-acezeye virmişdir. Bu misillü şeyler ahvâl-ı husûsiyeden olmak hasebiyle pek de ta'rîfe mahal yok ise de Rousseau'nun iktidârı bu misillü şeyler ile mütenâsib değil idi. Rousseau ta'lîm ve terbiye ilminden büyük bir inkılâb husûle getirdiği gibi Fransa edebiyâtında dahi pek büyük bir inkılâba sebeb olmuşdur. Rousseau'nun ifâdesi taklîd-i kabûl itmez bir derecededir. Rousseau vicdâna pek ziyâde ehemmiyet virir idi. Fakat husûsat-ı zâtiye içun kavânîn-i vicdâniyeye ri'âyet itmediğine teessüf olunur. Rousseau pek ziyâde mağrûr idi. Bu gurûr feyzine mâni' olmuşdu. Ma'mâfîh Diderot gibi büyük adamlar gurûra bakmayarak Rousseau ile ülfet itmeği vazîfe add ve Rousseau'nun edebiyâtından istifâde etmeği de severler idi. Rousseau Panthéon'da medfundur.

3.5.1.4. Diderot

Diderot 5 Teşrin-i evvel sene 1713'de tevellüd itmiş ve 30 Temmuz 1782 târîhinde vefât eylemişdir. Kendisi bir bıçakçının oğludur. Cizvit mekteblerinde

ikmâl-ı tahsîl eylemişdi. Fakat Cizvitler gibi muta‘ssıb değil idi. On sekizinci asırda Fransa’da (Ansiklopedi) ismiyle bir mecmu‘a çıkarılur idi. Bu mecmu‘anın mucidi Diderot’dur. Felsefe ve ulûm-ı riyâziyeye fevka’l-‘âde merakı var idi. Bütün ömrünü fakr-u zarûret içinde geçirdi. Hatta kızını evlendirirken kitâblarını satmışdı. Rusya kraliçesi İkinci Katerina Diderot’u himâyesine alarak kütübhânesinin tecdîdi içun elli bin Frank vermiş ve senevî beş bin guruş (s. 104) tahsîs eylemişdir. Lütuf ve ihsânına teşekkür itmek üzere Diderot Katerina’nın yanına gitmişdi. Kraliçe misâfirinden bir lâyiha istedi. Rusya hükûmetinin ma‘ârifi Diderot’un planı üzerine müessestir. Diderot Fransa mekteblerini zem ve Almanya mekâtibini medh iderdi. Katerina’ya virmiş olduğu planı Almanya mekteblerinden iktibâs eylemişdi. Ma‘mâfîh kendiliğinden pek çok şeyler ihtira‘ eyledi. Diderot’un lâyihası: Plan d’une université pour le gouvernement De Russie

(Rusya hükûmetine mahsûs bir darü’l-fünûn planı) unvânıyla meşhûrdur. Bu lâyiha (1813) senesinde takdîm olunmuşdu. O vakitten beri Rusya ma‘ârifi terakkiye yüz tutub bugünkü hâle getirilmişdir. Didereot ta‘lîm ve terbiyeyi pek kıymetli gösteriyor. Kendi fikrine nazaran ta‘lîm itmek medeni yapmaktır. Ta‘lîm ve terbiye insânın haysiyetini artırır, ahlâkını ıslâh ider. Vezâifini öğretir ve fezâile muhabbeti uyandırır. Başka bir yerde der ki: Terbiyeden maksad uyanık ve haluk gençler yetiştirmekdir. Hükûmet evvela elzem ve sâniyen lâzım olan ulûm ve fünûna ehemmiyet virmelidir. Diderot’un lâyihası âli, tâli ve ibtidâi isimleriyle üç kısma ayrılmış idi. Evvelâ ulûm-ı riyâdiyeye ve ba‘dehu ulûm-ı tabi‘iyeye ehemmiyet virilmişdir. Çocuk az öğrenmeli ve fakat öğrendiğini lâyıkıyla bellemelidir. Fenâ bilmekden ise bilmemek evlâdır. Diderot dâimâ darb ve tehdîd aleyhindedir. Tedrîsatın alât ve edavâtla icrâ olunmasını arzu ider mevhûmât ve mübhemât ile uğraşan mu‘allimleri sevmez idi. Mekteb nâmını yalnız muktedir mu‘allimler yetiştiren darü’t-ta‘lîme hasritmek ister idi. Mükâfâtı ancak hüsn-i ahlâk gösteren çocuğa virmek fikrindedir. Dersini öğrenmesinden dolayı (s. 105) çocuğa mükâfât virilmemelidir. Diderot kraliçeden mu‘allimlerin tesrîr ve taltîfini istirhâm ider idi. Mu‘allim olan zâta gâyet ali bir nazar ve hürmet ile bakılacak idi. Her dürlü ictimâ‘âtda mu‘allimin bir mevki‘-i mahsûsu bulunacak idi. Kadınların ta‘lîm ve terbiyesi ehemmiyetsiz tutulmadı. Kadınlar erkekler gibi her şeyi öğrenmeğe mecbûr idiler. Hele teşrîh dersi en mühim dersler arasında addedilecek idi.

Diderot yazdığı eser sâyesinde en büyük mürebbilerden ma‘dûddur. Ansiklopediyi neşriderken Voltaire, Rousseau ve D’alembert gibi zevât ile berâber bulunarak onların neşriyâtını tashîh eyleyebilmek iktidârını hâiz idi. Müellefâtı mütâla‘a idilmelidir.

3.5.1.5. Condillac

Condillac Fransa muharrirlerinden meşhûr Mably’nin birâderidir. (Granville) şehrinde tevellüd idub elli altı sene yaşamış ve 1771’de vefât eylemişdir. Felsefe ilminde kendisine mahsûs bir çığır açmışdır. Condillac’ın felsefesinde zekâ, hayâl, hâfıza ve ta‘akkul gibi kuva-yı akliye esâssız addolunub ihtisâsâtın tahvîliyle o misüllü kuvanın husûle geldiği iddi‘a olunuyor. İhtisâsâtın zekâ husûsundaki dühûl ve te’sîri inkâr olunmuyor ise de dimâğın hâfıza gibi bir tâkım kuvaya merkez olması gayrikâbil inkârdır. Dimâğ meşhûdâtı zabt iderek onları mukayese itmeğe ve mukayeseden bir netice çıkarmağa muktedirdir. Yoksa meşhûdâtımız dimâğa akis etmese ve dimâğda (s. 106) hâfıza kuvası olmasa meşhûdâtın başlı başına bir kuvve olamayacağı bedîhî ve nümâyândır. Condillac’ın çığırı felsefe ve ta‘lîm ve terbiye ilmlerinde bir hayli tebeddülâta bâ‘is olarak tamâmen yanlış olsa dahi yine beşeriyete fâidesi olmuşdur. Condillac (Traite des sensations) nâmıyla bir eser yazdı. Bu eserde ihtisâsâtın lüzûm ve fevâidinden bahis olunuyor. Condillac ta‘lîm ve terbiye ilminin kavâ‘idi ihtisâsâta müstenid olmasını tavsiye ider. Condillac (Kurdezetud) ismiyle ve on altı cildden ibâret olmak üzere bir eser dahâ yazdı. Bu eseri 1768’de yazmış ve müte‘âkiben encümene a‘zâ ta‘yîn olunmuşdur. Condillac bir hayli şöhret kazandıkdan sonra inzivâva çekilerek mütâla‘a ve husûsât-ı zâtiye ile vakit geçirmişdir. Condillac tab‘an zeki ve müste‘id idi. Fakat zekâ ve isti‘dâdı mu‘âvenet ve teşvîke muhtâc idi. Bir aralık birâderiyle berâber Paris’e gelub Diderot ve Russeau gibi adamlar ile görüşdü ve bunların teşvîki üzerine tasavvurâtını meydâna koymağa cür’et eyledi. Condillac yalnız nazariyât üzerine söz söylememişdir. Efkâr ve mütâla‘âtının kısm-ı küllisi ameliyâta müsteniddir. Kendisi birkaç kişiye mu‘allimlik itmiş ve ta‘lîm ve tedrîs esnasında istihsâl eylediği ma‘lûmâtı usûl ve kâ‘ide tarzına vaz‘ itmişdir.

Condillac’ın fikrince mu‘allim şâkird ile berâber ders öğrenmeli ve dâimâ hiçbir şey bilmez gibi görünmelidir. Virilecek ders dâimâ ma‘lûm ve göz ile görülen

şeyler üzerine hasredilmeli ve yavaş yavaş ma‘lûmdan mechûle gidilerek dersin netice ve hülâsası şakird tarafından keşf ve ihtira‘ olunmalıdır. Condillac’ın fikrine nazaran ilim mükemmel yapılmış bir lisândır. Mu‘allim ile müte‘allim tahlîl usûlüne ri‘âyet itmelilerdir. İnsanın zekâ ve isti‘dâdını artıran tahlîldir. Çocuklara öğretilen şey dâimâ tahlîl idilmeli ve fehim (s. 107) ve idrâki müşkil olan dersler ile ta‘bîrât ve ıstılahât-ı fenniyeden kâmilen sarf-ı nazar olunmalıdır. Çocuk evvelâ düşünmeğe alışmalı ve sonra fikir ve kelime ezberlemelidir. Çocuk bizzât keşf ve ihtira‘ eylediği şeyleri hiçbir vakit unutamaz. Adam olmak isteyen çocuk iyi söylemek, iyi yazmak, iyi muhâkeme itmek ve iyi düşünmek usullerine alışmalıdır. İyi düşünen iyi muhâmkeme itmeye ve iyi söyleyen iyi yazmağa muktedir olur. Gençler düşündükleri gibi söylemeli ve konuştukları gibi yazmalılardır.

Kadınların dahl ve te’sîri olmamış ola idi gençler bir hayli ilm ve terbiyeye mâlik olacaklar idi. Vâlideler çocuklara acıyub ziyâde çalışmalarını ve vakit ve zamânıyla mektebe devâm itmelerini arzu itmezler. Çocuk ebeveyninin merhamet ve şefkatinden istifâde iderek mektebde virilen dürus ile vesâyâ ve nesâyihe ehemmiyet viremez olur. Condillac büyük bir feylesof olub âsârının mütâla‘ası bigayet matlûb ve mültezimdir. Mu‘allim efendiler Condillac’ın ahlâk-ı hamidesinden dahi istifâde eylemeğe gayret itmelilerdir.

3.5.1.6. Helvésius

On sekizinci asırda Avrupa’da yazılan âsârın en birincisi Helvésius’un (Traite de l’esprit) nâm eseridir. Bu eser yirmi senede ikmâl olunmuş ve yüz binlerce âsâra karşu en mu‘teber addedilmişdir. Felsefe ve ta‘lîm ve terbiye içun pek büyük bir eserdir. Garbi Avrupa’nın cehâlet ve ta‘ssubunu ortadan kaldıran Helvésius’dur. Fikrin intibâhını arzu itmeyen Avrupalılar Helvésius’u gıyaben (s. 108) denâet ile mahkûm itdiler. Hâlbuki eserin mündericâtı arasında milel ve akvâmın terakkîyâtından başka bir şey yokdur. Muta‘asıblar eserin mündericâtından bihaber bulunduklarına şübhe yok ise de Helvésius’un iktidâr ve mesleğini çekemeyenler hafiyen teşvîkâtda bulundular ve Helvésius’u lekedâr itmeğe çalıştılar. Helvésius insâniyete hizmet itmek içun yaradılmış bir zât idi. En’âm ve ihsânını gören ulemâ ve hükemâ eserinin neşrinden sonra nankörlük göstererek kendisiyle kati‘-i münâsebât eylemişlerdir. Helvésius zirâ‘at ile meşgûl zengîn bir feylesof idi.

Çiftliğinden çıkardığı vâridâtı fukarâ ve ilm ve hüner erbâbına yedirir idi ve fikri insâniyete hizmet itmek maksadına münhasır idi. Helvésius'un eserine dâir ba'zı şeyler yazılmak îcâb ider ise de eserin mündericâtı efkâr-ı hakimâne ve tasavvurât hayırhahaneden ibâret olduğundan lâyıkıyla mütâla'ası lâzımedendir. Bendeniz şimdiye kadar üç dört yüz kadar Avrupa âsârını mütâla'a eylemiş isem de Helvésius'un eserinden itdiğim istifâdeyi başka bir eserden itmediğimi ve itmek de mümkün olamadığını makâm-ı şükrânda arz eylemeğe vicdânen mecbûriyet gördüm.

(Traite de l'esprit) eserinin ta'lîm ve terbiye kısmı fevka'l-'âde bir sûretde tahrîr olunarak terbiyenin rahm-ı mâderde başladığını ve hayâtın bir terbiyeden ibâret olduğunu iddi'â ve isbât idiyor.

Helvésius ma'ârif-i umûmîye tarafdârıdır. Mekâtibin herkese açık olmasını arzu ider ve hasenât ile seyyiâtın ulûm ve fünûn gibi tahsîl olunacağını ve mekâtibin şehir hâricinde bulunmalarını ve mekâtib derûnunda bir mahkemenin elzem idüğünü ve İranilerin usûlü üzere adâlete ehemmiyet virilmek iktizâ itdiğini sûret-i mahsûsada tavsiye idiyor. (s. 109)

Ma'ârifin terakkîsi iki vasıtaya mütevakkıftır, biri mu'allimlerin usûl-ı tedrîse vâkıf olmaları ve diğeri hükûmet tarafından teşvîk ve terğîb husûsunda fevka'l-'âde fedâkârlıklar ibrâz olunmasıdır. Mekteblerde kâ'ide olarak hiçbir şey gösterilmemelidir. Kâ'ide yerine tecrübe ve ameliyâta dikkat ve i'tinâ olunmalıdır.

Avrupa mekâtibi Helvésius'un tavsiyesi üzerine ıslâh olunarak bugünkü hâle getirildi. On Dördüncü Louis'den sonra Avrupa bahusûs Fransa ma'ârifi teşvîk ve terğîbden mahrûm kalmışdı. Helvésius zamânındaki selâtin-i izâm-ı Osmaniyenin ma'ârif hakkında olan teşvîk ve terğîbini vatandaşlarına misâl olarak irâe ve tavsiye eyler idi.

Helvésius garb ahâlîsinin ma'ârifine bir hayli hizmet eyledikden sonra büsbütün köşe-i inzivâya çekilmiş ve ibâdet ve tâ'atle meşgûl olmuş ve elli altı yaşında olduğu hâlde vefât eylemişdir.

3.5.1.7. D’alembert

D’alembert bir kilise kapusunda bulunmuş ve fakîr bir camcı karısı tarafından büyütülmüştür. Paris hukûk mektebinde ikmâl-i tahsîl eyledikden sonra avukatlık gibi birçok adliye umûrunda bulundu. Sonra edebiyâta merak idub Diderot ile (Ansiklopedi) mecmu‘asını ihdâs eyledi. D’alembert ulûm-ı riyâziyede yed-i tûla sâhibi olmuşdu. Yirmi yaşında iken rüzgarların sebeb-i husûlüne dâir bir makâle kaleme aldı. Bu makâle ulûm ve fünûn encümeni tarafından takdîr olunarak D’alembert’in Fransa ve Berlin akademilerine kabul (s. 110) olunmasına sebebiyet virdi. D’alembert Fransa ulûm-ı akedemiyasında hem a‘zâ ve hem baş kâtib sıfatıyla bulunub bu iki sıfatı hâiz olduğu hâlde (1783) senesinde vefât eylemişdir. D’alembert Voltaire’in aziz dostu idi. Onunla birçok muhaberâtda bulundu. Mektûbâtının ekserisi mütâla‘aya şâyân ta‘lîm ve terbiyeye âiddir. D’alembert Voltaire’e yazmış olduğu mektûblardan başka ta‘lîm ve terbiye içun ayrıca bir eser yazmamışdır. Bunun iştihârı ulûm-ı riyâziyeyi pek ziyâde sâdeleştirmiş olmasından ileri gelmişdir. D’alembert’den evvel ulûm-ı riyâziye mevhûmâtdan ibâret olub mesele ve temrîn husûsu kâmilen mechûl idi. Hendese, müsellesât ve hisab tamâmı tefadüli da‘valarını intizâma koyan ve ulûm-ı mezkûreye dâir müte‘addid mesâil ve müşkülâtı hâl iden D’alembert’tir. D’alembert’in felsefe ve edebiyâta pek ziyâde merakı var idi. Felsefeyi edebiyâta takdîm ve tercîh ider ve dâimâ felsefe ile ilm-i târîhe fevâid ve muhassenâtından bahis eyler idi. D’alembert Fransa mekâtibinin idâre ve tedrîsâtı aleyhinde bulundu ve nevâkısın ikmâlini hükûmet-i mahalliyeden defe‘atle istirhâm eyledi. Gençlere kâ‘ide ve usûl ile inşâ ve kitâbet öğretilemeyeceğini ve ulûm-ı inşâ içun kavâ‘idden ziyâde numûneye ihtiyâc mess eylediğini delâil-i kat‘iye ile izâh ve isbât ittikden sonra maksadını mekâtib idârelerine kabûl ittirdi. D’alembert Latinceyi Fransa mekteblerinden çıkarmış ve tedrîsâtın Fransızca olarak icrâsını te’mîn eylemişdi. Fransız lisânının terakkîsine yardım iden zevâtdan biri de D’alembert’dir. D’alembert Yunanistan-ı kadîm fikrini besleyub mekteblerde sanâyi‘’-i nefîsenin ta‘lîm ve tedrîsini ve musikinin mecbûri olarak ta‘mîmini iltizâm eyleyerek ba‘zı mekâtibde re’y ve mütâla‘ası mevki‘-i icrâya vaz‘ eyledi. Rousseau gibi D’alembert dahi tahsîl-i husûsi tarafdârıdır. (s. 111)

Mekteblerde gürültüden lâyıkıyla ders okutulamayacağından bahis ile zengînlerin mekâtibe dühûl eylemelerini lüzûmsuz görür idi. D'alembert fazıl ve irfânı sâyesinde Avrupa'da iştihâr eylemiş ve Almanya ile Rusya hükümdârlarının teveccühünü kazanmışdı. Almanya ve Rusya'ya gitmesi emir ve tavsiye olunduğu hâlde hangi mükâfât ile olur ise olsun Fransa toprağından hiçbir vakit ayrılamayacağını ve son nefemagdse kadar Fransa milletine hizmet itmekle iftihâr eyleyeceğini sûret-i kat'iyede cevâb virmişdi.

3.5.1.8. Basedou

Basedou 1723'de (Hamburg) şehrinde tevellüd idub 1790'da (Magdeburg) kasabasında vefât eylemiş ve (Ovuraj elemanter) ismiyle bir eser bırakmışdır. Basedou ahlâksız ve şarlatan bir kimse idi. Ma'mâfîh ma'lûmâtça büsbütün boş değil idi. Danimarka Darü'l-fünûnunda bir hayli müddet mu'allimlik itmiş ve Rousseau'nun âsârını mütâla'a idince Danimarka'yı terk ile Almanya'da (Dessau) şehrine gelub (philanthropinum) nâmıyla bir ibtidâi mektebi açmışdır. Kendi fikrince bu mekteb ruy-i zeminin numûne mektebi idi. Philanthropinum Rousseau ve Comenius'un usûlü üzere yapılmış bir mekteb idi. Umûmîyet i'tibârıyla philanthropinum fenâ bir mekteb değil idi, fakat Besedou'nun iddi'â eylediği derecede intizâma konulmamışdı.

Basedou dâimâ ma'lûm şeyler ile tedrîsâta mübaşeret ider idi, meselâ coğrafya ta'rîfâtını dershânenin cihât-ı erba'asına tatbîk itmeyince (s. 112) dershâneden dışarı çıkmaz idi. Basedou feâde bir şey bırakmamışdır. Kendisinde fikir îcâd yoğ idi, bereket versin hilm ve mülâyemetin lüzûm-ı hakîkîsini lâyıkıyla anlamışdı. Basedou ile berâber philanthropinumun tanzîm ve ıslâhına çalışan (Wolk) nâmında bir mu'allim dahâ var idi. Bu zât fikir îcâda mâlik idi, çi fâide ki ma'iyetde bulunduğundan efkâr ve mütâla'âtını meydâna koyamadı.

3.5.1.9. Holbach

Holbach 1723'de (Bad) dükalığında tevellüd itmiş, (1789) târîhinde vefât eylemiş ve (Sistema Della Natura) ismiyle bir eser yazmışdır. Zengîn, fazıl âlim, ma'ârifperver, muhsin ve sehi idi. İlim ve hüner erbâbına avuçlar ile para dağıtır ve

onlar ile vakit geçirir idi. Hânesi ulemâ konağı kesilmiş idi. Holbach ulûm-ı tabî‘îyeye pek ziyâde merak itmiş ve ulûm-ı mezkûreye dâir pek büyük sît ve şöhret kazanmışdı. Ta‘lîm ve terbiyeye dâir birçok efkâr ve mütâla‘ât serd ve ityân eylemişdir. Ezcümle “Cehâlete galebe çalmak gibi güç bir şey yokdur. Terbiye akvâmın âdâb ve âdâtı ve hükümâtın idâresiyle tehâlüf ider. Teehhülden maksad, devlete hayırlı gençler yetiştirmektir. Ta‘lîm ve terbiye râhiblerin elinde bırakmalı ya‘ni diyânete müstenid olmalıdır. Çocukları iyi terbiye itmek ebeveynin başluca vazîfesidir. Mu‘allimler dâimâ halim ve ruşen görünmelidir.” Fikirleri Holbach tarafından hep Holbach’a haml olunmaktadır. (s. 113)

3.5.1.10. Kant

Kant Almanya felsefesinin mucididir. Kendisi Königsber’de tevellüd itmiş, yetmiş altı yaşında olduğu hâlde (1800) senesinde vefât eylemişdir. (La Pedagoji) nâmıyla bir eser yazdı ve ma‘ârif-i umûmîye tarafdârânını iltizâm itti. Ta‘lîm ve terbiye ilmini felsefeye tercîh eylemişdi. Terbiyeden maksad vahşete galebe çalmak ve gençlere vezâif ve ahlâkı öğretmek olduğunu söyledi. Mu‘allimler sevimli ve her şeye kâbiliyetli gençler yetiştirmeğe gayret etmelilerdir. Çocuklar itâ‘at, rastegülük, hüsn-i amizeş ve hüsn-i tedbîr ile mübâhi ve müftehir olmalılar ve vakitlerini beyhude yere geçirmemelilerdir. Kant gibi vaktin kıymetini kimse anlayamamışdır. Kant işsiz olarak gözlerini açub kapayamaz idi. Königsberg Darü’l-fünûnunda ikmâl-ı tahsîl eylemiş ve bütün ömrünü mezkûr darü’l-fünûnda ahlâk ve ilm-i ilahiyât okutmakla geçirmişdir. Kant maskat-ı re’sinden üç sâ‘at dışarı çıkmadığı hâlde tahsîl-i husûsi ile ahvâl-ı âleme vâkıf olmuşdu. İnsânda bir mahkeme-i vicdâniye bulunduğu ve vicdânın ahlâk üzerine olan te’sîrini en evvel isbât eyleyen bu zâtdır. Kant hey’et, coğrafya ve ulûm-ı riyâziyeye pek çok hizmet eylemiş ise de en büyük hizmeti ilm-i ahlâka âiddir. İlm-i ahlâkı ta‘lîm ve terbiye ile tatbîk iden Kant’dır. Beşiğin fenâlığını ve soğuk su banyosunun fevâidini meydâna koyan Königsberg feylesofudur. Kant kuvve-i hakimenin lüzûmundan bahis iderek hakimesi metin olmayan gençlerden beşeriyetin istifâde idemeyeceğini sûret-i kat‘iyede beyân eyledi. Kant hakimesinin metâneti ve ahlâkının güzelliğiyle iştihâr eylemiş bir adamdır. Kant sanâyi‘-i nefîseyi tavsiye eylemekde olub roman (s. 114) ve hikâye gibi şeylerden asla hoşlanmaz idi. Kant’ın pedagojisi Rousseau’nun pedagojisine

müşâbih ise de efkâr ve mütâla‘âtında hiçbir isâbetsizliğe tesâdüf idilmiyor. Kant lâyıkıyla düşünmeyince lakırdı söylemediği gibi beş on def‘a gözden geçirmediği bir eseri dahi tab‘ ittirmez idi. Garbde hüsn-i ahlâk ve hubb-ı beşeriyetle iştihâr iden iki zât olub bunlardan birincisi Kant ve ikincisi Amerikalı meşhûr Franklin’dir. Hakimesi gevşek olan mekteb çocuklarına Kant’ın âsârı okutdurulmalı ve mümkün ise ezberletilmelidir.

3.5.1.11. Bernardin de Saint Pierre

Bernardin Fransalı bir edîb-i şehîrdir. (Haver) şehrinde tevellüd itmiş ve Cizvitlerde ikmâl-i tahsîl eylemişdi. En evvel ulûm-ı riyâziyeye merak idub mühendis mektebinden şehâdetnâme almış ve birkaç arkadaş ile istihsâl-ı ma‘işet ve seyâhat tarikiyle ba‘zı Fransa müste‘merâtına gitmişdi. Her nasılsa mühendislikte iştihâr idemeyerek edebiyâta sülûk eyledi. Ansiklopedi muharrirleriyle hukûk peydâ idince edebiyât ve muharrirlik arzusu bir kat dahâ tezâyüd itmişti. Meşhûr (Paul ve Virjini) romanı iştihârına bâdi oldu.

Bernardin tahsîl-i husûsi tarafdârı olub mekâtib ve mu‘allimlerin adem-i lüzûmundan bahis eyledi. Çocuklara ders yazdırmak ve ellerinde kitâb bulundurmak usûlünü kâmilen reddider idi. Mu‘allimin takrîri kitâb ve defter yerine geçmelidir. Kendisi yalnız edebiyâta meyl ve rağbet gösterib ulûm (s. 115) ve fünûnun adem-i lüzûmundan bahis ider ve derslerin şân‘irâne olan mahallerde ta‘lîm ve tedrîs olunmasını tavsiye eyler idi.

Bernardin şu‘ur ve inşâsı sâyesinde On Altıncı Louis ile Bonaparte’ın teveccühünü kazanmış ve Paris nebâtât bağçesinin musarrıf me’mûrluğuna ve darü’l-mu‘allimînde ilm-i ahlâk mu‘allimliğine ta‘yîn olunmuşdu. Sen Pierre inâs mekteblerini sevmez idi; kendi fikrince kızların en büyük mu‘allim mektebi zevclerinin vesâyâ ve nesâyihidir.

Bernardin hissiyât ve hayâlâtla müştehir bir şâ‘ir olduğundan âsârını gençlere okutdurmalı ve hissiyâtından istifâde olunmalıdır. Ta‘lîm ve terbiyede fevka’l-‘âde makbûl ve mu‘teber bir adam değildir. Ma‘mâfîh kitâb ve defter hakkındaki mütâla‘ası şâyân-ı imtisâldir. Mu‘allimin takrîrinden istifâde itmeyen şâkird kitâb ve

defterden istifâde idemeyeceği beyândan müstağnidir. Bu usûlü Ankara Mekteb-i İ‘dâdisinde mevki‘-i icrâya koydurmuş idim, cidden istifâde görüldü. İnâs mekteblerine karşu beyân eylediği mütâla‘a aslen muvâfık-ı maslahât olmayub ve fakat zevcin zevce üzerine olan te’sîri kâbil-i inkâr değildir. Zevc daimi bir ahlâk mektebi olub Bernardin’in reyi yalnız ahlâk cihetine kâbil-i tatbîkdir. Bernardin’in tevellüd ve vefâtı (1738) ile (1814) senelerine müsâdifdir.

3.5.1.12. Pestalozzi

Pestalozzi Eflatun, Aristote, Fénelon ve Rousseau derecesinde bir mürebbidir. 1746’da İsviçre’de (Zürih) şehrinde tevellüd itmiş (s. 116) ve (1827) târîhinde vefât eylemişdir. Ta‘lîm ve terbiyede (intuitif) nâmıyla meşhûr olan usûl-ı tedrîsin mucididir. İntuitif usûlü söylenen bir şeyin müte‘âkiben zât ve aynını göstermek kâ‘idesinden ibâretdir. Meselâ coğrafyada volkandan bahis olunur iken mümkün ise çocukları dersten sonra yakın bir volkana götürmek veyâhûd mâhir bir ressam tarafından yapılan bir volkan resmini göstermektir. Pestalozzi alât ve edevâtı hâzırlanmayan hiçbir derse mübâşeret itmez idi. Mektebinde müte‘addid değnekler bulunur ve hendese ve hisâb da‘vaları bu değnekler ile irâe ve isbât idilur idi. Pestalozzi hem çalışkan ve hem de musır bir mu‘allim idi. (Yverdon) şehrinde bir mekteb açmış ve kendisi Protestan olduğundan mektebi resmen kapadılmışdı. Pestalozzi mektebin küşâdı derdine düşüb bu uğurda mal ve mülkünü satmış ve hayatını birkaç def‘a tehlikeye koymuşdu. Yverdon mektebi bitekrâr küşâd olunmuş ve memâlik-i ecnebiyeden beş altı yüz kadar şâkird gönderilmiş ise de Pestalozzi usûlünün fevâid ve muhessenâtını bir dürlü Avrupa hükûmetlerine kabûl ittiremedi. İntuitif usûlünün muhessenâtı ancak bundan otuz sene evvel anlaşılabilmişdir.

İntuitif usûlü Almanyalı (Fröbel) tarafından ıslâh idilerek derece-i kemâle erdirilmişdir. (Fröbel) Pestalozzi gibi ta‘lîm ve terbiye ilminin e‘aziminden birisidir. İntuitif usûlünden bir fikir almak isteyen mu‘allim muahharan Paris’te Mösyö (Dulon) tarafından neşrolunan (Lametod intuitif) kitâbını elde itmelidir.

Pestalozzi ile Fröbel fukarâ perver olmak sıfatıyla müştehirdirler. Her ikisi on sekizinci asırda mechûl olan intuitif usûlünü meydâna (s. 117) çıkarmak

istediklerinden cinnet ile mahkûm oldukları gibi ölünceye kadar dahi fakr-u zarûret içinde yaşamışlardır.

Pestalozzi bir müddet Paris'e gelmiş ve Napolyon Bonaparte'ı ziyâret eylemiş ve îcâd eylediği usûlü kabûl ittirmek istediğini anlatmışdır. Napolyon Pestalozzi'ye mu'âvenet gösterecek yerde (Elifba ile uğraşmağa vaktim yokdur) cevabını virmiş ve zavallı Pestalozzi'yi bir kat dahâ ye's ve fütura düşürmüşdür. Pestalozzi bu me'yûsiyet üzerine: "Çektiğim eziyetler ta'rîf olunmaz derecededir, ölmek benim içun hiçdir, fakat mesleğim benim ile beraber mezara gireceğine yanıyorum" diyerek izhar-ı teessüf eylemişdir.

Pestalozzi ta'lîm ve terbiye içun şu üç kânûnu vaz' eylemişdi: (1) Terbiye kavânîn-i tabî'îye üzerine müesses olmalı; (2) Ta'lîm ve terbiyede kuva-yı akliyeye mütesaviyen ehemmiyet virilmeli; (3) Her ilm kuva-yı akliyenin tevsî'i ve tezyîdine ve hüner ve sanâyi'in ta'mîm ve intişârına tatbîk idilmelidir.

Pestalozzi (1820) senesinde şu iki eseri tab' itdirdi.

1.Jerterod çocuklarını nasıl ta'lîm ve terbiye itdirir.

2.Terbiyede tabî'atın ne sûretle hareket eylediğine dâir olan tedkîkat ve taharriyâtım.

İsviçre hükûmeti (1846) salinde Pestalozzi nâmına bir heykel yapdırmış ve heykelin yanında bir ibtidâi mektebi küşâd eylemişdir.

Fröbel Pestalozzi'nin âsârına taklîden (çocuk bağçeleri) nâmıyla bir eser kaleme almışdı. Fröbel'in kullanmış olduğu alât ve edevâta (don) ismi virilmektedir. İntuitif usûlüne hizmet iden dört mu'allim olub 1.Pestalozzi 2.Fröbel 3.Comanius 4.Basedou'dur. Pestalozzi (s. 118) usûlün kavâ'idini cem' ve tedvîn eylemiş olduğundan usûl onun ismiyle benâm olmuşdur.

Fröbel gibi Almanya'da (Herman Frank) nâmında bir mu'allim dahâ iştihâr eylemişdi.

Memâlik-i şâhanede intuitif usûlünün ta‘mîm ve intişârı genç mu‘allimlerimizin himmet ve gayretinden intizâr olunur. İnkılâb-ı ahirimiz muhâfaza-i milliyeti i‘la ve nâm-bülend ma‘ârifi bihakkın ta‘mîm itdirmek içun bu tedbîrden başka çare yokdur.

3.5.1.13. Fransa İnkılabı

Ta‘lîm ve terbiye ilmi (1789) senesine kadar gayr-i muntazam bir hâlde tedrîs olunmakta idi. Bu târîhten sonra ilm-i mezkûrun terakkîsine cidden çalışılarak bu günkü dereceye getirildi. Ta‘lîm ve terbiye ilmi kendi başına bir ilm ise de kavâ‘id ve kavânîni psikoloji ilmine müsteniddir. Ta‘lîm ve terbiye mesleğinde iştihâr eylemek isteyen mu‘allim behemehâl bir müddet psikoloji ilmiyle tevağğül itmelidir. (1789) senesinde vuku‘a gelen Fransa İnkılâbını müte‘âkib Fransa üdebâ ve feylesofları ta‘lîm ve terbiye ilmini psikoloji ile beraber nazar-ı dikkate alarak her ikisinin terakkîsine bezl-i himmet eylemişlerdir. Ta‘lîm ve terbiye ilmine hizmet iden zevât ber vechi âti ta‘dâd olunur:

1-La chalotais

2-Condorcet

3-La kanal (s. 119)

4-Danton

5-Lanthenas

6-Daunou

7-Lepelletier

8-Fourcroy

9-Mirabeau

10-Chenier

11-Jacoto

12-Talleyrant

13-Ducos

14-Rabaut

15-Ramme

16-Rollan

17-Guigot

18-Genlis

19-Campan

20-Stael

21-Remmusat

22-Sanssure

La chalotais, mu‘allim ve mürebbilerin me’mûrîn-i mülkiye arasından intihâb idilmesini tavsiye idub Plan des études pour la jeunnesse (gençler içun mütâla‘a usûlü) nâmıyla bir eser yazdı. Bu eser gâyet hakîmâne yazılmış olduğundan mütâla‘ası fâidelidir.

Condorcet, ta‘mîm ve intişâr-ı ma‘ârife dâir yüzden ziyâde lâyiha tertîb eylemiş ve kazâ ile sancaklardaki ibtidâiye ve rüşdiye mektebleriyle ma‘ârif meclislerini vücûda getirmişdir. La Kanal, inkılâb zamânında Paris’de (s. 120) bir ma‘ârif komisyonu yapılmış ve La Kanal o komisyona reis olmuşdu. Elyevm Paris’de meşhûr olan nebâtât bağçesiyle darü’l-mu‘allimîn mekteb-i âlisini ıslâh idub derecât-ı muhtelife mekâtibine dâir mükemmel programlar tanzîm eyledi. Dünyâda kânûn ve kâ‘ide tahtında en evvel program tanzîm iden bu zâtdır. Enstütü (darü’l-fünûn) nâmıyla Paris’de meşhûr olan hey’et-i ilmiyenin mucidi La Kanal’dır.

Danton, hisâb ile okumak ve yazmak bilmeyenlerin hükûmet işlerinde istihdâm olunması usûlünü ihdâs eyledi. Lanthenas, Condorcet’nin efkâr ve

mütâla‘atını izâh ve tefsîr idenlerden birisidir. Daunou oratuarda ikmâl-ı tahsîl eylemiş ve La Kanal ile beraber (Enstitü) heye’tini tanzîm itmişdir. Lepelletier mekâtibinin ıslâhına dâir birçok lâyihalar takdîm eylemişdi. Fourcroy, meşhûr bir kimyagerdir. Darü’l-mu’allîmin mektebiyle nebâtât bağçesinin ıslâhına çalışdı. Enstitü Fransa mekteblerinin aleyhinde bulundu. Paris’de meşhûr olan (politehinak) mektebi bu zât tarafından ihdâs olundu. Mirabeau, Fransalı meşhûr bir hatîbdir. Ma‘ârifin ta‘mîm ve intişârına dâir binlerce nutuklar irâd eyledi. Chenier, Rousseau’nun fikrine hizmet idub birçok mekâtibin ıslâhına muvaffak oldu.

Jacoto, (Bern) şehrinde bir mekteb açdı. Pestalozzi usûlüne devâm eyledi. Fakat kendi nâmına olmak üzere bir usûl ve meslek îcâd idub ta‘lîm ve terbiyede pek çok şöhret kazandı. Mösyö (Boison) tarafından tertîb olunan ta‘lîm ve terbiye lügatinde Jacoto usûlüne dâir bir hayli ma‘lûmât derc olunmuşdur. Talleyrant, Paris ma‘ârif komisyonuna reis olmuşdu. Mekâtib-i ibtidâiyeyi dört ve i‘dâdileri üç sınıfa taksîm itmek (s. 121) istedi. Vilâyât darü’l-fünûnlarıyla sultâni mekteblerini ihdâs eyledi. Ma‘ârif hakkındaki lâyihaları hakîkaten mütâla‘aya şâyândır. 1854’de tevellüd itmiş ve 1838’de vefât eylemişdir. Kendisi Fransa meşâhîr ricâlindendir. Ducos, râhiblerin mu‘allim ve mürebbi olamayacaklarını ve mekâtibin me’mûrîn-i mülkiye uhdesine bırağılmasını iddi‘â ve iltizâm eyledi.

Rabaut, ma‘ârif-perver bir zât idi. Mekâtibin usûl-ı idâresinde bir hayli ma‘lûmât almışdı.

Ramme, bir tâkım mühim lâyihalar ile şöhret kazanmışdı.

Rollan, Fransa darü’l-fünûnu ıslâh eyleyenlerinin birincisidir.

Guigot, Fransa ricâlinden ve meşâhîr ve müverrihindendir. Ta‘lîm ve terbiye ilminde fevka’l-‘âde ihtisâsı var idi. Fransa ma‘ârif nezâretinde bulunmuşdur ve şimdiye kadar bunun gibi büyük bir ma‘ârif nâzırı gelmemişdir.

Madam Genlis, Fransalı bir kadındır. Bizzât mu‘allimlik ve mürebbilikde bulunmuşdur. Yirmi otuz kadar roman yazmış ve ta‘lîm ve terbiyedeki iktidârını âsârıyla isbât eylemişdir. Ta‘lîm ve terbiyeye dâir olan mektûbâtı şâyân-ı mütâla‘adır.

Madam Campan, Napolyon'un teveccühünü kazanmış bir mürebbiyedir. Terbiyeden maksad muktedir vâlideler yetiştirmekdir. Leylî usûlünün aleyhinde bulundu. Bizzât bir mekteb açmış ve lâyıkıyla idâre eylemişdi.

Madam Stael, mâliye nâzırlarından meşhûr Nekr'in kızıdır. Ta'lîm ve terbiyede pek ziyâde ihtisâsı var idi. Edebiyâtda fevka'l-'âde yed-i tûlası olub pek çok edîbane ve hakîmane romanlar yazmış ve birçok seneler seyâhat itmişdir. Ahlâkı zikre şâyân değildir. (s. 122)

Remmusat, âlleme ve edîbe bir kadın idi. Ta'lîm ve terbiyede pek çok mahâret göstermişdi.

Nekridi Sanssure, pek meşhûr bir mürebbiyedir. Ebucatisn progressive (Terbiye-i Tedrîciye) nâmıyla bir eser yazdı. Bu eser üç kısma münkasım olub ilk iki kısmı zekûra ve üçüncü kısmı inâsa mahsûsdur. Madam Nekr'in eseri Fransa akademiyası tarafından mazhar-ı takdîr olmuşdu. Mezkûr eserin lisânımıza dahi nakl ve tercümesi lâzımedendir. (1850) senesinde Fransa'da (Jirar) nâmıyla meşhûr bir mürebbi dahâ zuhûr eyledi. Bu zât 1.De l'éducation (Terbiye mebhası) 2.Discours sur ! éducation (Terbiyeye dâir nutuk) 3.De l'enscignoment-régulier de langue Mateernelle dans les écoles et les familles (Lisân-ı millinin mekâtib ve âile arasındaki intizâm tedrîsi) nâmlarıyla üç mühim eser te'lîf idub nâmını ibkâya muvaffak oldu. Jirar hem ilm ve hem de mehâsin-i ahlâk ile müştehirdir.

İnkılâb zamânında Paris ma'ârif komisyonuna takdîm olunan lâyihalarını mütâla'a eylemek pek ziyâde ehem ve elzem idüğünden (Fransa Ma'ârif-i Umûmîyesi) nâmıyla Mösyö (Hepo) tarafından tab' ve neşredilen eserin tedârik ve mütâla'ası bilhassa tavsiye olunur. (s. 123)

3.5.1.14. Âsâr-ı Makbûle

1789'dan sonra ta'lîm ve terbiye ilmi yine muktedir mu'allim ve mürebbilerin eline düşerek bugüne kadar birçok âsâr-ı makbûle vücûda getirilmişdir. Paris'de (Haşet), (Garine), (Bulen) ve (Posieliğ) kütüphânelerinde bulunan âsârın mütâla'ası ve her bir mu'allimin kütüphânesinde bulundurulması iktizâ ider. Mezkûr kitâblar ber-vechi zîr ta'dâd olunur:

1.İlm-i terbiye Mösyö Ben tarafından

2.Çocukların ahvâl-ı rûhiyesi Mösyö Pare tarafından

3.Usûl-ı terbiye Mösyö Kalav tarafından

4.Ta‘lîm ve tedris Mösyö Şarron tarafından

5.Terbiye-i umûmîye Mösyö Lalleman tarafından

6.Terbiye-i bedeniye, ahlâkiye ve akliye Mösyö Spenser tarafından

7.Mu‘allimlere mahsûs olarak terbiye-i ahlâkiye Mösyö Baru tarafından

8.Terbiye-i zâtiye Mösyö Belaki tarafından

9.Mektebe dâir birkaç kelime Mösyö Bereal tarafından

10.Mekâtib-i ibtidâiye teftişâtı Mösyö Berual tarafından

11.Port Royalde terbiye Mösyö Kadikis tarafından

12.Terbiye-i ‘akliye Mösyö Koren tarafından

13.Ta‘lîm ve terbiye risâlesi Mösyö Dake tarafından

14.Fransa’da usûl-ı tedrîs ıslâhatı Mösyö Fernoy tarafından

15.Terbiye ve tedris Mösyö Ğarear tarafından

16.Mekâtib-i ibtidâiyede ba‘zı ıslâhat Mösyö Haym tarafından (s. 124)

17.İlm-i ta‘lîm ve terbiyeye dâir konferans Mösyö Marioni tarafından

18.Ahlâk terbiyesi Mösyö Martin tarafından

19.Tedrîs-i ibtidâi risâlesi Mösyö Rando tarafından

20.Hıfzu’s-sıhha-i mekâtib Mösyö Reyan tarafından

21.Mu‘allimlerin vezâifine dâir konferans Mösyö Salmon tarafından

22.Vezâif-i beşeriyeye dâir konferans Mösyö tarafından

23.Mekteb Mösyö Simon tarafından

24.Vazîfe Mösyö Simon tarafından

25.Tedrîs-i tali mesâili Mösyö Rigo tarafından

26.İlm-i ta‘lîm ve terbiyeye âid tenezzüh Mösyö Bereak tarafından

27.Tedrîs-i tali ıslâhâtı Mösyö Simon tarafından

28.Leylîlik usûlünde sıhhat ve terbiye Mösyö Reyan tarafından

29.Mektebde vâlide terbiyesi Mösyö Kergomar tarafından

30.Terbiyehânelere mahsûs şarkılar Mösyö Malle tarafından

31.Fransa'ya mahsûs usûl-ı tedrîs-i basri Mösyö Monterno tarafından

32.İnâs mekteblerinin usûl-ı idârelerine dâir vesaya ve nesayih Madam Şarpantiye tarafından

33.Vâlide mekteblerinde tedrîs-i ameli Müellifesi: Madam Şarpantiye
34.Çocukların sûret-i tekemmülü Müellifi: Komperro

35.Mukayeseli ilm-i ahvâl-i rûh Müellifi: Juli

36.Kuva-yı rûhiye külliyâtı Müellifi Garniye

37.Hukûk-ı tabî‘îye Müellifi Joferuva

38.İlm-i ahvâl-ı rûh dersleri Müellifi Rabiye

39.Hukûk-ı vatanperveran Müellifi Mably (s. 125)

40.Ta‘lîm ve terbiye ve ilm-i ahvâl-ı rûh rehberi Mösyö Şomel tarafından

41.Terbiye-i kavmiyye Mösyö Peydo tarafından

42.Terbiye-i milliye Mösyö Duma tarafından

43.İlm-i ahvâl-ı rûh mebadisi Mösyö Şarli tarafından

44.İlm-i ahlâk tecrübesi Mösyö Piyu tarafından

45.Hakaik-i ahlâkiye Mösyö Liyon tarafından

46.Aristote'un ilm-i ahlâkına dâir eser-i tecrübe Mösyö Leon tarafından

47.Oğullarımızın terbiyesi Mösyö Rişar tarafından

48.Kızlarımızın terbiyesi Mösyö Rişar tarafından

49.Almanya'da ma'ârif-i umûmîye Mösyö Hipo

50.Müttehide-i Amerika ma'ârif-i umûmîyesi Mösyö Hipo tarafından

51.Vâlidelere vesâyâ Mösyö Şari tarafından

52.Âile vâlidelerine usûl-ı terbiye Mösyö Martin tarafından

53.Ahvâl-i rûhiye-i beşeriye Mösyö Malle tarafından

54.Vatanperver Mösyö Bord tarafından

55.Yunan ve Roma târîhleri Mösyö Duri tarafından (s. 126)

3.6. ZEYL

3.6.1. Memâlik-i Mütemeddine Ma'ârifi

Mebâhisi: 1-Fransa. 2-İngiltere. 3-İtalya. 4-Rusya. 5-Hülâsa

3.6.1.1. Fransa

Fransa mektebleri: (1) ibtidâiye (2) tâliye (3) âliye isimleriyle üç dereceye münkasım olub:

Tahsîl-i ibtidâiyeye: Aniseniyeman premiere

Tahsi-i tâliye: Aniseniyeman sogonder

Tahsîl-i âliye Aniseniyeman superiyor nâmı virilmektedir.

İbtidai mektebleri atideki unvân ile dokuz dereceye taksîm olunmaktadırlar:

1.Vâlide mektebleri yahûd terbiyehâneler

2.Sıbyan sınıfları

3.Mekâtib-i ibtidâiye

4.Sunuf-ı tâliye

5.Mekâtib-i rüşdiye

6.Sanâyi‘ Mektebleri

7.Mekâtib-i milliye (s. 127)

8.Madam Şarpantiye mektebi

9.Rüşdiye dersleri

Birinci sınıf mekteblerine vâlide mektebleri veyâhûd terbiyehâneler nâmı virilebilir. Bu misillü mekâtibde ilm ve fünûn olarak hiçbir şey gösterilmez. Oyun tarzında çocuklara intizâm, nezâfet, nezâket, dikkat, itâ‘at ve sa‘y ve ikdâm gibi şeyler ta‘lîm olunur. Mektebin her tarafı güna gün resimler ile donatılır ve bu resimlerden meselâ elvânın esâmîsi çocuklara belletdirilir. İntuitif usûlü vâlide mekteblerine mahsûs bir usûldür. Terbiyehâneye girecek çocuk iki yaşında olacak ve mektebde serbestçe lakırdı itmek usûlüne alışdırılacaktır. Bu misillü mekâtibin memâlik-i mahrûse-i şâhâneden dahi ta‘mîm ve intişârı cidden temenni olunur. Vâlide mektebleri dâimâ kadınlar ile idâre olunur ve kız ile oğlan bir yerde bulundurulur. İkinci sınıf mektebleri vâlide mekteblerine benziyorlar ise de bunların talebesi dört ile yedi yaş arasında bulunacak ve biraz okuyub yazmak öğrenecekdir. Üçüncü sınıf mektebleri bizim ibtidâi mekteblerine müşâbihdirler. Fakat programları ilm-i ahlâk, imlâ, kırâat, hat, hisâb, târîh, coğrafya, jimnastik, ma‘lûmât-ı fenniye ve

musiki derslerinden ibâretdir. Bu mektebler inâs, zükûr ve muhtelit isimleriyle üç kısma münkasımdırlar. İnâs kısmında aynı program tedrîs olunmakda ise de jimnastik yerine el hünerleri kabûl idilmişdir.

İbtidâi mektebleri ahâlî tarafından idâre olunub ve fakat ders kitâblarını hükûmet-i mahalliye ta‘yîn ve intihâb itmek salâhiyetini hâizdir. Mu‘allim şâkirdâna muntazam bir defter tutdurmağa ve tutdurulan defterleri mahalli ma‘ârif (s. 128) müfettişine göstermeğe mecbûrdur. Bu mekteblere girecek çocuk on ile on üç yaş arasında bulunacakdır.

Dördüncü sınıf mektebleri ibtidâilere muntazaman devâm itmeyen çocuklar içun tertîb olunmuşlardır. Bunlara (mekâtib-i mütemmime) denilmelidir.

Beşinci sınıf mektebleri bizim mekâtib-i rüşdiyeye mu‘âdildirler. Programları günden güne tezyîd ve tevsî‘ olunmaktadır. Elyevm; hisâb, hendese, usûl defteri, resim, edebiyât, târîh, coğrafya, elsine-i hazıra (Almanca, İngilizce, İtalyanca İspanyolca) hıfzu’s-sıhha, zirâ‘at ve mebâdi-i ulûm-ı tabî‘îye ve hikemiye dersleri mükemmelen tedrîs idilib mu‘alliminin ma‘aşâtıyla levâzım-ı tedrîsiye ve masârif-i müteferrika hükûmet tarafından tesviye idilmektedir. Rüşdiye mekteblerinden çıkan çocuk on sekiz yaşından aşağı olacak ve marangozluk gibi laakal bir san‘at öğrenecekdir. Rüşdiyelerin müddet-i tahsîli iki senedir.

Altıncı sınıf mektebleri vilâyât-ı Osmaniye’de küşâd olunan ıslâhhâneler bu sınıf mekteblere taklîden te’sîs olunmuşdur. Programları rüşdiye programından ibâret ise de sanâyi‘ ve ticâret cihetinde ziyâde ehemmiyet virilmekde ve üç sene devâm olunmaktadır.

Yedinci sınıf mektebleri yalnız birkaç eyâletde açılub Dersa‘âdet sanâyi‘ mektebi bunlara benzetilebilir. Bunlar umûmîyetle leylî olub ıslâhhânelere numûne tutulmaktadırlar. Bunlarda vâlide, ibtidâiye ve rüşdiye kısımları bir yere cem‘ idilmişdir.

Sekizinci sınıf mektebleri (Pap Şarpantiye) nâmında bir kadın tarafından ihdâs olunarak darü’l-mu‘allimât makâmındadırlar. Bu kadının meslek (s. 129) ve

usûl-ı tedrîsi taklîde şâyândır. Bugün Avrupa'nın en birinci mürebbiyesi sayılmaktadır.

Dokuzuncu sınıf mektebleri rüşdiye derecesinin fevkinde bir tâkım mektebler olub ba'zı Fransa mürebbileri bu mekâtibin adem-i lüzûmundan bahis eylemektedirler.

Ta'dâd olunan dokuz nev' mekâtib-i ibtidâiden başka Fransa'da zükûr ve inâsa mahsûs olmak üzere ibtidâi ve rüşdi kısımlarından mürekkeb birçok dârü'l-mu'allimînler bulunmaktadır. Dârü'l-mu'allimînlerde ahlâk, kıraat, imlâ, yazı, hisâb, cebir, hendese, târih, coğrafya, hıfzu's-sıhha, fenn-i mesâhatü'l-erâdi, zirâ'at, resim, hikmet, kimya, târih-i tabî'î, musiki, jimnastik, pedagoji ve servet-i milel dersleri okutdurulmaktadır. Her dârü'l-mu'allimînin içinde bir mekteb-i ibtidâi olub bunun idâre ve tedrîsâtı müntehi sınıf şâkirdânına havâle idilmişdir. Fransa dârü'l-mu'allimînleri ale'l-ekser leylî ve üç sınıfa münkasımdırlar. Fransa'da ibtidâi mektebleri doğrudan doğruya me'mûrîn-i mülkiye ya'ni vâli, mutasarrıf, kâimmakâm ve nahiye müdürleri tarafından idâre olunmaktadırlar. Mekâtib-i ibtidâiye içun ayruca müfettişler var ise de ma'ârif müdürleri, mekâtib-i tâliye ve âliye müfettişleri, mülkiye me'mûrları, vilâyet ma'ârif meclisi ve sıhhiye me'mûrları ibtidâi mekteblerini teftîş eylemeğe me'zûndurlar. Ma'ârif müdürü tedrîsâta müdâhale idebilir ise de mülkiye me'mûrlarının yalnız inşâât, hıfzu's-sıhha ve idâre-i siyâsiye cihetlerine hakk-ı nezâretleri vardır. Nahiye, kazâ ve sancaklarda birer ma'ârif meclisi var ise de mekâtib-i ibtidâiyenin meclis-i umûmîsi merkez-i vilâyet olan mahallerde in'ikâd idebilir. Vilâyet ma'ârif (s. 130) meclisinin reis-i evveli vâli ve reis-i sânisi mekâtib-i tâliye ve âliye müfettişidir. Dârü'l-mu'allimîn müdürleri, dârü'l-mu'allimât müdireleri, mekâtib-i ibtidâiye me'mûrlarından iki mu'allim ve iki mu'allime, ahâlîden dört kişi ve me'mûrîn-i rûhaniyeden birer kişi vilâyet ma'ârif meclisinde a'zâ sıfatıyla bulunacaklardır. Ma'ârif meclisleri dâimâ ictimâ' iderek mekâtibin her dürlü husûsâtına dâir müzâkerâtda bulunurlar ve mu'allimlerin ihrâc-ı kat'i derecesine kadar mücâzâtı müstelzim fevka'l-'âde bir iktidâra mâlikdirler. Ma'mâfîh ba'zı husûsât içun ma'ârif nâzırının re'yini istihsâl eylemek iktizâ ider. Mekâtib-i ibtidâiye mu'allim, müdür ve müfettişleri iki üç sene mülâzemetle bir mektebde istihdâm idilmeyince me'mûrîyetde kullanılmazlar. Fransa'da âdi bir

ibtidâi mu‘allimliği gâyet mühim tutularak Fransa teb‘asından olmayan, yirmi beş yaşını ikmâl itmeyen ve vilâyet ma‘ârif meclisinden ehliyetnâme almayan efendi mülâzemetle bile istihdâm idilemez.

Mekâtib-i ibtidâiye mu‘allimleri haftada iki def‘a ictimâ‘ iderek ta‘lîm ve terbiye ilmine dâir müzâkerâtda bulunmağa ve bulundukları nahiye, kazâ, sancak ve vilâyet dâhilinde umûma küşâda olmak üzere kütübhâne ve müzehâneler açmağa ve müzâkerât neticesini gazeteler ile i‘lân eylemeğe mecbûrdurlar.

Kasaba kütübhâne ve müzehânelerinden başka her mektebde bir kütübhâne, bir müzehâne, bir silâhhâne ve birer i‘âne ve tasarruf sandukları bulunur. Silâhhânede harbiye nâzırı tarafından mu‘âyene olunmuş ufak tüfenkler bulundurulub yaz günlerinde çocuklar askeri ta‘lîm ve nişânlarına alışdırılırlar, i‘âne sanduğı müdürün nezâreti altında olub mektebe teslîm idilen akçe tahsîl-i ilme arzu gösteren fakîr çocuklara virilur.

Çocukları tasarrufa alışdırmak içun mekteb müdür ve mu‘allimleri zengîn (s. 131) olan etfâlın bir mikdâr akçesini hüsn-i rızâ ile ahz iderek mekteb sandığına vaz‘ iderler ve cüz’î bir faiz ile şehâdetnâme aldığı gün sâhiblerine i‘âde eylerler. Fransa mu‘allimleri ma‘âşlarından bir mikdâr akçe tefrîk idub onu umûmî bir sandığa vaz‘ ile ya Fransa ma‘ârifinin belli başlı bir ihtiyâcına veyâhûd ölen mu‘allimlerin yetim ve dullarına bahş ve tezvî‘ iderler. Bu misillü hayırhah cem‘iyetlerin mülkümüzde dahi te’sîs ve tezyîdi arzu olunur.

Fransa derece-i tâliye mektebleri:

Mekâtib-i sultâniye ve mekâtib-i i‘dâdiye isimleriyle iki kısma münkasımdırlar. Bunların nezâreti ma‘ârif müdürlerine âiddir. Sultâniler hükûmete i‘dâdiler ahâlîye âiddir. Bizim vilâyet merkezlerinde açılan mekâtib-i i‘dâdiye dereceten Fransa liselerine mu‘âdil olub lise me’zûnlarına (başuliye) unvânı virilmektedir. Kolejler derece derece olub bizim sancak i‘dâdilerinden iki derece yukarıdırlar. Fransa’da doktorluk ve eczâcılık gibi ba‘zı meslekler içun dahi ikinci derece sınıfına dâhil olmak üzere ba‘zı mektebler dahi bulunur.

Fransa derece-i âliye mektebleri:

Dârü'l-fünûn nâmıyla ma'rûfturlar. Vilâyetlerin en çoğunda birer dârü'l-fünûn bulunmaktadır. Her dârü'l-fünûn (fakülte) ismiyle dört şu'beye taksîm olunub birincisi ilahiyâta, ikincisi hukûka, üçüncüsü tabâbete ve dördüncüsü felsefeye mahsûsdur. Her fakülte müdürüne (du'âyen) ismi virilur. Ba'zı dârü'l-fünûnlarda beş altı şu'be bulunur ki edebiyât ve ulûmu-ı fünûnun ta'mîm ve intişârı içun küşâd olunurlar. Fransa dârü'l-fünûnları ma'ârif müdürlerinin taht-ı nezâretindedirler. Ma'ârif müdürleri cumhûriyet (s. 132) reisi tarafından nasb ve ta'yîn olunurlar. Bir ma'ârif müdürünün nezâreti tahtında bulunan bil'umûm mekâtib müdür ve mu'allimin ve sâir me'mûrînin hey'et-i umûmîyesine akademi tesmiye olunur. Ma'ârif müdürlerinin yanında (konsey akademik) nâmıyla bir meclis vardır. Bu meclis tahsîl-i tâli ve tahsîl-i âli mekâtibinin umûr ve husûsâtıyla iştigâl eylemektedir. Fransa toprağı on yedi akademiye taksîm olunarak bir akademi birkaç vilâyetin ma'ârifine nezâret ider. Yakın zamânlara kadar Fransa ma'ârif müdürlerinin ayruca elbiseleri vardı. Şimdi mülkiye elbisesiyle gezmektedirler. Fransa ma'ârif müdürleri erkân-ı vilâyetden ma'dûd olub mecâlis-i idârede a'zâ sıfatıyla bulunurlar.

Akademi müdürlerinin ma'iyetinde mekâtib-i tâliye ve mekâtib-i âliyeye mahsûs olmak üzere on sekiz müfettiş bulunub altısı tahsîl-i âli, yedisi tahsîl-i tâli ve beşi tahsîl-i ibtidâi mekteblerini devir ve teftîş eylemeğe mükelleftirler. Fransa vilâyet akademileri târîh-i küşâdlarıyla beraber ber vechi zîr ta'dad olunur:

Esami	Târîh-i küşâd
1.Aks	1413
2.Bizanson	1676
3.Bordeaux	1472
4.Ganobel	1329
5.Kan	1436
6.Şambri	1841
7.Klarmon	1853 (s. 133)

Esami	Târîh-i küşâd
8.Dijon	1722
9.Doe	1572
10.Elion	1852
11.Monpelia	1284
12.Nansi	1769
13.Po Atbe	1431
14.Ren	1830
15.Toulouse	1223
16.Nant	1460
17.Orlean	1305

Paris ma‘ârifi beş akademi ve birçok mekâtib-i âliden ibâretdir. Paris akademileri ber vechi âti beyân olunur:

1.Fransa akademisi

2.Ulûm ve fünûn akademisi

3.Sanâyi‘-i nefîse akademisi

4.Ulûm-ı edebiye ve siyâsiye akademisi

5.Tıbb akademisi

Paris akademileri vilâyet akademilerine müşâbih değillerdir. Paris akademileri birer cem‘iyet-i ilmiye hükmündedirler.

Birincisi kırk a‘zâdan ibâret olub vazîfesi Fransız lisânını ıslâh eylemekdir.

İkincisi altmış üç a‘zâdan mürekkebdir. Hikmet ve târîh-i tabî‘î gibi ulûm ve funûnun ta‘mîm ve intişârına me’mûrdur. (s. 134)

Üçüncüsü sanâyi‘-i nefîse ya‘ni resim ve musiki gibi sanâyi‘nin ıslâhına çalışır.

Dördüncüsü felsefe, ahlâk, hukûk ve servet-i milel ulûmunun ıslâh ve terakkîsiyle müteveğğildir.

Beşincisi tıbb ve hıfzu’s-sıhha-ı umûmîyenin terakkîsine çalışır.

Bu beş akademi dahi yine (rektör) ismiyle birer müdür ile idâre olunurlar ve her hafta bir risâle neşriderler. Bunlar birer cem‘iyet-i ilmiye hükmünde olduklarından Türkçe tercümesinde encümen-i dâniş unvânı virilmelidir. Zikir olunan beş encümene (enstitü de Frans) nâm umûmîsi virilüb enstitü denirken mezkûr beş encümen anlaşılmalıdır. Bu encümenlerden birisine a‘zâ olmak içun ulûm ve funûnun birinde fevka’l-‘âde bir mahâret göstermek îcâb ider. Paris’de beyân idilen encümenlere müşâbih dahâ birçok husûsi cem‘iyetler bulunur. Paris dâhilinde mekâtib-i âliyeden olmak üzere belli başlı on mekteb vardır:

1.Fransa i‘dâdisi

2.Târîh-i tabî‘î müzesi

3.Sunuf-ı âliye mekteb-i amelisi

4.Mukâvelât mektebi

5.Elsine-i hâzıra-i şarkiye mektebi

6.Atina Fransız mektebi

7.Dârü’l-mu‘allimîn-i âli

8.Mekteb-i hukûk

9.Tıbbiye mektebi

10.Bütün Fransa ma‘ârifinin hey’et-i mecmû‘asına (s. 135) Universite de Frans ve ma‘ârif nezaretine Ministre de I’instruction Puplque et des Beaux Arts nâmı virildiği gibi bundan evvel dahi Grand maitre de I’I’unitversité unvânı virilur idi.

Fransa’da (70.179) mekteb ve (4.722.000) şâkird bulunub ma‘ârif tahsîsâtı yetmiş bir milyon Frank’tan ibâret olmasına nazaran senevî adam başına iki Frank ile on santim isâbet itmiş oluyor. Fransa’da yüzde on üç kişi okumak ve yazmak bilir.

3.6.1.2. İngiltere

İngiltere (1833) senesine kadar tahsîl-i âli ile tahsîl-i tâliye ehemmiyet virub mekâtib-i ibtidâiyeyi râhiblerin elinde bırakmışlar idi. Bir hayli müddet İngiltere’de pedagoji ilmine tevfiken tanzîm idilmiş hiçbir mekteb-i ibtidâiye tesâdüf olunamadı. Rûhban ma‘rifetiyle idâre olunan mekâtibde ulûm-ı dîniyeden başka bir şey görülmez idi. Hisâb, yazı ve imlâ ile kıraâtın ta‘lîm ve tedrîsi ebeveyne muhavvel idi. Mekâtib-i ibtidâiyenin bu intizâmsızlığı birçok İngiliz ricâlinin nazar-ı dikkatini celb eylemekde bulunmuş ise de kilise erkânının nüfûzuna karşu kimse ses çıkaramaz idi. İmparatoriçe Viktorya cenâblarının cülûsunu müte‘âkib tahsîl-i ibtidâi meselesi parlamentoda mevki‘-i tezekküre konulmuş ve birkaç sene evvel takdîm olunub (s. 136) minder altı idilmiş olan lâyihalar kıraat ve mütâla‘a olunmuşdur. (Brogham), (Rusel), (Berus), (Forster) ve (Lav) nâm zevâtın lâyihaları mazhar-ı takdîr olub onların mütâla‘aları üzerine mekâtib-i ibtidâiye içun bir program yapıldı. Lav İngiltere ma‘ârifinin reisidir. Lav: ta‘lîm ve terbiye ilminde ihtisâs peydâ eylemiş ve memleketde isti‘dâdı derecesinde ıslâhata muvaffak olmuşdur. İngiltere’de derecât-ı muhtelife mektebler içun merkeziyet kâ‘idesi cârî değildir. En ufak bir kasabada bir ma‘ârif meclisi bulunur. Mekâtibin tezyîd ve tanzîm ve ıslâhı (Scool bord) ismiyle müsemma olan mahalli ma‘ârif meclislerine muhavveldir. Ma‘ârif meclislerinin riyâset ve a‘zâlığı zükûr ve inâsdan mürekkeb olmak üzere mahalli eşrâf ve mu‘teberânına tevdi‘ olunmaktadır. Tahsîl-i ibtidâi mecbûri olub fakîrlere meccânen ve eğniyâ etfâline ücretle ders virilmektedir. Şâkirdânın te’diyâtı ve zengînlerin hibe ve i‘ânâtı ma‘âşât ve masârif-i sâireye karşulık tutulur.

Mahal ve mevki‘nin kâbiliyetine göre mu‘allimler rûhban veyâhûd mülkiye tâkımından intihâb olunur. Mektebler vâridât nisbetinde programlarını tevsi‘ ve

tezyîd iderler. İngilizler uzun uzadıya ulûm ve funûna meraklı değildir; mekteb me'zûnları gazete, resâil-i mevkûta ve mütâla'a-i husûsiye ile tevsi'-i ma'lûmât eylemektedirler.

Mekâtib-i ibtidâiyeden başka İngiltere'de fukarâ, fabrika, gice ve süfehâya mahsûs mektebler vardır. Fakîrler ile fabrikalarda işleyenler teneffüs zamânlarında kendilerine mahsûs mekâtibe gidub ders okurlar. Gice mektebleri okumak ve yazmak bilmeyen erkek ve kadınlar içun küşâd olunmuşlardır. Hırsız, sahtekâr, kumarcı ve bu misillü evsâf ile (s. 137) muttasıf olanlar içun (Reced Scool) ismiyle bir tâkım mektebler yapılmış ise de bunların program ve dâhilî ta'lîmatnâmeleri yokdur. Sefih istediği vakit mektebe gelir ve mekteb içinde fevka'l-'âde bir vuku'ât çıkarmayınca tard idilemez. Fakîr ve bivagane mahsûs olan mekâtibe (Work hause) nâmı virilmektedir. İngiltere'de mekâtib-i ibtidâiye dârü'l-mu'allimînleri oldukça muntazamdır. Pedagoji ilmi günde birer veya ikişer sâ'at olmak üzere her sınıfta tedrîs olunmakta ve Lock'un efkâr ve mütâla'âtına tamâmıyla ri'âyet idilmektedir. İngilizler âlim olmak başka, az bilub de iyi anlatabilmek başka olduğunu lâyıkıyla derk ve iz'ân eylemiş olduklarından dârü'l-mu'allimînlerde pedagoji dersini ulûm ve funûn-i sâireye tercîh eylemektedirler. Her dârü'l-mu'allimînin yanında behemehâl bir zirâ'at tarlasıyla bir numûne mektebi bulundurulacaktır. Zirâ'at tarlasının tanzîm ve ıslâhı mu'allimlere muhavvel olub fakat ameliyât zamânında talebe dahi hâzır bulunacakdır. Numûne mektebi müntehi sınıf şâkirdânına tevdi' olunur. Bunlar münâvebe ile ders gösterirler. Ders takrîr idilurken mektebin müdür ve mu'allimleriyle sunuf-ı sâire şâkirdânı dershânenin bir tarafında oturmağa mecbûrdurlar. Ders hitâmında yalnız müntehi sınıf talebesi istimâ' eyledikleri derse dâir müzâkerâtda bulunurlar; bu sûretle hem ders viren şâkird nevâkısını ikmâl ider ve hem de arkadaşları usûl-ı tedrîsten bir fikir almış olurlar. İngiltere'de yalnız resim içun birçok ufak mektebler bulunmaktadır. Şu üç şirket İngiliz mekâtib-i ibtidâiyesinin ıslâhına dâir bir hayli mesai göstermişti: 1.Şirket-i milliye 2.İngiliz ve ecnebi şirketi 3.Âile ve müste'merât şirketi. (s. 138)

İngiltere'de derece-i tâliye mekâtibi (kolej) ya'ni i'dâdiye tesmiye olunub bunların te'sîs ve küşâdı şirketlere mevdu'dur. Bu misillü mektebler şehir hâricinde ve sulu ve çayırlı olan mahallerde inşâ olunurlar. Yapılan mekteb kütübhâne,

müzehâne ve jimnastikhâne gibi birçok devâire taksîm olunarak etrâfında mu‘allimlere mahsûs olmak üzere muntazam kavâ‘id-i sıhhiyeye muvâfık dâireler inşâ idilur. Dâirenin vüs‘atına göre her mu‘allimîn yanında on beş yirmi şâkird bulundurulur. Her şâkirdin ayrı bir odası var ise de ta‘âm ve ihtiyâcât-ı sâiresi dâire mu‘allimi tarafından ihzâr olunur. Mu‘allimin âilesi dâire çocuklarının vâlidesi ve mu‘allim ise hem peder ve hem de mu‘allim ve müzâkereci vezâifiyle mükellef bulunur. Çocuklar gündüzün mektebe giderler ise de giceleri mu‘allimin yanına gelub müşküllerini hâlliderler. Her çocuk senevî on bin guruşdan ziyâde ücret virmeğe mecbûrdur. (Mekteb müdürü prensipal nâmıyla ma‘rûf olub senevî üç bin lira almaktadırlar; mu‘allimlerin içinde bin lira alan dahi vardır) Fakat ba‘zı mekâtibin husûsi emlak ve vâridâtı olub zeki ve çalışkan olan fukarâ etfâlı meccânen kayd ve kabûl olunurlar. İngilizlerin bu usûlüne (sistim totorial) ya‘ni vesâyet usûlü nâmı virilmektedir. Vesâyet usûlü gâyet makbûl ve mu‘teber bir usûldür.

İngiliz kolejlerinde çocuklar gâyet serbest bırakılır ve günde iki üç sâ‘at ders okunur ve haftada iki def‘a yarım ta‘tîl virilur. Sabâh akşam çocuklar dağ, tepe, çayır ve su kenarlarını gezerler ve jimnastik ameliyâtıyla meşgûl olurlar. Şu hâlde İngiliz mekteblerinde az ders okutulacağına şüphe yokdur. (s. 139)

İngilizlerin mekâtibden maksadları kaviyyü’l-bünye gençler yetiştirmekdir. Geçen gün bir mektûb elime geçti. Bir peder oğluna şu yolda nasihat itmişdir: (Bana Rumca ve Latince lâzım değildir. Vâlidenin ise ulûm ve funûna vükufu yokdur, gayret et ki mektebten çıkınca cesur, fâideli, fa‘al, sâdık, haluk ve mütedeyyin bir İngiliz olasın). Kolejlerde mubassır ve hizmetçi yokdur. Mubassırlık vazîfesi sınıf başılara ve hademe işleri sonra gelen talebeye virilmektedir. İtâ‘at ile kamçı İngiliz mekteblerinin başluca kânûnudur. Sınıf başılara (monitör) ya‘ni halife ve yukarıki sınıfın işlerini gören alt sınıf çocuklarına (facing) denir ki Türkçe hizmetçi dimekdir. Şâkirdden mubassır ve hademe yapmakdan maksad çocuklara âmiriyet ve me’mûrîyet vezâifini öğretmekdir. İngiliz mekteblerinin imtihânları gâyet ciddi olduğu gibi mükâfâtları dahi epeyce değerlidir. Birinci şehâdetnâme alan çocuk dârü’l-fünûnlara bilâ ücret kabûl olunur; ta‘tîl zamânında iyi bir şey kaleme alan veyâhûd bir mesele-i siyâsiye üzerine fâideli bir mütâla‘a beyân iden çocuğa mekteb

idâresi tarafından bin ve ba‘zen iki bin kuruşluk bir atiyye virilur. İngiltere’nin en meşhûr kolejleri:

1.Vinşester

2.Aton

3.Harrov

4.Rogbi

5.Liç

6.Sen Pol

7.Laşartuz

8.İbork

9.Durham

10.Marlborog

11.Cheltenham (s. 140)

Muahharran Liverpol şehrinde bir şirket yapılub kolejlerin ıslâhına çalışmaktadır. İngiltere kolejlerinin programı vilâyete göre tebeddül ider.

İngiltere’nin derece-i âliye mekâtibi müstakilen idâre olunmaktadırlar. Bunlar (dârü’l-fünûn) ismiyle müsemma olub en meşhûrları:

Esâmi	Târîh-i küşâd
1.Oxford	800
2.Cambridge	1300
3.Glaskov	1450
4.Aberdein	1506

5.Edimborg	1582
6.Doblen	1591
7.Londra	1825
8.Sen Andreus	1834
9.Durham	1846

Oxford ve Cambridge Dârü'l-fünûnları pek eski olub kurûn-ı vustada ne hâlde bulundular ise elyevm yine o hâldedirler. Bunlar antika hükmüne girdiler. Oxford ve Cambridge şehirlerinin yarısı dârü'l-fünûn devâirinden ibâretdir. Bu dârü'l-fünûnların reisine (şansölye) ve reis mu'âvinine (city work) nâmı virilur. İngiltere dârü'l-fünûnlarında mükemmel olarak hiçbir şey okutulmuyor. Meselâ Oxford ve Cambridge Dârü'l-fünûnlarında edebiyât, felsefe ve ilahiyât dersleri bir dereceye kadar tedrîs olunub fakat ilahiyâtda (doktor) olmak içun Londra Dârü'l-fünûnuna gelub bir imtihân (s. 141) virmek îcâb ider. Londra Dârü'l-fünûnu'nu bir imtihân dâiresi olub orada ders okutulmaz. Londra Dârü'l-fünûnunda hukûkdan icazetnâme alan efendi (hotel dekor) nâm avukat şirketlerine bir müddet devâm itmeğe ve bunlardan bir şehâdetnâme aldıktan sonra avukatlık ve buna mümâsil adliye işlerinde kullanılmağa kesb-i salâhiyet ider. Kezalik icrâ-yı tabâbet itmek içun yine büyük doktorlardan teşekkül iden tecrübe şirketlerinden ehliyetnâme almak şarttır. İngilizler dünyânın san'at ve ticâretini elde itdikleri hâlde kendi memleketlerinde hâriku'l-'âde bir sanâyi'hâneleri yokdur. Dimek oluyor ki İngiltere'de en büyük mekteb tecrübe ile tahsîl-i husûsidir. İngiltere'de ma'ârif nezâreti hâriku'l-'âde bir nezâret değildir, sebebi ise ma'ârif ve mekâtibin husûsi şirketlere tevdi' olunmasıdır. Müteveffa Kraliçe Viktorya'nın zamân-ı idâresi İngiliz ma'ârifinin en parlak bir devirdir. İngiltere'de yüzde on iki kişi okuryazar tâkımındandır. Mekâtibin adedi (58.075) ve şâkirdânınki (3.000.000) olub kırk yedi milyon Frankdan ibâret olan ma'ârif muhassasâtına nazaran adam başına bir Frank sekiz santim isâbet itmiş oluyor. Ba'zı İngiliz ricâli İngiltere ma'ârifini bir derece dahâ ıslâh idub mekâtib-i muhtelîfeyi Almanya mekteblerine benzetmek

fikrindedirler, fakat vesâyet usûlünden sarf-ı nazar idilmeyecektir. İngilizler çocuklarına ikmâl-i tahsîl itdirmek içun hiçbir şey esirgememektedirler. (s. 142)

3.6.1.3. İtalya

İtalya ma‘ârif nezâreti bir nâzır, bir reis ve üç müdür ile idâre olunur. Reis (meclis-i kebîr-i ma‘ârif) nâmıyla bir meclis-i âliye riyâset eylemekde ve müdürler derecât-ı sülüse makâtibinin terakkîyât ve hisâbâtına bakmaktadırlar. Meclis-i kebîr a‘zâsı yedi sene içun intihâb olunarak on dördü muvazzaf ve üçü gayri muvazzafdır. Meclis haftada üç def‘a in‘ikâd iderek nâzır tarafından havale olunan evrâk üzerine re’y ve mütâla‘a beyân ider. Müzâkere esnâsından mekâtib-i muhtelife müfettişleri hâzır bulunurlar ise de beyân-ı re’ye me’zûn olmayub yalnız sorulan mevâda cevâb virmek vazîfesiyle mükelleftir.

Nâzırın intihâb ve tensîbi üzerine meclis-i kebîr a‘zâsından yedi kişi ara sıra tefrîk idilerek sanâyi‘-i nefîse komisyonu nâmıyla ayrıca bir meclis akdolunur.

Mekâtib-i ibtidâiye, tâliye ve âliye müdürleri haftada bir def‘a ictimâ‘ iderek mülhakâtdan gelen evrâk ile ulûm ve ma‘ârif erbâbı tarafından takdîm olunan lâyihaları tedkîk idub tedkîkin neticesi bamazbata makâm-ı nezârete arz olunur. Müdiran meclisine (proveditora santral) nâmı virilüb mülhakât me’mûrlarının intihâb, ta‘yîn ve terfi‘i bu meclise âiddir.

İtalya’da ma‘ârif işleri içun merkeziyet kâ‘idesi cârî değildir. Vilâyetler başlı başına idâre olunarak ma‘ârif nezâreti yalnız sarfiyât vakı‘anın tedkîkiyle iktifâ ider. Her vilâyet içun bir mikdâr meblağ tefrîk olunub bunun sarf ve hüsn-i isti‘mâli vilâyet ma‘ârif meclisine (s. 143) muhavveldir. Vilâyet meclisi istediği gibi me’mûrlar ta‘yîn idub vilâyetin ma‘ârifini ileri getirmek içun yalnız vicdânen mes’ul tutulur. Vilâyet ma‘ârif meclisleri yedi a‘zâ ile bir reisden ibâretdir. A‘zânın ikisi ma‘ârif nezâretinden gönderilur; ikisi vilâyet ahâlîsinin intihâbıyla ta‘yîn olunur. Diğer ikisi dahi belediye a‘zâsından alınır. A‘zânın bir de (proveditör) ya‘ni ma‘ârif müdürüdür. Vâli hâzır olduğu hâlde ma‘ârif müdürü meclise riyâset ider. Meclisin kitâbet vazîfesi mektûbi kalemi hülefâsından bir efendiye tevdi‘ idilur. Meclisin kararları resmen ma‘ârif müdürüne teblîğ olunarak onun vasıtasıyla sancak ve kazâ

müfettişlerine bildirilir. Bir vilâyetin ma‘ârif işleri nezâret ve vilâyet me’mûrlarına havale olunmuş gibi görünüyor ise de hakîkatde kuvve-i icrâiye ciheti etfâlın velilerine terk idilmişdir. Veliler müfettişlerin teşvîki üzere vâridât-ı ma‘ârifi tahsîl ve hüsn-i isti‘mâl eylemeğe bezl-i mekderet iderler.

İtalya’da tahsîl-i ibtidâi mecbûri olub fakat mecbûriyet bir cezâ-yı nakdiden ibâretdir. Ma‘âşça mekteb ile ahâlî arasında bir münâsebet yokdur. Zâhiren ta‘lîm ve tedrîs ücretsiz zan ve tahmîn olunur ise de hakîkât hâlde mekâtibe mahsûs olmak üzere herkesden bir vergi ahz ve istîfâ olunmaktadır. Ma‘ârif vergisi kazâ, nahiye, köye ve mahalleye göre tehâlüf ider.

İtalya’da ma‘ârif ve mekâtib içun iki nev‘ vâridât görülür. Biri mahalli vergilerinin hâsılâtı ve diğeri devletin umûmî bütçesinden çıkarılan hissedir. Mekâtib-i âlinin kendilerine mahsûs vâridâtı var ise de hükûmet bunlara bir dereceye kadar müdâhale itmek üzere bir mikdâr (s. 144) akçe tahsîs eylemişdir, mümkün olabilse İtalya ricâli merkeziyet usûlünü büsbütün kaldırmak fikrindedirler. Bu husûsda birçok fevâid ve muhassenât serd ve ityân eylemektedirler:

Birincisi: Vilayât arasında fikir rekâbeti uyandırmak,

İkincisi: Taksîm-i a‘mâl sâyesinde muktedir mu‘allimler yetiştirmek

Üçüncüsü: Taşra ma‘rûzâtını teahhurâta uğratmamak,

Dördüncüsü: Muktedirlerin mağdûriyetine sebebiyet virmemek,

Beşincisi: Her vilâyetin isti‘dâdını okşamak,

Altıncısı: Pâyitahta gidub gelmekle mu‘allimleri mesârife sokmamak

Yedincisi: Nezâretde birçok adamlar kullanmamak

İtalya’da merkeziyet usûlü bir dereceye kadar kaldırılmış olduğundan senevî külliyetli bir meblâğ tasarruf idilmektedir. İtalya’da ma‘ârif nezâretinin masârifi (359.500) ve mülhakât mesârifi (535.000) Franktan ibâret olub hâlbuki Paris’de (1.663.800) ve Fransa vilâyetlerinde (1.152.500) Frank sarf ve istihlâk olunmaktadır.

Vilâyet ma‘ârif meclisleri üç senede bir kere tebdîl ve tecdîd olunurlar. Ma‘ârif işleri içun İtalya kıt’ası altmış dokuz vilâyet ve beş yüz dokuz sancağa taksîm olunarak ma‘ârif nezâretine mensûb yüz on yedi müfettiş bulundurulmaktadır.

İtalya mektebleri ibtidâiye, tâliye ve âliye ismiyle üç dereceye münkasımdırlar. İtalya ma‘ârifi (1859) senesinden sonra terakkîye yüz tutmuşdur. Bu târîh İtalya ma‘ârifi içun reis-i târîh ittihâz olunmalıdır. İtalya vilâyetlerinde dört bin nüfûsdan ibâret olan kasaba ibtidâiye ve rüşdiye ismiyle iki (s. 145) mekteb küşâd ve idâre eylemeğe mecbûr tutulur. Belediye dâireleri kasaba mekteblerini tezyîd ve ıslâh itmek vazîfesiyle mükelleftirler. İtalya’da tahsîl-i ibtidâi içun ücretsizlik, mecbûriyet ve husûsilik usûllerini mevki‘-i icrâya koyan ve gice ile kış ve Pazar mekteblerini ihdâs iden ma‘ârif nâzırlarından meşhûr Sialoya’dır; bu zât mekteb mu‘allimlerine (ilm ve hüner asâkiri) unvânını virmişdir. Tahsîl-i ibtidâi mektebleri içun mu‘allim yetiştirmek üzere birçok dârü’l-mu‘allimînler küşâd olunmuşdur. İtalya dârü’l-mu‘allimînleri pek muntazam olub pedagoji ilmi umûm sınıflarda kabûl idilmişdir. Müddet-i tahsîl üç sene ve ulûm-ı dîniye, ilm-i ahlâk, pedagoji, İtalyanca, târîh, coğrafya, hisâb, hendese, mebâdi-i ulûm-ı hikemiye ve tabî‘îye, hıfzu’s-sıhha, hüsnühat, resim hattı ve hânendelik ile sâzendelik derslerinden ibâretdir. İtalya dârü’l-mu‘allimînleri bir idâre meclisi tarafından idâre olunmaktadırlar. Her bir dârü’l-mu‘allimînin bir numûne mektebi ve birçok alât ve edevâtı vardır. Dârü’l-mu‘allimîn ve mekâtib-i ibtidâiye mu‘allimleri ara sıra toplanarak konferanslar teşkîl ve etfâlın ta‘lîm ve terbiyelerine dâir güzel güzel kütüb ve resâil tertîb itmekle mükellef tutulmaktadırlar. Konvito ya‘ni leylî usûlü tahsîl-i ibtidâi içun henüz kabûl olunmamışdır.

1868 senesinde Venedik’de ve 1871’de Floransa şehrinde Fröbel’in usûlü üzere bir numûne mektebi küşâd olunmuşdur. Floransa mektebinin müessisi Amerikalı Mar Niholiç nâmında bir kadındır. Ba‘zı ibtidâiler rüşdiyelere karıştırılmış ve idâre bir müdüre virilmişdir. İtalya’da rûhban tâkımından açılmış ba‘zı mekâtib-i ibtidâiye vardır ki bunlar (Ekol majistral) unvânıyla ma‘rûfdurlar. Bu mekâtibin bir kısmı dârü’l-mu‘allimîn makâmına kâimdir. (s. 146)

İtalya’da bulunan ba‘zı mekâtibin âdet ve şâkirdânı ber vechi âti beyân olunur:

Cins ve esâmi	Aded-i mekâtib	Aded-i şâkirdân
Terbiyehâne	1099	130806
İbtidaiye ve rüşdiye	34213	1553389
Mekâtib-i husûsiye	9167	105718
Gice mektebleri	9809	375947
Pazar mektebleri	4843	154585

1874 senesinde Rolfi nâmında bir mu‘allimin teşvîki üzerine (mu‘allimîn şirketi) ismiyle müsemma olarak bir şirket yapıldı. Bu şirkete duhûl iden mu‘allimler senevî bir mikdâr akçe virüb husûsi bir sandık yaparak bu sûretle İtalya’da ma‘ârif me’mûrları içun tekâ‘üd usûlü resmen kabûl idildi ve bu usûlün terakkîsi içun Milan şehrinde husûsi bir şirket dahi teşkîl kılındı ve fâidesi görüldü. Tahsîl-i ibtidâiye karşulık olmak üzere hükûmetin virdiği para (2.781.879) ve ahâlîninki (23.014.809) liradan ibârettir.

İtalya’da derece-i tâliye mekâtibi ilmi ve sınâ‘i ismiyle iki şu‘beye münkasımdırlar. Mekâtib-i ibtidâiyeden çıkan bir efendi ya nazari ulûm ve fünûn öğrenmeğe veyâhûd nazariyâtdan sarf-ı nazar ile ameliyât cihetine vakf-ı vücûd eylemeğe mecbûr olur. Tahsîl-i taliyi ilm ve san‘at şu‘belerine ayıran Amerikalılar ile Alman ve İtalyalılardır. Fransızlar İtalyalıları taklîden (tahsîl-i tâli-i ihtisâsi) nâmıyla bir tâkım mektebler yapmışlar ise de İtalya ve Almanya’dan başka derece-i tâliye tahsîlini ilm ve san‘at şu‘belerine tamâmen ve kâmilen tefrîk iden hiçbir hükûmet muvaffak olamamışdır.

Memâlik-i Osmaniyede i‘dâdiler ile sultâniler yeni küşâd idilmiş olduklarından (s. 147) ameliyât cihetine henüz gidilemedi. İtalya’da derece-i tâliye mekâtibi şu yolda taksîm olunmuşdur:

(1) San‘at şu‘besi; Mekâtib-i sınâ’iye, dârü’s-sınâ‘a

(2) İlim şu‘besi; Mekâtib-i i‘dâdiye, mekâtib-i sultâniye

Mekâtib-i ibtidâiye me'zûnları mekâtib-i sınâ'iyeye girecek olurlar ise İtalyanca, Fransızca, târîh, coğrafya, hisâb, hendese, cebir, hikmet, kimya, târîh-i tabî'î, hukûk ve ilm-i ahlâka dâir ders görecekler ise de meselâ hendese dersi da'va olarak okudulmayub yalnız ameliyât ve tatbîkâta müstenid misâller yaptırılır. Dersden sonra talebe efendiler iş başına girüb okudukları ders üzerine bir şey vücûda getirmeğe çalışırlar. Zirâ'at, ticâret, doğramacılık ve telgrafçılık gibi san'atlar mekâtib-i sınâ'iyenin başluca programıdır. Mekâtib-i sınâ'iyeye üç ve dârü's-sınâ'alara dört sene devâm olunur. Dârü's-sınâ'alara girmek içun mekâtib-i sınâi'yeden me'zûn olmak şartdır. Ba'zı dârü's-sınâ'alar tahsîl-i ali derecesindedirler. Elyevm İtalya'da (229) mekâtib-i sınâ'iye mevcûd olub bunlara (19.517) şâkird devâm eylemektedir. Bulundukları kasabalar âtide zikir ve ta'dâd idiliyor:

Karamon, Manto, Milan, Pavey, Padu, Veron, Peruz, Roma, Visans, Boloni, Ferrar, Moden, Pelezans, Parem, Reciyo, Ankon ve Florans.

Dârü's-sınâ'a dinilen mekâtib mekâtib-i sınâ'iyenin aynı iseler de bunlarda ameliyât ve tatbîkâta fevka'l-'âde ehemmiyet virilüb hakîkaten mâhir ve san'atkâr gençler yetiştiriliyor, dârü's-sınâ'alardan çıkan efendiler ya doğrudan doğruya bir san'ata girerler veyâhûd bahriye, harbiye ve mühendishâne mekteblerine kabûl olunurlar. Birer dârü's-sınâ'aya mâlik olan beldeler: (s. 148)

Napli, Amalifi, Aust, Bresia, Kagliari, Katan, Karar, Komu, Fabrianu, Cenua, Lioren, Melfi, Mesina, Riposto, Saruna, Toren, Reciyo, Palrem, Plezans, Floransa, Milan, Karamon, Boloni, Ankun, ila ahir.

Beldenin cesâmet ve ehemmiyetine göre her dârü's-sınâ'ada on beş yirmi mu'allim bulundurulmaktadır. Bugünkü günde İtalya'da seksen dokuz dârü's-sınâ'a mevcûd olub bunlara (7575) talebe devâm eylemekte, hükûmet tarafından (521.261) lira sarf olunmakda ve (2.525.613) lira kazanılmaktadır. (1862) senesinde Törn beldesinde (İl mozo endüstriye la İtalyano) nâmıyla bir dârü's-sınâ'a yaptırılub bundan çıkan efendiler diğer dârü's-sınâ'alara mu'allim ta'yîn olunurlar idi. Törn dârü's-sınâ'asının müzesi elan meşhûrdur.

İtalya i‘dâdileri bizim sancak i‘dâdilerine ve mekâtib-i sultâniyesi leylî mekâtibi-i i‘dâdiyemize mu‘âdildir. Fakat İtalya mekâtib-i i‘dâdiye ve sultâniyesinde hisâb ve hendese gibi sanâyi‘nin tatbîkâtına ta‘alluk iden dersler yoğ idi. Burada sarf ve nahiv gibi şeyler ile uğraşılıyor. Mekâtib-i ibtidâiyeden çıkan efendi mekteb-i i‘dâdide beş sene bulunub şehâdetnâme aldıkdan sonra mekteb-i sultâniye üç sene dahâ devâm eylemeğe mecbûrdur. Elyevm İtalya’da yüz dört jimnaz ve yetmiş dokuz lise vardır. Liseler evvelce yetiştirmiş oldukları meşhûr adamların ismiyle yâd olunur. Meselâ Venedik Lisesi (Marko Polo) tesmiye olunur. İtalya hükûmeti jimnaz ile lise mekteblerini akıl ve hikmete muvâfık bir hâle ifrâğ idememişdir.

Bu iki nev‘ mekâtibde ulûm ve fünun cihetinin elfâz ve ıstılahâtıyla (s. 149) uğraşılur ki asr-ı hâzır ma‘ârifi elfâz ve ta‘bîrât ve cümle ile ibârâtın arîz ve amîk tedkîk ve muhâkemesinden bir dahâ avdet itmemek üzere sarf-ı nazar eylemişdir. Elyevm mekâtib-i tâliyede ba‘zı nazariyât ile beraber fikir, mütâla‘a, muhâkeme ve ta‘akkul aranılmaktadır.

İtalya’da zükûr ve inâstan ibâret olmak üzere beş yüz doksan gayr-ı resmi cem‘iyetler teşekkül iderek bunlar dîn ve insâniyet uğrunda ta‘mîm-i ma‘ârife vakf-ı vücûd eylemişlerdir. Zükûr ve inâs beraber olduğu hâlde en meşhûr cem‘iyetler şunlardır:

Ogustinyen, Armiyet de şuse, Benedikten, Fransisken, Konsuantiil minör, Ferer minör, Barnabit, Rusminiyetn ekol peli, Somask, Te aten, Sineziyen, Dofterien, Redamtorist, Lepyuoverie, Filispen, Paptistien, Kapusen, Farmelit, Felaris, Orsulin, Jirulamben, Sakramnetin, Servit, Montalo, Oblat.

İtalya hükûmetinin Buluni, Fağliari, Katan, Cenoa, Masarata, Mesina moden, Napoli, Padu, Palrem, Parem, Pavey, Pier, Roma, Sasari, Törn ve Sien beldelerinde birer dârü’l-fünûn olduğu gibi

1-Milan ulûm ve edebiyât akademisi;

2-Milan dârü’s-sınâ‘ası;

3-Napoli mühendis ameliyât mektebi;

4-Piz dârü'l-mu'allimîn mekteb-i alisi;

5-Napoli, Milan ve Törn mekâtib-i tıbbiyesi;

6-Floransa ulûm-ı âliye-i ameliye hey'eti;

7-Napoli, Milan, Forli ve Venedik rasathâneleri;

ismiyle yedi mekteb-i âli bulundurulmaktadır. Gayr-ı resmi ve meşhûr olarak İtalya'da şu dört dârü'l-fünûn dahi mevcuddur: (s. 150)

1.Kamerino

2.Ferrar

3.Peruz

4.Orbino

İtalya dârü'l-fünûnlarında ilahiyât şu'besi yokdur. Fakat sonraları ba'zı beldelerde birer ilahiyât mektebi küşâd olunmuşdur. Hâl-i hâzır dârü'l-fünûnları hukûk, tabâbet, felsefe ve ulûm ve fünûn isimleriyle dört şu'beye münkasımdırlar. Felsefe şu'besinden iki ve ulûm ve fünûn şu'besinden dört icazetnâme virilmektedir. Hukûk ve tıbbiye mekteblerinde ne misillü dersler okunacağı ma'lûm olduğundan felsefe ve ulûm ve fünûn şu'belerinden bir fikir virilmek üzere mezkûr şu'belerin programları aynen nakl ve tercüme olunmuşdur:

Felsefe şu'besi:

Felsefe şu'besi iki kısma münkasım olub biri usûl-ı felsefe ve diğeri elsinedir.

Usûl-ı felsefe kısmında okuddurulan dersler:

Birinci sene: Latin lisânının edebiyâtı, kurûn-ı ûla târîhi, nazari felsefe, ilm-i teşrîh ve ilm-i ta'lîm ve terbiye;

İkinci sene: Rum lisânının edebiyâtı, nazari felsefe, felsefe târîhi, kurûn-ı uhra târîhi;

Üçüncü sene: Rum lisânının edebiyâtı, ameli ve ahlâki felsefe, felsefe târîhi, nazari felsefe;

Dördüncü sene: Ameli ve ahlâki felsefe, felsefe târîhi, Latin ve Rum lisânlarının mukayesesi ve ilm-i târîh felsefesi;

Elsine kısmında tedrîs olunan dersler:

Birincisi: Rum, Latin ve İtalyan lisânlarının edebiyâtı, kurûn-ı ûla târîhi, kıta‘ât-ı hamsenin eski ve yeni taksîmâtı! (s. 151)

İkinci sene: Rum, Latin ve İtalyan lisânlarının edebiyâtı; kurûn-ı ûla ve kurûn-ı uhra târîhi;

Üçüncü sene: Rum, Latin ve İtalyan lisânlarının edebiyâtı, kurûn-ı uhra târîhi, ilm-i teşrîh ve ilm-i ta‘lîm ve terbiye;

Dördüncü sene: Rum, Latin ve İtalyan lisânlarının edebiyâtı, ilm-i âsâr-ı atika

Ulûm ve fünûn şu‘besi:

Ulûm ve fünûn şu‘besi: Riyâziyât-ı sahîha; ulûm-ı hikemiye-i riyâdiye; ulûm-ı hikemiye-i kimyeviye ve ulûm-ı tabî‘îye ismiyle dört kısma münkasımdır.

Evvela: Riyâdiyât-ı sahîha kısmında okuddurulan ulûm ve fünûn:

Birinci sene: Cebir, hendese-i hilye, kimya-yı gayri uzvî, resim;

İkinci sene: Tamâmı ve tefâdüli hisâb, hendese-i resmiye, hikmet-i tabî‘îye, resim

Üçüncü sene: Cer-i eşkâl, topografya, hikmet, resim;

Dördüncü sene: Hendese-i âliye, ilm-i hey’et, cer-i eskâl, hikmet-i riyâdiye;

Sâniyen: Ulûm-ı hikemiye-i riyâdiye kısmında okunan dersler:

Birinci sene: Cebir, hikmet, kimya-yı gayr-ı uzvî, hikmet-i tabî‘îye ameliyâtı.

İkinci sene: Hisab-ı tamâmi ve tefâdüli, hikmet, kimya-yı uzvî, kimya ameliyâtı;

Üçüncü sene: Cer-i eskâl hendese-i âliye, ilm-i ma‘den, ilm-i tabakât, hikmet-i tabî‘îye ameliyâtı;

Dördüncü sene: Hey’et, cer-i eskal, hikmet-i riyâziye ve ameliyât-ı hikemiye;

Sâlisen: Ulûm-ı hikemiye-i kimyeviye kısmında görülen ulûm ve fünûn:

Birinci sene: Hikmet hendese-i hilye, nebâtât ameliyât-ı hikemiye;

İkinci sene: Kimya-yı gayr-ı uzvî, hikmeti ilm-i ma‘den, tabakât, ameliyât-ı kimyeviye; (s. 152)

Üçüncü sene: Kimya-yı uzvî, hayvânât, ilm-i teşrîh, fizyoloji, ameliyât-ı kimyeviye;

Dördüncü sene: Kimya-yı gayr-ı uzvî, kimya-yı uzvi, ameliyât-ı kimyeviye

Râbi‘an: Ulûm-ı tabî‘îye kısmında görülen dersler:

Birinci sene: Hikmet, kimya-yı gayr-ı uzvî, ilm-i teşrîh, ameliyât-ı kimyeviye

İkinci sene: Hikmet, kimya-yı uzvî, ilm-i ma‘den, ilm-i tabakât, ameliyât-ı ma‘deniye ve arziye;

Üçüncü sene: Fizyoloji, nebâtât, teşrîh-i ameliyât-ı nebâtât;

Dördüncü sene: Nebâtât, hayvânât, teşrîh-i ilm-i ma‘den, ilm-i tabakât, ameliyât-ı hayvâniye ve nebâtiye, tecessüsât-ı ma‘deniye ve nebâtiye;

Bir dârü’l-fünûna girmek içun liselerin birinden şehâdetnâme almak lâzımdır. Dârü’l-fünûnlara sam‘în sıfatıyla devâm olunabilir. Dârü’l-funûnlarda duhûliye ücreti yirmi lira ve müddet-i tahsîl dört seneden ibâretdir. Ba‘zı dârü’l-fünûnlarda husûsi mu‘allimler bulundurulub arzu idenlere husûsi olarak ders virebilürler. İtalya dârü’l-fünûnları kurûn-ı vustadan beri ma‘rûf ve meşhûrdurlar. Dârü’l-fünûn müdürlerine (rektör) unvânı virilmektedir.

Yukarıda ta‘dâd eylediğimiz mekâtib-i âliyeden başka İtalya’da zirâ‘at ve ticâret misillü meslekler içun dahâ birçok mektebler inşâ olunmaktadır.

Floransa şehri mekâtibin intizâm ve kesretiyle meşhûrdur; elyevm Floransa’da elli iki ibtidâi, dört dârü’l-mu‘allimîn, dokuz akşam mektebi, dört terbiyehâne, on sekiz Pazar mektebi, iki sultâni, iki i‘dâdi, bir dârü’s-sınâ‘a ve iki mekteb-i sanâyi‘ vardır!

Floransa şehrinin dârü’l-mu‘allimât mektebi gâyet mükemmel bir intizâma konulmuş olduğundan mezkûr mekteb programının biraz ta‘dîl idilmesiyle mekâtib-i (s. 153) Osmaniye dârü’l-mu‘allimâtlarında kabûlü temenniyât-ı mahsûsamız cümlesindendir.

Ma‘ârif nezâretine gelub İtalya ma‘ârifinde hüsn-i hizmetleri sebkat iden nezzârın esâmisi:

1-Kazati 2-Mamiani 3-Fransko 4-Mancini 5-Matuci 6-Amari 7-Natoli 8-Berti 9-Forenti 10-Kopino 11-Bargoni 12- Beroglio 13-Siayola 14-Kantleli

İtalya’da ma‘ârifin ta‘mîmine fevka’l-‘âde çalışılmakta olub bugün yüzde altı kişi okuyup yazmak iktidârını hâizdir.

3.6.1.4. Rusya

Rusya mekâtibinin müessisi meşhûr büyük Petro’dur. Bu zât (1714) senesinde pâyitahtında (Ekol d’aritmetik) nâmıyla birkaç mekteb yaptırmışdır. Bu mekteblerde ilm-i hisâba ziyâde ehemmiyet virildiğinden (hisâb mektebleri) yâd olunmuşlardır. Büyük Petro gibi büyük Katerina dahi Rusya ma‘ârifinin ta‘mîm ve intişârına bir hayli hizmet itmek istedi. Fakat memleketin kâbiliyetsizliğiyle para, kütub ve resâil ve mekâtib ile mu‘allimlerin fukdanı Katerina’nın mesâ‘i ve ikdâmâtını semeresiz bırakdı. Katerina’dan sonra mekâtib-i ibtidâiyenin tezyîdine himmet olunarak her sancak merkezinde (Ekol Deristerik) nâmıyla birer mekteb açıldı. Sancak mekteblerinin müddet-i tahsîli üç seneden ibâret olub İncil-i şerif, târîh-i mukaddes, kıraat, imlâ, hüsnühat, a‘mâl-ı erba‘a ve mezhebe müte‘allik şarkı ve ilahiler tedrîs itdirilir idi. Sonraları bu misillü dersler sancak ahâlîsine az

görünmüş olduğundan sancak mektebleri altı seneye iblâğ olunarak (s. 154) (Ekol Oryen) ismiyle tevsîm idilmişlerdir. (şehir mektebleri) denilen bu mekâtibe hendese ve târîh-i umûmî gibi derler idhâl olunmuş ve bizim mekâtib-i rüşdiyenin aynı olmak üzere bir program tanzîm idilmişdir.

1862 senesinde tanzîm olunan ma‘ârif nizâmnâmesinde mekâtib-i ibtidâiyeye karşulık olmak üzere temettü‘ vergisi üzerine bir mikdâr dahâ zam olundu. Rusya’da mekâtibin umûr ve husûsatı merkeziyet kâ‘idesine tâbi‘ ise de vilâyet, sancak ve kazâ merkezlerinde re’sen bir ma‘ârif me’mûru yokdur. Ma‘ârif nezâreti yalnız müdür ile mu‘allimleri ta‘yîn iderek muhâbere ciheti (Görator) nâmıyla fahri bir me’mûra muhavveldir. Görator mahalli müteneffizanından olub üç sene müddetle mekâtib idâreleri tarafından intihâb ve ma‘ârif ile dâhiliye nezâretlerinin tensîbi ve meclis-i rûhaninin tasdîkiyle ta‘yîn olunur. Öteden beri vilâyet, sancak, kazâ ve nahiye merkezlerinde birer ma‘ârif meclisi teşekkül eylemektedir. Mekâtibin tanzîm ve tezyîd ve ıslâhı mahalli meclislerinin himmet ve gayretine tevdî‘ olunmuşdur. Ma‘ârif meclislerinin riyâseti me’mûrîn-i rûhaniyeye mevdu‘ olub Görator, mekâtib müdür ve mu‘allimleri, idâre ve belediye a‘zâları a‘zâ sıfatıyla devâm eylemektedirler. Vâli, mutasarrıf ve kâimmakâmlar dâhiliye nâzırı nâmına ma‘ârif meclislerinin a‘zâ-yı tabî‘îyesindendirler. Şu hâlde Rusya mekâtibinin tezyîd ve ıslâhı ve hüner ve ma‘ârifin ta‘mîm ve intişârı ma‘ârif ve dâhiliye nezâretleriyle hey’et-i rûhaniye rüesâsına havâle olunmuşdur. Bu usûl Rusya mekâtib-i ibtidâiyesini kayd altına alarak nezârateyn ve hey’et-i rûhâniye beyninde program husûsunda hiçbir vakit ittifâk ve ittihâd husûle getirilemez. Rusya’da mekâtibin teftîşi ma‘ârif meclislerinin a‘zâsına muhavveldir. Meclis a‘zâları devir ve teftîş eyledikleri mekâtibin ahvâline dâir bir lâyiha tanzîm iderek mensûb oldukları meclis reisine takdîm eylemek vazifesiyle (s. 155) mükellefdirler. (1869) senesine gelinceye kadar Rusya’da yalnız iki dârü’l-mu‘allimîn var idi. Bu târîhden sonra dârü’l-mu‘allimînlerin kıymeti takdîr olunarak birçok vilâyet ve sancak merkezlerinde birer dârü’l-mu‘allimîn küşâd idildi. Dârü’l-mu‘allimînlerin küşâdı üzerine terbiyehâneler ile müze ve kütüphânelerin tevsi‘ ve tezyîdi tekarrur eyledi. Rusya’da tahsîl-i tâli ve tahsîl-i âliye nisbetle tahsîl-i ibtidâi müterakkî ve müttefîd değildir. Fakat İkinci Aleksandır zamânında mekâtibin terakkîsine cidden çalışılarak ma‘kûl ve meşhûr olan askerlik imtiyâzı ihdâs olunduğundan tahsîl-i ibtidâinin terakkîsi dahi taht-ı

te’mîne alınmış gibi görünüyor. Avrupa’da hüner ve ma‘ârifi ta‘mîm eylemek üzere cezâ-yı nakdiye mürâca‘ât olunur. Rusya’da mecbûriyet-i nakdiyeden sarf-ı nazar olunarak imtiyâz-ı askeri usûlü kabûl idildi. Şöyle ki mekâtib-i ibtidâiyeden şehâdetnâme alan veyâhûd husûsi bir mu‘allim ile tahsîl idub hâl ve zamâna münâsib ve mekâtib-i ibtidâiye programına müşâbih bir ehliyetnâme istihsâl iden çocuğun müddet-i askerisi bir seneye tenzîl olunub çocuk ertesi sene mustahfez sınıfına nakl idilur. Bu imtiyâz fevka’l-‘âde bir teşvîktir. Rusya’da yetişen ba‘zı meşhûr mu‘allim ve mürebbilerin esâmisi âsârıyla beraber ber vechi zîr beyân olunur:

1-Müste‘id terbiye olan insâna dâir tecrübe. Müellifi Oşinski

2-Rus terbiye-i milliyesi. Müellifi Korf

3-Köylülerin terbiyesi. Müellifi Bazarov

4-Mekâtib-i milliyede usûl-ı tedrîs ve terbiye. Müellifi Bilinov

5-Usûl-ı terbiye. Müelllifi Şarlovski

6-Rehber-i mu‘allimîn. Müellifi Vodorozov

Tahsîl-i tâli:1-Pro jimnaz 2-Jimnaz 3-Ekol reil ismiyle üç kısma münkasımdır. Pro jimnazlar bizim sancak i‘dâdilerine (s. 156) Jimnazlar memâlik-i şâhâne vilâyet i‘dâdilerine ve ekol reiller İtalya’nın mekâtib-i sınâ‘iyesine mu‘âdildirler.

Pro jimnazların müddet-i tahsîli dört ve jimnazlarınki sekiz senedir. Fazla olarak Rusya mekâtib-i i‘dâdiyesinde hânendelik ve sâzendelik dahi tedrîs olunmakta ise de bu iki dersin tedrîsi şâkirdân velilerinin rızasını istihsâl eylemek kâ‘idesine rabıt olunmuşdur. Mekâtib-i i‘dâdiyede jimnastik, hikmet, kimya, târîh-i tabî’î, hey’et ve musikiye dâir pek çok alât ve edavât bulundurulmaktadır. Rusya mekâtib idâreleri müzehâne ve kütübhâne gibi vesâit-i tahsîliyenin ikmâliyle mükelleftirler. Rusya i‘dâdilerinin hey’et-i idâre ve tedrîsi pek mükemmel bir sûretde taksîm olunmuşdur. Jimnazlarda bir müdür bir müfettiş, bir meb‘us, müte‘addid mu‘âvin, mubassır ve müzakereciler istihdâm idilmektedir. Bu me’mûrînin vezâifi fevka’l-‘âde bir sûrette tefrîk idilerek mektebin idâre ve ta‘lîm ve terbiyesi derece-i

matlûbeye îsâl idilmişdir. Rusya i‘dâdilerinin taksîmât ve tertîbâtı gibi tertîbât yokdur. Sâir memâlik-i mütemeddine idâreleri Rusya taksîmâtını hemen kabûl eylemek teşebbüsâtındadırlar. Mekteb derûnunda her ay nihâyetinde (ta‘lîm ve terbiye meclisi) nâmıyla bir dâire teşekkül idub müdür bu meclisin reisidir. Müfettiş pro jimnaz şu‘besinin müdürü ve jimnazın müdür mu‘âvinidir. Meb‘ûs müfettiş mu‘âvini ve mekteb ile şâkirdân arasında muhâbere me’mûru olub mektebin her dürlü işlerine müdâhale eylemeğe hak ve salâhiyeti vardır. Meb‘ûs mu‘allimler ile müzâkerâtda bulunur ve tedrîsatda gördüğü nevâkısı ikmâl ittirir. Mu‘âvin ve mubassırlar meb‘ûsa mu‘âvenet iderek inzibât ve ahlâkın hüsn-i muhâfazasına me’mûrdurlar. Müdür ile müfettiş mektebde yatmak vazîfesiyle mükelleftirler. Mekteb dâhilinde (idâre meclisi) nâmıyla ve müfettişin taht-ı riyâsetinde olarak bir meclis akdolunub mektebin sarfiyât ve hisabâtı bu meclisin cümle-i vezâifindedir. (s. 157)

Her i‘dâdinin yanında ve müfettişin nezâreti tahtında bir mekteb-i ibtidâi bulundurulmaktadır. Mekâtib-i i‘dâdiye müdürleri tahsîsât hâricinde mekteb meclis idâresinin inzimâm reyiyle senevî altı yüz kuruş sarf eylemeğe me’zûndurlar. Rusya’da jimnaz olarak yüz yetmiş beş mekteb vardır:

Petersburg 20, Moskov 31, Kazan 10, Orembor 6, Odesa 17, Harkof 20, Kiev 17, Varsovi 26, Vilna 13, Durpat 10, Sibirya kıt‘asında 5.

Sanâyi‘ mektebleri i‘dâdi mekâtibinin tertîbâtı üzerine müretteb iseler de programları mebâdi-i ulûmdan ve fünûndan ibâretdir. Bu mekteblerde müte‘addid san‘atlar ta‘lîm itdirilmektedir. Rusya’da birçok dârü’l-mu‘allimîn küşâd olunmuş ise de pâyitahtta (Klas Fransez) nâmıyla meşhûr bir dârü’l-mu‘allimîn küşâd idilmişdir.

Rusya’da dikkate şâyân bir cihet var ise o da inâsa mahsûs açılan jimnaz ve pro jimnazlardır. Rusya kızları tahsîl-i ilme merak idub erkeklere tefavvuk eylemektedirler. Hele Madam Domentino’nun küşâd eylemiş olduğu (Sen Sir) mektebi gibi ve (Enstitü) ismiyle pek çok mektebler olub bu mekteblerden gâyet hünerli ve terbiyeli kızlar yetiştirilmekde ve enstitülere hükümdâr ve kraliçe nezâret eylemektedir. Jimnaz ve sanâyi‘ mekteblerinden çıkan kızlar (ta‘lîm ve terbiye dersleri) yâd olunan mekteb-i âliye girüb ikmâl-i tahsîl iderler. Rusya’da kadınlara

mahsûs olarak müte‘addid dârü’l-fünûnlar olub ve bahusûs tıbb mekteblerine külliyetli kadınlar devâm eylemektedir.

Petersburg’da bulunan kadın enstitüleri:

1-Vatanperverlik dârü’t-tedrîsi

2-Elizabet dârü’t-tedrîsi

3-Aleksendır dârü’t-tedrîsi

4-Nikola dârü’t-tedrîsi (s. 158)

5-Pol dârü’t-tedrîsi

6-Katerina dârü’t-tedrîsi

7-Zâdegân kızların terbiyesi şirketi

Rusya’da husûsi olarak pek çok mektebler küşâd olunmaktadır. Rusya dârü’l-fünûnları bir rektör ve dört du‘âyen ile idâre olunurlar. Bunların müddet-i me’mûrîyetleri üç senedir. Dârü’l-fünûn müdürü re’sen idâre-i umûr eylemekte ise de yaptığı icrââtdan Göratora ve senede bir kere ma‘ârif nezâretine ma‘lûmât virmek vazîfesiyle mükelleftir. Rusya’da bulunan dârü’l-fünûnlar târîh-i küşâd, aded-i şâkirdân ve aded-i kütub ile beraber zîrde beyân olunur:

Esami-i Kasabât	Târîh-i Küşâd	Cild	Şâkird
Petersbug	1819	75000	509
Moskov	1755	100000	715
Kazan	1814	65000	212
Harkof	1704	70000	209
Kiev	1833	70000	302
Odesa	1864	300000	111

Dorpat	1632	105193	145
Vilna	1578	0	176
Varsovi	1864	5000	153
Helsingfor	1867	50000	143
Sibirya	1876	0	95

Petersburg'da (lise) nâmıyla bir mekteb bulunub ilm-i hukûk tedrîs olunmaktadır. (ekol depaj) mektebi ulûm ve fünûn-ı askeriyeye mahsûsdur. Rusya'nın elsine-i şarkiye, baytar, zirâ'at ve orman mektebleriyle rasadhâneleri oldukça (s. 159) muntazamdır. Rusya ma'ârif nezâretinde bir âsâr-ı atîka komisyonu bulunduğu gibi Petersburg şehrinin kütübhânesi dahi pek meşhûrdur. Bu kütüphânenin idâre ve tertîbâtı taklîde şâyândır. Bu son senelerde Rusya'da ma'ârifin ta'mîm ve intişârı içun birçok ilmi ve fenni şirketler teşekkül ve te'sîs eylemişdir.

Rusya'da (44.032) mekteb ve (1.525.000) şâkird bulunub bunlar içun senevî otuz altı milyon Frank sarf olunmaktadır. Rusya'da yüzde iki buçuk kişi okumak ve yazmağa âşinâ olub ma'ârif sarfiyâtından senede adam başına yirmi para isâbet eylemektedir.

3.6.1.5. Hülâsa

Fransa, İngiltere, İtalya ve Rusya ma'ârifleri ile Avrupa'nın ma'ârif tertîbâtı bir dereceye kadar anlaşılmış olduğundan memâlik-i sâirenin ma'ârifine dâir yalnız bir fikir icmâli virmek kifayet ider:

Esami-i memâlik	Aded-i mekâtib	Aded-i şâkirdân	Tahsîsât-ı Frank
İsviçre	7528	577000	5500000
Norveç	6500	215000	2000000
Danimarka	2600	257000	7500000
Prusya Eyaleti	34000	3650000	8000000

Cemâhîr-i Müttefika-i Amerika	141000	7209000	50000000

Hitâm (s. 160)

SONUÇ

Tarih boyunca milletleri güçlü kılan, onlara rengini veren ve toplumun bünyesini tehlikelere karşı koruyan mekanizmalar vardır. Bunların başında şüphesiz ki eğitim gelmektedir. Bu nedenledir ki yükselmek isteyen milletler eğitim konusuna ciddi şekilde önem vermişlerdir. Müslüman devletler de başından itibaren bu anlayışla eğitime büyük önem vermiş Cabir bin Hayyan, Harizmi, İbn-i Hazm, İbn-i Haldun, Farabi, İbn-i Sina, Ebu Hanife, İmam Şafii, El Kindi ve Ali Kuşçu gibi daha birçok ilim ve bilim adamı yetiştirmiş ve Beyt'ül hikme ve Nizamiye Medreseleri gibi ilim ve bilim merkezleri inşa etmişlerdir.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşunun ilk dönemlerinden itibaren eğitime önem verilerek medreseler inşa edilmiş, medreselerde eğitim ve öğretim açısından bir usul takip edilmiş olup sayıları arttıkça derecelerine göre bir düzenlemeye tabi tutulmuşlardır. Klasik dönemde sorunsuz işleyen sistem zamanla ihtiyaçlara cevap veremeyecek düzeye gelmiş, Tanzimat Dönemi'yle birlikte eğitim ve öğretim işlerinin düzenli yürütülmesi amacıyla maarif meclisi ve maarif nezareti kurulmuştur.

Eğitim kurumlarının yanında eğitimin paydaşlarından biri olan öğretmenler de büyük önemi haizdir. Osmanlı'nın son dönem önemli öğretmen ve idarecilerinden biri de Kozan Mutasarrıfı Musa Kâzım Efendi'dir. Musa Kâzım, 1863'te bugün Arnavutluk'a bağlı Ergiri kasabasında dünyaya gelmiştir. Memleketinde sıbyan ve rüşdiye mekteplerini okuduktan sonra İstanbul'daki Mekteb-i Sultani'den (Galatasaray Lisesi) 1887 yılında mezun olmuştur. Musa Kâzım; Türkçe, Fransızca, Arnavutça ve Rumca konuşabilmektedir.

İlk olarak 1888 yılında idadi mektebinin öğretmenliği de dâhil edilerek 1146 kuruş maaş ile Adana Vilayeti Maarif Müdürlüğüne tayin olunmuştur. Daha sonra Kastamonu İdadi Mektebi Müdürlüğüne buradan da 20 Kasım 1889 tarihinde Bolu İdadi Mektebi Müdürlüğüne atanmıştır. 18 Mayıs 1891 tarihinde Ankara İdadi Mektebi Müdürlüğü görevine verilen Musa Kâzım, buradaki müdürlüğü sırasında maaşında ve verdiği derslerde değişiklikler olmuş ve Ankara Darülmuallimininde de bazı derslere girmiştir. 19 Aralık 1895 tarihinde tekrar Adana Maarif Müdürlüğüne

getirilmiş fakat burada da fazla durmayarak 21 Mayıs 1896 tarihinde iki bin kuruş maaşla Ankara Maarif Müdürlüğüne atanmıştır.

Musa Kâzım, öğretmenlik ve okul idareciliği dışında Dâhiliye Nezareti bünyesinde Manastır Vilayeti ve Sivas Vilayetinde mektupçuluk, Karahisar-ı Şarki, Siird Sancağı, Muş Sancağı, Taşoz Sancağı, Ertuğrul Sancağı, Draç Sancağı, Kozan Sancağı ve İçel Sancağında mutasarrıflık, Kosova ve Manastır vilayetleri maarif müfettişliği, Tarih-i Osmani Encümeni'nde yardımcı üyelik ve emekli olduktan sonra İstanbul'da diploma alarak avukatlık yapmıştır.

Memuriyet hayatı hareketli geçen Musa Kâzım, zamanını iyi değerlendirmiş başta tarih olmak üzere pedagoji ve pedagoji tarihine dair eserler yazmıştır. Yazdığı eserlerde ya sadece Musa Kâzım adını ya da "Kozan Mutasarrıf-ı Esbakı" unvanını kullanmıştır. Eserlerinin önemli bir kısmı yayınlandığı halde basım izni alınan bazı eserlerinin basılıp basılmadığı bilinmemektedir.

Hükemâ-yı Cihân ve Ta'lîm ve Terbiye Târihi adlı eseri 1897 yılında yine kendi yazdığı "Taşra Maarif Memurlarına Mahsus Rehber-i Tedris ve Terbiye II" adlı çalışmanın bir bölümü olan Pedagoji Tarihi isimli dersin genişletilmiş halidir. Eser İstanbul'da Uhuvvet Matbaası'nda 1911 senesinde basıldı. Kitabın eğitim tarihi alanında büyük bir eksikliği karşıladığı ifade edilebilir.

Sade ve anlaşılır bir dille yazdığı bu eserinde, kitabın Mukaddime'sinde belirttiği gibi, eğitimcileri ve eserlerini zaman sırasına göre incelemiştir. Avrupa'daki eğitim ve öğretime dair eserleri incelediğini belirten Musa Kâzım, verdiği bilgilere dair kaynak göstermemektedir. Eser Arapça harflerle yazılmasına rağmen bazı yerlerde müellifler ve kitapları Latin harflerle verilmiştir.

Musa Kâzım, bu kitabında incelediği eserlerin iki yüz seneden beri gerilemekte olan ülkenin şimdiki durumunun ve geleceğinin sağlam bir esasa dayanması için Türkçeye tercüme edilmesini ummaktadır. Tercüme işine önem verdiği anlaşılan Musa Kâzım, incelediği eserleri çok önemli bulmakta ve tercüme edilmelerini tavsiye etmektedir. Fererler tarafından Belçika'da bastırılan, okulların öğretim yöntemleri ve okulların iç düzenlemesine dair iki kitabın, daha güzelini

ortaya koyamadığımız takdirde, Türkçeye tercüme edilmesi gerektiğini belirtir. Bu eseri tercüme edecek kişinin psikoloji ilmine vakıf olması gerektiğini söyler. Xénophon'un Ekonomik adlı eseri, Bossuet, Madame de Monintenon, L'Abbé de Saint Pierre ve Madam Nekr'in eserleri ve Rasin'in tiyatroları Türkçeye tercüme edilmesini istediği eserlerden bazılarıdır. Harun Reşid'in hilafeti zamanında Arapça yazılan eserlerin Avrupa dillerine tercüme edilip bu eserlerin on altıncı yüzyılın uyanmasına sebep olduğunu iddia eder.

Hükemâ-yı Cihân ve Ta'lîm ve Terbiye Târihi adlı eseri bütün halinde incelendiğinde kendisinin de belirttiği gibi Musa Kâzım'ın Avrupa'daki filozof ve eğitimcileri tanıdığı görülür. Montaigne'nın zeki ve mahir bir öğretmen olduğunu, Jean Jacques Rousseau'nun Avrupa'nın eğitim hakkkındaki düşüncelerini galeyana getirdiğini, L'Abbé de Saint Pierre'in iyi bir öğretmen olmadığını ama eserinin incelemeye değer olduğunu ve Rollin'in eserinin makbul bir eser olmadığını söylemesi, Basedou'yu ahlakından dolayı eleştirmesi ve Rabelais'nin Gargantua eserinden detaylıca bahsetmesi gibi çokça örnekler bu bilginin doğru olduğunu teyit etmektedir.

Musa Kâzım, uygar devletler olarak tanımladığı Fransa, İngiltere, İtalya ve Rusya'nın eğitim sistemlerini incelemiş ve bu konuda ayrıntılı bilgi sahibi olmuştur. Hükemâ-yı Cihân ve Ta'lîm ve Terbiye Târihi adlı eserinde bu ülkelerin eğitiminin teşkilat yapıları, hangi eğitim kademesinde hangi derslerin okutulduğu, okul sayıları ve eğitime ne kadar bütçe ayırdıkları gibi konularda detaylı bilgiler aktarmıştır. Bu ülkelerin yaşadığı dönemdeki okuma yazma oranlarını da aktaran Musa Kâzım, Fransa'da yüzde on üç, İngiltere'de yüzde on iki ve İtalya'da yüzde altı olarak verdiği bu istatistiki verileri nasıl temin ettiğine dair herhangi bir açıklama yapmamıştır. Bu veriler dikkate alındığında Reform, Rönesans ve Aydınlanma Çağı geçirmiş, 1900'lerin başındaki Avrupa'da okuryazar oranının yüksek olmadığı anlaşılmaktadır.

Dört kısım ve bir zeylden oluşan Hükemâ-yı Cihân ve Ta'lîm ve Terbiye Târihi adlı eserde, İlkçağ, Ortaçağ, Yeniçağ (On altıncı yüzyıl, on yedinci yüzyıl ve on sekizinci yüzyıl) ve Yakınçağ olmak üzere dört çağ ve eğitim-öğretim alanında söz sahibi 41 kişi ve kurum hakkında bilgiler vardır. Eserin kapağında yaratılıştan

zamanımıza kadar denildiği halde Osmanlı Devleti dâhil İslam Coğrafyası ve Müslüman filozoflardan bahsedilmemektedir. Birinci kısımda İlkçağ'ın vahşi insanları, Hindistan, İslam öncesi İran, Antik Yunan, Roma ile Ortaçağ Hıristiyan Skolastik düşüncesi işlenmiştir. İkinci kısımda on altıncı yüzyılda Avrupa'da eğitimde öne çıkan Erasmus, Rabelais ve Montaigne gibi düşünür ve Cizvitler gibi ruhani cemiyetleri konu edinilmiştir. Üçüncü kısımda on yedinci yüzyılda yaşamış Lock, Malebranche ve Fénelon gibi eğitimci ve filozoflardan on bir zat incelenmiştir. Dördüncü kısımda on sekizinci yüzyılda Avrupa eğitimine yön vermiş Voltaire, Lamettrie, J.J. Rousseau, Diderot, Condillac, Helvesius, D'alamber, Basedou, Holbach, Kant, Bernardin de Saint Pierre, Pestalozzi ve Fransa Devrimi'nin eğitime katkıları anlatılmış, bölümün sonunda Musa Kâzım'ın Paris kütüphanelerinde bulunan ve her öğretmenin kitaplığında bulundurması gerektiğini söylediği elli beş kitabın isimleri ve müellifleri sıralanmıştır. Zeyl kısmında Musa Kâzım'ın uygar memleketler diye tarif ettiği Fransa, İngiltere, İtalya ve Rusya'nın eğitim sistemleri; görülen dersler, okul ve öğrenci sayıları, eğitime ayrılan bütçe ve okuma yazma oranları gibi bilgiler verilerek detaylıca incelenmiştir.

KAYNAKÇA

BOA, İ. DH, 1459/7.

BİNBAŞIOĞLU, Cavit, **Başlangıçtan Günümüze Türk Eğitim Tarihi**, Anı Yayınları, Ankara 2014.

BİNBAŞIOĞLU, Cavit, **Türkiye'de Eğitim Bilimleri Tarihi**, MEB Yayınları, İstanbul 1995.

BÖLÜKBAŞI, Seher, **"Rehber-i Tedris ve Terbiye Adlı Eserine Göre Musa Kâzım'ın Eğitim ve Öğretim Üzerine Görüşleri"**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Kastamonu 2016.

DEMİR**,** Remzi, **Osmanlılarda Bilimsel Düşüncenin Yapısı**, Epos Yayınları, Ankara 2001.

DOĞAN, Kuddusi, **Tanzimatın Kıblesi**, Ölçü Yayınları, İstanbul 1991.

ERDOĞDU, A.Teyfur, **"Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı"**, ("Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul 1995.

GÖÇERİ, Nebahat, "Kozan Mutasarrıf-ı Esbakı Musa Kâzım Pedagoji Kitapları", **Route Educational and Social Science Journal,** S.6 (4), Mart 2019, 668-680.

GÖÇERİ, Nebahat, "Kozan Mutasarrıf-ı Esbakı Musa Kazım'ın Kitapları I", **Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi**, C.3, S.2, Aralık 2018, 95-119.

GÖKÇE, Erten, Aliye Erdem, **Etkili Öğretmenlik**, Desen Ofset, Ankara 2015.

HAYTA, Necdet, Uğur Ünal, **Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri XVII. Yüzyıl Başlarından Yıkılışa Kadar**, Gazi Kitabevi, Ankara 2018.

HAYTA, Sibel, **"1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Türk Eğitimine Katkıları"**, ("Yanınlanmamış Yüksek Lisans Tezi", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara 1995.

İmadüddin Halil, **İslam Medeniyeti Üzerine**, Mehmet Yolcu (Çev.), Madve Yayınları, İstanbul 1987.

KANSU, Nafi Atuf. **Türkiye Eğitim Tarihi**, Levent Eraslan ve Umut Karadoğan (Haz.), Nobel Akademi Yayıncılık, Ankara 2016.

KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, c.8, Ankara 2011.

KARATAŞ, Mehmet, **Hükemâ-yı Cihan ve Ta'lim ve Terbiye Tarihi Kozan Mutasarrıf-ı Esbakı Musa Kâzım**, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2020.

KAZICI, Ziya **Osmanlıda Eğitim Öğretim**, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2020.

KAZICI, Ziya, **İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi**, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2003.

KODAMAN, Bayram, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

KÖYLÜ, Mustafa, Nurullah Altaş, **Din Eğitimi**, Ensar Yayınları, İstanbul 2014.

LEWİS, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Boğaç Babür Turna (Çev.), Arkadaş Yayınevi, Ankara 2018.

Musa Kâzım, **Hükema-yı Cihan ve Ta'lîm ve Terbiye Tarihi**, Uhuvvet Matbaası, İstanbul 1911 (1327).

ŞANAL, Mustafa, "Musa Kâzım Bey'in (1858–1919) Türk Eğitim Tarihindeki Yeri ve Öğretmenlik Mesleğine İlişkin Görüşleri", **Akademi Bakış Dergisi**, S. 26, Eylül-Ekim 2011, 1-13.

Tarih Terimleri Sözlüğü, "Mektupçu", Tük Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1981.

KAZICI, Ziya, Halis Ayhan, "Talim ve Terbiye", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 39, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2010.

YILDIZ, Hatip, **Musa Kazım Taşra Maarif Memurlarına Mahsus Rehber-i Tedris ve Terbiye I-II**, Sonçağ Akademi, Ankara 2021.

YILDIZ, Hatip, Gülşen İstek, "Tarîku'l Edeb'e Göre Sıbyan Mekteblerinde (İlkokul) Öğretmen-Öğrenci İlişkileri ve Benzer İçerikli Bazı Eserlerle Mukayesesi", **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,** S. 15, Ekim 2015, 86-99.

YILDIZ, Hatip, Abdullah Cengiz, **Ayşe Sddîka Hanım Usûl-i Tâlim ve Terbiye Dersleri**, Sonçağ Akademi, Diyarbakır 2020.

YÜKSEL, Ahmet Turan **İslam'da Bilim Tarihi Başlangıçtan Osmanlı Döneminin Sonuna Kadar**, Kitap Dünyası Yayınları, Konya 2002.